

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОВАЛЬОВ Максим Володимирович

УДК 94(477.7) “1918-1920”

ДИСЕРТАЦІЯ
ІСТОРІОГРАФІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ТА СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ
МАХНОВСЬКОГО РУХУ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:
Гудзь Віктор Васильович,
доктор історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Ковальов М. В. Історіографія теоретичних засад та суспільної практики махновського руху – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Запорізький національний університет, Мелітополь – Запоріжжя, 2021.

У дисертаційному дослідженні здійснено першу спробу аналізу і систематизації всіх основних основних праць джерельного комплексу з історії махновщини слов'янськими і романо-германськими мовами за минуле століття. Здійснено аналіз генези та етапів формування світового історіографічного комплексу наукової літератури з історії махновського руху, виявлено стан та особливості сучасного історіографічного дискурсу з проблем ідеології та суспільної практики повстанців. Послідовно розглянуто наукові здобутки світової історіографії анархо-махновщини 20–80-х років ХХ ст., дослідження історії махновщини в сучасній українській літературі, зарубіжна історіографія махновського руху за останнє 30-річчя. Визначено і охарактеризовано основні концептуальні та методологічні підходи до вивчення махновського повстанського руху в Україні. Встановлено найбільш важливі здобутки авторів історичних студій повстанського руху під проводом Н. Махна та персоніфіковано їх внесок у дослідження теми. Визначено стан і особливості дослідження проблеми впливу соціально-економічних чинників та різних політичних сил на формування світогляду, програми і діяльності махновців. Досліджено наукові рецепції суспільно-політичної практики і бойового шляху махновців, їх відносин з різними політичними силами та етнічними групами. Проведено компаративний аналіз та простежено відображення образу Н. Махна в науковій літературі України та зарубіжжя. Окреслено і охарактеризовано основні напрями історіографії повстанського руху під проводом Н. Махна в країнах Заходу за ідеологічними вподобаннями та методологічними підходами авторів.

Керуючись принципом наступності, простежено процес прирощення історичних знань, окреслено найбільш характерні прогалини в дослідженні проблеми махновського руху. Поглиблено розуміння сучасного стану, тенденцій і особливостей розробки проблем махновського руху у світовій історіографії та визначено коло питань, які потребують подальшого наукового осмислення.

Ключові слова: історіографія махновського руху, дослідження ідеології махновців, «вільний лад» махновців, махновська армія в літературі, образ Н. Махна в історіографії.

Статті у наукових фахових виданнях та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

1. Ковальов М. В. Обставини утворення та розпаду союзу махновців з військами Директорії УНР влітку 1919 року: історіографія питання. *Емінак. науковий щоквартальник*. 2018. № 1 (21). Жовтень-грудень. С. 130-134.

2. Ковальов М. В. Радянська історіографія селянського анархістського руху під проводом Нестора Махна (1920 ті р.р.) *Nad Wisla I Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak*. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. Warszawa-Torun 2019. С. 212-213.

3. Ковальов М. В. Спогади Нестора Махна «Буремна юність» як історичне джерело з вивчення характеру та світогляду автора. *Humanities and Social Sciences*. Budapesht. June 2020. VIII (39). Is. 231. С. 11-13.

4. Гудзь В. В. Ковальов М. В. Сучасний стан досліджень ідеології махновського руху в російській історіографії. *Старожитності Лукомор'я. Науковий електронний рецензований журнал*. 2021 №2 (березень-квітень). С. 69-85. URL: <http://www.lukomor.mosk.mk.sat.net> (особистий внесок здобувача: брав участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).

5. Гудзь В. В. Ковальов М. В. Махновський рух в національно-державницьких та соціальних координатах української революції 1917-1921р.р.: вітчизняний історіографічний дискурс. *Гілея. Науковий вісник*. Випуск 163 (6-7). Історичні

науки. Київ, 2021. С. 31-37. (особистий внесок здобувача: брав участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

6. Ковальов М. В. Махновщина в радянській публіцистиці та історіографії 20-х років. *Сучасна наука : тенденції та перспективи Матеріали регіональної internet-конференції*. Мелітополь, 15-19 травня 2017 р. С. 368-371. URL: <https://drive.google.com/file/d/0Bw9OYXqr5PIWaHN4UnpmQjB4VTQ/view?resourcekey=0-8sey0lHZv3TTfVoD4-a-lQ>

7. Гудзь В. В. Ковальов М. В. Демяненко К. В. Махно і махновський рух в сучасній російській літературі. Наукове сьогодні: стан та перспективи регіональних досліджень. *Матеріали науково-практичної конференції 4-5 листопада 2020 р.* / За ред. Л.М. Донченко та ін. Мелітополь: МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2020. С. 40-44. (особистий внесок здобувача: брав участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці тез доповіді).

8. Ковальов М. В. Критика махновського руху сучасними зарубіжними дослідниками соціалістичної орієнтації. *The 4th International scientific and practical conference "Modern directions of scientific research development" (September 28-30, 2021)*. BoScience Publisher, Chicago, USA. 2021. С. 299-308.

SUMMARY

Kovalev M.V. Historiography of theoretical principles and social practice of the Makhnovist movement – Manuscript.

The dissertation is submitted for the scientific degree of Doctor of Philosophy (Ph.D). Speciality 032 History and Archaeology. Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia National University, Melitopol – Zaporizhzhia, 2021.

The genesis and stages of formation of the world historiographical complex of scientific literature on the history of the Makhnovist movement were analyzed, the state and features of modern historiographical discourse on the ideology and social practice of the insurgents were revealed. The first attempt was made to analyze and systematize all the main works of the source complex on the history of Makhnovism in Slavic and Romano-Germanic languages for the last century. The scientific achievements of the world historiography of the anarcho-Makhnovist phenomenon of the 1920s and 1980s, the study of the history of the Makhnovist phenomenon in modern Ukrainian literature, and the foreign historiography of the Makhnovist movement for the last 30 years were consistently considered. The main conceptual and methodological approaches to the study of the Makhnovist insurgent movement in Ukraine were identified and characterized. The most important achievements of the authors of historical studies of the insurgent movement under the leadership of N. Makhno were established and their contribution to the study of the topic was personified. The state and features of the study of the problem of the influence of social-economic factors and various political forces on the formation of the worldview, program and activities of the Makhnovists were determined. The scientific receptions of the social-political practice and military path of the Makhnovists, their relations with various political forces and ethnic groups were studied. The comparative analysis and reflection of the image of N. Makhno in Ukrainian and foreign scientific literature was conducted. The main directions of the historiography of the insurgent movement led by N. Makhno in the Western countries according to the ideological preferences and methodological approaches of the authors were outlined and characterized.

Guided by the principle of coherence, the process of increment of historical knowledge was traced, the most characteristic gaps in the study of the problem of the Makhnovist movement were outlined. The understanding of the current state, tendencies and peculiarities of the development of the problems of the Makhnovist movement in world historiography was deepened and the range of issues that need further scientific understanding was determined.

Key words: historiography of the Makhnovist movement, research of Makhnovist ideology, "free system" of Makhnovists, Makhnovist army in literature, image of N. Makhno in historiography.

List of publisher publications

Articles in scientific professional editions included in international sciencecomputer databases

1. Kovalev M.V. Circumstances of the formation and disintegration of the union of Makhnovists with the troops of the Directory of the Ukrainian People's Republic in the summer of 1919: historiography of the question. *Eminak. scientific quarterly*. 2018. № 1 (21) October-December. P. 130-134.

2. Kovalev M.V. Soviet historiography of the peasant anarchist movement led by Nestor Makhno (1920) *Nad Wisla I Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej - przeszłość i terażniejszość*. Collective monograph / ed. Ihor Sribnyak. Warsaw-Toruń: International Scientific and Educational Consortium named after Luciena Febvra, 2019. Warszawa-Torun 2019. S. 212-213.

3. Kovalev M.V. Makhno's Memoirs of "Stormy Youth" as a historical source for studying the character and worldview of the author. *Humanities and Social Sciences*. Budapesht. June 2020. VIII (39). Is. 231. P. 11-13.

4. Gudz V.V. Kovalev M.V. The current state of research on the ideology of the Makhnovist movement in n historiography. *Antiquities of Lukomorye. Scientific electronic peer-reviewed journal*. 2021. №2 (March-April). P. 69-85. URL: <http://wwwlukomor.mosk.mk sat.net>

5. Gudz V.V. Kovalev M.V. Makhnovist movement in the national-state and social coordinates of the Ukrainian revolution of 1917-1921: domestic historiographical discourse. *Gilea. Scientific Bulletin*. Is. 163 (6-7). Historical Sciences. Kyiv, 2021. P. 31-37.

Publications that further reflect the results research and its approbation

6. Kovalev M.V. Makhnovshchyna in Soviet journalism and historiography of the 1920s. *Modern science: tendencies and prospects Materials of the regional internet-conference*. Melitopol, May 15-19, 2017. URL: <https://drive.google.com/file/d/0Bw9OYXqr5PIWaHN4UnpmQjB4VTQ/view?resourcekey=0-8cey0lHZv3TTfVoD4-a-lQ> pp. 368-371.

7. Gudz V.V. Kovalev M.V. Demyanenko K.V. Makhno and the Makhnovist movement in modern Russian literature. Scientific present: state and prospects of regional research. *Proceedings of the scientific-practical conference on November 4-5, 2020* / Ed. L.M. Donchenko and others. Melitopol: Bohdan Khmelnytsky Moscow State Pedagogical University, 2020. P. 40-44.

8. Kovalev MV Critique of the Makhnovist movement by modern foreign researchers of socialist orientation. *The 4th International scientific and practical conference "Modern directions of scientific research development" (September 28-30, 2021)*. BoScience Publisher, Chicago, USA. 2021. P. 299-308.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. СТАН ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ПРОБЛЕМИ МАХНОВСЬКОГО РУХУ	16
1.1. Стан історіографічних досліджень теми	16
1.2. Характеристика комплексу історіографічних джерел	35
1.3. Методологічні основи дослідження	52
РОЗДІЛ 2. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ МАХНОВЩИНИ В МЕМУАРАХ ТА НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20 – 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ	64
2.1. Особливості формування історіографічного комплексу проблеми махновщини у 1920-х роках	64
2.2. Література з історії махновського руху та анархізму 1930-х – 1980-х рр.	74
РОЗДІЛ 3. СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПІД ПРОВОДОМ Н. МАХНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ	93
3.1. Теоретичні питання махновського руху в українській історіографії	93
3.2. Питання практичної діяльності махновців, військової та регіональної історії махновського руху в українській історіографії	124
3.3. Антропологічний вимір махновського повстанського руху в українських наукових студіях	168
РОЗДІЛ 4. СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПІД ПРОВОДОМ Н. МАХНА В ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ	184
4.1. Теорія і практика махновського руху в сучасній російській історіографії	184
4.2. Нестор Махно і махновці у проанархістській та прокомуністичній літературі західного зарубіжжя	207
4.3. Бачення історії повстанського руху під проводом Н. Махна емігрантами та «буржуазними» науковцями зарубіжжя	230
ВИСНОВКИ	257
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	270

ВСТУП

Актуальність теми. Пізнання минулого, як і розкриття та осмислення «білих плям» в українській історії, відбувається одночасно з новим розумінням місця, ролі і завдань історичної науки в суспільстві. Позбавлення радянської міфології відбувається не само собою, а в боротьбі за історичну істину на інформаційному і науковому фронті із заперечниками самого поняття «Українська революція», якими донедавна були українські комуністи, а сьогодні більшість російських істориків, які продовжують твердити про єдину Російську революцію з незначними регіональними особливостями та про громадянську війну на класовій основі.

Однією з проблем революційного періоду 1917–1921 рр., що викликає особливий інтерес як в науковому колі, так і в практичному значенні, є селянський повстанський рух на Півдні України, який вписав своєрідну сторінку в історію нашої Батьківщини. Махновський рух увібрав у собі головні протиріччя, характерні для такого складного суспільного явища як національно-визвольна боротьба українського народу 1917–1921 років і відобразив основні риси цього періоду: шляхи здійснення заповітних мрій селянства про землю і волю, його ставлення до «твердої влади» різних політичних режимів і партій, бачення трудящими свого життєустрою. Тематика селянського повстанського руху є актуальною ще й тому, що вона тісно пов'язана із злободенними і на сьогодні проблемами самоврядування і децентралізації, аграрної і продовольчої політики. Радянська влада, Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР, А. Денікін та П. Врангель мали свої програми розв'язання аграрного питання. Проте ні націоналізація земель, ні повернення поміщицького землеволодіння не задовольняли українське селянство, яке намагалося будь-якими методами отримати землю і стати на ній повноправним господарем. Повстанство на чолі з Н. Махном, яке можливо розглядати і як четверту, «чорну» військово-політичну силу або другу поряд із «жовто-блакитною» українську силу, що протистояла «червоним» і «білим» російським імперцям, обрало власний шлях до здобуття омріяної землі і волі, історичний досвід якого потребує осмислення і врахування в сучасних реаліях.

Крім того, в часи політичного плюралізму та політизації українського суспільства існує природна зацікавленість дослідників до історії тих політичних партій, які намагались очолити масові рухи. Такими партіями та політичними акторами були українські соціал-демократи, «боротьбисти», есери, а також російські більшовики, анархісти, які, після повалення царського режиму, намагались вирішувати селянське питання в Україні. Проте, як показала історія, ні білі генерали, ні більшовицькі вожді, ні гетьман, ні численні отамани не користувалися такою популярністю, повагою і навіть любов'ю селян Лівобережної України як Нестор Махно. Цей вихідець із гуляпільського робітничо-селянського середовища, хоробрий і харизматичний чоловік, який став успішним полководцем в боротьбі за народну ідею, і якого вони шанобливо називали «батьком», був органічною частиною повстанського руху з усіма його здобутками та ексцесами і, водночас, мав вирішальний вплив на його розвиток.

Українські і зарубіжні історики вже дослідили основні віхи життя та військово-політичної діяльності Н. Махна, головні успіхи і невдачі очолюваного ним руху. Десятки монографій і дисертацій присвячені дослідженню соціально-економічних причин повстанських рухів, їх місця в революційному процесі в Україні. Існує також численна література з політичних ідеології махновщини¹, біографії Н. Махна і його соратників.

Проте, особливість значного корпусу літератури з історії махновського руху полягає в тому, що донедавна її левову частку становили науково-популярні публікації, пропагандистські матеріали та мемуари емігрантів і більшовицьких учасників подій. Повноцінна наукова розробка теми в Україні стала можливою лише з розпадом Радянського Союзу, коли зникли штучні ідеологічні обмеження і відкрилися архівні фонди. Відтак, попри інтенсивну розробку теми за останнє 30-

¹ Тут і далі автор умовно використовує щодо повстанського руху під проводом Н. І. Махна декілька дефініцій, залежно від контексту і для запобігання тавтології: «махновський рух», «селянський рух», «повстанський рух», «селянська війна» (під проводом Н. Махна), які, з огляду на їх сутнісні ознаки, постають у межах даної теми змістовно однорідними. Вважаючи зведення повстанського руху до поняття «махновщина» науково некоректним через надмірну суб'єктивізованість та негативний підтекст радянської історіографічної практики, вважаємо можливим вживати таке визначення в окремих випадках, як це чинили у своїх публікаціях соратники Н. Махна, П. Аршинов, В. Волін та ін.

ліття, спостерігається все ще недостатня вивченість феномену махновщини в конкретно-історичній площині. Запобігти повторенню публікацій з достатньо вивчених аспектів махновського руху і акцентувати увагу на мало досліджені сюжети та явища махновщини покликані історіографічні дослідження теми. Чи не поодинокую із кваліфікаційних робіт з історіографії махновського руху виглядає достатньо далека в часі (2003 р.) дисертація Т. Мармазової. Проте з тих пір вийшло друком немало нових документальних збірників, десятки ґрунтовних монографій, проводяться представницькі конференції з історії анархізму і махновського руху що потребують спеціальних історіографічних студій.

Отже, попри великий комплекс літератури про махновський рух і його легендарного очільника, історіографічне осмислення теми, зокрема, досліджень ХХІ століття, на сьогодні істотно відстає від прикладних історичних розробок, що, головним чином, і зумовлює наукову актуальність нашої роботи. Треба зважити також, що з початком «гарячої» фази гібридної війни Росії з Україною в інформаційному просторі побільшало спроб фальсифікації історії України і дискредитації її державницьких сил, що актуалізує проблеми історичної пам'яті та ідеологічної боротьби. Наприклад, на одному з російських пропагандистських сайтів у публікації під назвою «Махно як карнавальна фігура української ідеології» від 11 квітня 2019 р. проводиться паралель між махновцями-анархістами і учасниками Революції Гідності та стверджується, що в «постпомаранчевій» Україні створено культ «бандита-перебіжчика» Махна, якого нібито внесли до пантеону борців за незалежність України від «москалів». Подібні публікації з'являються і в українських засобах масової інформації. На тлі таких інсинуацій постає проблема наукового історіографічного опрацювання значного масиву світової літератури з історії селянських повстань та анархізму 1917–1921 років, насамперед, питань ідеології махновського руху, а також проблема захисту інформаційного простору України від ідеологічних диверсій адептів «руського міра» в царині української історичної пам'яті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційне дослідження виконувалось у межах комплексної програми «Проблеми

історії, історіографії та права нової та новітньої історії України», що розробляється кафедрою історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Об'єктом дослідження – наукові праці та інші наративні джерела з історії махновського руху слов'янськими і романо-германськими мовами.

Предметом дослідження є концептуальні підходи та науковий рівень осмислення подій і явищ історії махновського руху в окремих наукових роботах та стан і особливості дослідження теми в світовій історіографії.

Відповідно до поставленої мети було визначено **дослідницькі завдання**:

- систематизувати джерельну базу дослідження та визначити її репрезентативність;
- охарактеризувати стан історіографічного дослідження наукової літератури з історії махновського руху та окреслити методологію дослідження;
- виокремити історіографічні етапи дослідження й простежити спадкоємність розвитку знань про махновський повстанський рух;
- охарактеризувати основні концептуальні підходи до вивчення махновського повстанського руху в Україні та виявити внесок окремих авторів у дослідження теми;
- визначити стан дослідження проблеми впливу соціально-економічних умов та різних політичних сил на формування програми, світогляду і діяльності махновців;
- дослідити наукові рецепції суспільно-політичної практики і бойового шляху махновців, їх відносин з різними політичними силами та етнічними групами;
- провести компаративний аналіз і простежити відображення образу Н. Махна та характеристик феномену махновщини в науковій літературі України та зарубіжжя;
- з'ясувати особливості сучасного історіографічного дискурсу з окремих проблем історії махновського руху та окреслити деякі перспективи подальшого дослідження теми.

Хронологічні межі дослідження – від появи джерел і літератури про махновський рух і його очільника, тобто від документа про дату народження Нестора Івановича, до 2020 р. включно, що дозволяє простежити динаміку поповнення джерельного масиву, прирощення історичних знань та виявити особливості їх науково-теоретичного наповнення на окремих етапах історіографічного процесу.

Територіальні рамки дослідження окреслені комплексом історіографічних джерел з інформацією про явища і події революційної доби на територіях Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Харківської губерній та Донбасу, в деяких інших регіонах, де найбільше був поширений повстанський рух під проводом Н. Махна, а також літературою про перебування махновців у еміграції на територіях Румунії, Польщі, Данцига, Німеччини, Франції.

Наукова новизна дослідження зводиться до наступного:

Вперше:

- здійснено всебічний і комплексний аналіз абсолютної більшості наукової літератури слов'янськими та романо-германськими мовами про повстанський рух на чолі з Н. Махном і виявлено сучасний стан і напрями подальшого дослідження теми в історичному та історіографічному вимірах;
- введено в історіографічний обіг і досліджено нові наративні джерела, які ще не піддавалися спеціальному історіографічному аналізу, насамперед монографії українських і зарубіжних науковців, опубліковані у 2010-х рр.;
- спеціально досліджено стан сучасної історіографічної розробки наукової літератури з історії махновського руху;
- проведено комплексний компаративний аналіз історіографії повстанського руху під проводом Н. Махна в країнах Заходу за ідеологічними вподобаннями та методологічними підходами авторів;
- здійснено спеціальне історіографічне дослідження доробку російських фахівців з історії махновщини;

– встановлено особливості науково-ідеологічного дискурсу сучасних представників «буржуазного» (академічного), анархістського та марксистського напрямів зарубіжної історіографії махновського руху.

Уточнено:

– періодизацію дослідження махновського руху;
 – концептуальні особливості дослідження теми науковцями різних суспільно-політичних середовищ та методологічного інструментарію;
 – внесок окремих авторів у дослідження теми, в тому числі радянського періоду.

Набули подальшого дослідження:

– відображення істориками і краєзнавцями регіональної специфіки розгортання махновського руху і рейдів повстанських загонів;
 – проблеми дослідження причин, передумов, соціальної бази, етапів махновського руху;
 – проблеми дослідження ідеології, світогляду махновців, їх історичного місця в Українських національно-визвольних змаганнях 1917– 1921 рр.;
 – питання наукової рефлексії на суспільно-політичну практику Південноукраїнської трудової конфедерації та бойового шляху РПАУ(м);
 – рецепції авторів на відносини Н. Махна і махновців з різними політичними силами та військово-політичних союзів з ними;
 – питання дослідження взаємовідносин Н. Махна і махновців з національними меншинами регіону: євреями, болгарами, греками, німцями колоністами (менонітами);
 – стан відображення в літературі світогляду, характеру та інтелектуальної спадщини Нестора Махна, його життя в еміграції.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані для подальшої наукової розробки історіографічних та історико-прикладних аспектів махновського руху, інших проблем історії України першої третини ХХ ст., а також історіографії селянського руху та анархізму. Теоретичні положення та результати роботи можуть стати в

нагоді для підготовки наукових матеріалів з історії України та краєзнавства, створення навчальних та навчально-методичних посібників, а також при розробці лекцій, спецкурсів, теоретичних семінарів.

Особистий внесок здобувача. Положення дисертації, узагальнення, висновки здобуті дисертантом самостійно і є свідченням вирішення наукової проблеми.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорено на засіданнях кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Положення й результати дослідження знайшли відображення в публікаціях і доповідях на таких наукових конференціях: «Сучасна наука: тенденції та перспективи (Мелітополь, 2017); «Наукове сьогодення: стан та перспективи регіональних досліджень» (Мелітополь, 2020); The 4th International scientific and practical conference «Modern directions of scientific research development» (Chicago, USA. 2021).

Публікації. Результати дослідження відображені у 8 публікаціях, із них 3 статті опубліковано у наукових фахових виданнях України (у т.ч. 2 статті у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз), 2 статті – у зарубіжних виданнях, а також 1 розділ в зарубіжній колективній монографії.

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована сформульованим меті й завданням роботи, визначена логічною послідовністю у хронологічному, географічному та тематичному вимірі. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури (598 позицій). Загальний обсяг дослідження становить 317 сторінок, з них основного тексту – 269 (218) сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ПРОБЛЕМИ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

1.1. Стан історіографічних досліджень теми

На сьогоднішній день у світі накопичилися чимало історіографічних розробок величезного масиву літератури з історії махновського руху. У чи не найбільш повному біобібліографічному покажчику, опублікованому Запорізькою обласною бібліотекою, станом на вересень 2013 р. вміщено 1037 найменувань публікацій, пов'язаних з життям і діяльністю Н. Махна². Але, якщо зважити на невеликий перелік у виданні інтернет-ресурсів, відсутність публікацій іноземними мовами, (крім російської) та на кількість праць з історії махновського руху, які з'явилися за наступні 8 років, то ця цифра перевищить 1,5 тис. публікацій.

Вивчення повстанського руху на чолі з Нестором Махном почалося вже у 20-і рр. і було пов'язане із замітками та спогадами його учасників. Тоді ж побачили світ перші історіографічні огляди літератури з махновської тематики. Однією із перших історіографічних розвідок стану висвітлення махновської боротьби стала передмова Всеволода Воліна до монографії Петра Аршинова, яка побачила світ у 1923 р. в Берліні і перевидана в незалежній Україні³. Відомий анархіст співставив радянські писання з працями анархо-синдикалістської школи, яку представляв соратник Н. Махна П. Аршинов, і відзначив, що автор на підставі документів розвіяв міф більшовицьких ідеологів про контрреволюційну спрямованість та буржуазну соціальну базу махновщини. Обидва теоретики анархізму вживають термін «махновщина», не задля персоналізації цього руху, а для виокремлення від багатьох інших селянських рухів. В. Волін наголосив: «Сутність махновщини виявлена в роботі як не можна більш опукло. При цьому самий термін «махновщина» набуває

² Легендарний син Гуляйпілля: до 125-річчя від дня народження Н.І. Махна: біобібліографічний покажчик. Вид. 2-ге доп. і перероб. Запоріжжя: ЗОУНБ ім. Горького, 2013.

³ Волин В. М. Предисловіе. *Аршинов П. История махновского движения (1918-1921)*. Запорожье: Дикое поле, 1995.

під пером автора надзвичайно широкий, майже номінальний сенс. В цей термін автор вкладає поняття про особливий, всеціло своєрідний і самостійний революційний і класовий рух трудящих, що поступово усвідомлює себе і виходить на широку арену історичної дії»⁴. Виходили друком й інші роботи анархістів, але без історіографічних підрозділів.

Радянська історіографія 20-х років була нечисленною за виданнями з історії махновщини у зв'язку з інструкціями ЦК РКП(б) 1924 і 1928 рр., які націлювали істориків-марксистів на вивчення тріумфу соціалістичної революції, а не «контрреволюційних» явищ. Втім і в радянському середовищі, попри ідеологічну риторику, часом з'являлися наукові публікації історіографічного змісту. Першою з них вважається стаття Д. Фурманова, де автор класифікував за регіональним і проблемно-тематичним принципами і коротко розглянув літературу з проблем революції та громадянської війни, в тому числі, «боротьби з контрреволюцією»⁵. Досить об'єктивний огляд літератури з історії революції і громадянської війни проведено С. Алексєєвим⁶. Зокрема, автор документально спростував твердження І. Чериковера про антисемітські настрої махновських повстанських сил.

Позаяк історіографічні пошуки не були серед пріоритетів радянської науки періоду сталінізму, а на Заході історіографію не виділяли в окремий дослідницький напрям, із початку 30-х до середини 50- років спостерігаються лише поодинокі мемуари та історичні замітки з теми. У перших спробах історіографічних оглядів серед актуальних проблем, що були у фокусі уваги радянських істориків, побіжно відзначалися також перипетії боротьби партії і робітничого класу з «куркульським бандитизмом»⁷. При цьому «сталінські вказівки» розглядалися подібно до наказів геніального полководця, що веде свої війська переможним шляхом: «Сталінські вказівки, які стосуються як загальнометодологічних проблем, так і окремих

⁴ Волин В. М. Предисловие... С. 10.

⁵ Фурманов Д. Краткий обзор литературы (непериодической) о гражданской войне. *Пролетарская революция*. 1923. № 5.

⁶ Алексєєв С. А. Предисловие. *Революция на Украине: по мемуарам белых / репринт издания 1930 г.; сост. С. А. Алексєєв, под. ред. Н.Н. Попова*. Киев: Политиздат Украины, 1990. III-XXXII.

⁷ Герман Е. Вопросы истории гражданской войны в советской литературе. Москва: Пролетарий, 1936.

конкретних питань історії, стали основою рішучого перелому на фронті історичної науки»⁸, – щиро чи вимушено хвалили вождя партії тодішні історики.

Загалом же у 1920–1950 рр. лише деякі автори історіографічних розвідок виходили за межі бібліографічних оглядів та констатації кола досліджуваних питань. Такий стан історіографії історії громадянської війни радянські дослідники пояснювали наслідком загального зародкового стану історіографічної науки, відсутністю її категоріально-понятійного апарату, методологічного інструментарію⁹.

Становлення історіографії на інституціональному та методологічному рівні як повноцінної галузі історичної науки дослідники окреслюють 1960-ми – 1980-ми рр.¹⁰. Як зазначав С. Корновенко, лише від другої половини 1950-х до початку 1970-х рр. в СРСР побачили світ понад 150 історіографічних робіт, у яких висвітлювались дослідження загальних проблем історії революції, її окремих питань, регіональних сюжетів¹¹. Першим спеціальним історіографічним дослідженням, де серед іншої літератури, розглядалися публікації 20-х рр. про Н. Махна і махновський рух, можна вважати підготовлену в період хрущовської «відлиги» монографію І. Шермана¹². Історик виділив серед радянських дослідників громадянської війни М. Кубаніна, але дорікнув автору монографії у тому, що вона не позбавлена дрібнобуржуазних ухилів. В іншій публікації І. Шерман визначив критерії і запропонував наступну періодизацію студій історії Жовтневої революції в Україні станом на 1967 р.: 1) 1917–1927 рр.; 2) кінець 1920-х – перша половина 1950-х рр.; 3) з 1956–1967 рр.¹³.

⁸ Панкратова А.М. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны. *Двадцать пять лет исторической науки в СССР*. М.; Л., 1942. С. 16. .

⁹ Наумов В. Ведущие проблемы историографии гражданской войны. *Из истории гражданской войны и интервенции 1917–1922 гг.* М., 1974. С. 371.

¹⁰ Сидорова Л. А. Советская историческая наука середины XX века: Синтез трех поколений историков. Москва: ИРИ РАН, 2008.

¹¹ Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919–1920 рр.: історія історіографії, критерії та історіографічна періодизація проблеми URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/20.pdf> (дата звернення: 28.04.2021).

¹² Шерман І. Л. Советская историография гражданской войны в СССР (1920–1931). Харьков, 1964.

¹³ Шерман І. Вивчення історії Жовтневої революції на Україні в радянській історіографії. *Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній*

Навіть за часів хрущовської «відлиги» автори фундаментальної праці «Очерки истории исторической науки в СССР» традиційно обмежилися згадкою про утвердження в радянській історичній науці однозначно негативної оцінки «махновщини», але не навели власної аргументації щодо коректності такої оцінки¹⁴. Загалом тема махновського руху з 30-х рр. була фактично під забороною, а повстанство кваліфікувалося як куркульський бандитизм, що знайшло відбиток і в історіографічних працях 1970–1980-х років¹⁵.

Повноцінні історіографічні дослідження теми, без накиннутих комуністичних стереотипів, стали можливими тільки в епоху горбачовської «перебудови» – з другої половини 80-х рр. Певною мірою це можна віднести вже до аналітики в «Історіографії історії Української РСР» (1987)¹⁶, але колектив авторів ще користувався в оцінках махновщини термінами «збройна куркульська контрреволюція на Україні» та «збройна внутрішня контрреволюція на Україні»¹⁷. Автори монографії визначили критерії періодизації історіографії історії революції і громадянської війни на основі діалектико-матеріалістичного підходу марксистської методології та, власне, кількості і змісту історіографічних джерел. Історія дослідження громадянської війни на їх думку мала наступні етапи: 1) 1918 р. – початок 1930-х рр.; 2) початок 1930-х – середина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – друга половина 1980-х рр.¹⁸. Ці періоди, як на нас, в основному, проглядаються і в історіографії махновського руху, хоча 2-й період, скоріше, виглядає як «бідний» публікаціями етап 3-го періоду.

Історіографічна ситуація на пострадянському просторі кардинально змінилася після розпаду СРСР. У 1990-ті роки вийшла друком низка статей і розділів

історіографії. Матеріали республіканської наукової конференції (Одеса, 12–15 жовтня 1966 р.). Київ, 1967.

¹⁴ *Очерки истории исторической науки в СССР*. Москва: Изд-во Акад. наук СССР. Т. 1–5. 1955–1985. Т. 4. / под ред. М.В. Нечкиной. Москва: Наука, 1966.

¹⁵ Супруненко Н. Изучение истории гражданской войны в Украинской ССР. *Из истории гражданской войны и интервенции 1917–1922 гг.* Москва, 1974.

¹⁶ *Историкография истории Украинской ССР* / ред. кол.: И. С. Хмель (отв.ред.), Н. Н. Варварцев, А. В. Лихолат и др. Киев: Наукова думка, 1987.

¹⁷ *Историкография истории Украинской ССР ...* С. 321.

¹⁸ *Историкография истории Украинской ССР ...*

монографій з історіографії Української революції і визвольних змагань^{19,20,21,22}, у яких, з поміж інших тем, автори торкалися селянських виступів, у тому числі й під керівництвом Н. Махна. Як відзначав Валерій Солдатенко, наприкінці ХХ ст. в Україні, попри рецидиви старих підходів, вже було помітним науково-теоретичне і методологічне піднесення історичної науки, що виявилось і в дослідженні історії Української революції 1917–1921 рр. загалом та селянського повстанського руху, зокрема²³. В. Солдатенком розроблено низку концептуальних теоретичних проблем, серед яких є і важливі аспекти історіографії махновського руху, ідеології повстанців та їх відносин з іншими політичними акторами²⁴.

Як впливає з праці В. Наумова²⁵, подібна історіографічна ситуація спостерігалася і в Росії, де, по-новому досліджувалося протистояння «білих» і «червоних», але, як правило, історія повстанських рухів, включно з махновським, розглядалася в загальноросійському контексті. З поміж дисертацій перебудовного періоду дотичною до махновського руху в частині його ідеології стала робота В. Савченка²⁶. Не заглиблючись в історію Гуляйпільського гуртка анархістів-комуністів (ГАК), історик висвітлив перипетії спіробітництва Конфедерації анархістських організацій України (КАОУ) «Набат» з махновцями у 1919–1920 рр.

У перші роки незалежності здійснено декілька публікацій з історіографії, де йшлося і про стан дослідження тих чи інших проблем махновського руху, або й махновщини та анархізму в Україні загалом. Так, значний резонанс у вітчизняному науковому середовищі викликала монографія В. Верстюка, у першому розділі якої

¹⁹ Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920-х років. Харків: Око, 1996.

²⁰ Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919–1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.). *Вісник Харківського університету*. №387. Історія України. 1996. Вип. 1. .

²¹ Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції. *Український історичний журнал*. 1999. №1.

²² Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції. *Український історичний журнал*. 1999. №2.

²³ Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки ... №1.

²⁴ Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). Київ: Книга пам'яті України, Вид. центр «Просвіта», 1999.

²⁵ Наумов В. П. Советская историография империалистической и гражданской войны в СССР: автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 1971.

²⁶ Савченко В. А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг.: дисс. ... канд. истор. наук. Одесса, 1990.

також здійснено історіографічний аналіз досліджень махновщини і піддано критиці карикатурне відображення радянськими істориками постаті Батька Махна²⁷.

Ще одним із вагомих вкладів в історіографічне дослідження теми є здана до друку ще в СРСР московська монографія В. Волковинського²⁸ та доповнена київська розробка історії махновщини. Важливим здобутком вченого є його докторська дисертація, де, за канонами жанру, перший розділ відведено огляду джерельного комплексу та наукових надбань з історії махновського руху²⁹. Зокрема, вчений відзначив недостатнє опрацювання радянськими істориками джерельної бази, їх ідеологічну заангажованість і змінив свою критику Н. Махна на схвалення його якостей. У роботі О. Тимощука проведено один з кращих, як на той час (1996 р.), аналітичних оглядів наукової літератури та мемуарів учасників революції і громадянської війни, російських наукових праць³⁰.

Початок нового тисячоліття ознаменувався новими історіографічними роботами^{31, 32} та кількома кваліфікаційними дослідженнями, виконаними на основі регіональних та загальноукраїнських джерел, де також здійснено огляди історіографії махновського руху. У дисертації Ю. Федоровського слушно взято за основу вужчі критерії періодизації і виділено більше історіографічних етапів, які хоч і пов'язані з політичною ситуацією в СРСР і світовою війною, але мають і інші критерії³³. Серед порушених істориками питань дискусійними були періодизація історіографії повстанського руху під орудою Нестора Махна, вплив анархізму на повстанські лави, діяльність махновців у різних регіонах, зокрема, на Донбасі тощо.

²⁷ Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наук. думка, 1991. [3] с.

²⁸ Волковинский В. Н. Махно и его крах. Москва: Изд-во ВЗПИ, 1991.

²⁹ Волковинський В. М. Нестор Махно в історії національно-визвольних та соціальних змагань в Україні: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1996.

³⁰ Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917-август 1921 г.). Симферополь: Таврия, 1996.

³¹ Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 рр. *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колект. моногр. за ред. Л. Зашкільняка*. Львів: Львівський ун-тет ім. І. Франка, 2004.

³² Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колект. моногр. за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львівський ун-тет ім. Івана Франка, 2004.

³³ Федоровський Ю. Р. Повстанський рух у Донбасі та Махно: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000.

В. Чоп виділив і розглянув три етапи історіографічного процесу у дослідженні теми махновщини: 20–30-ті рр.; 40-і – кінець 80-х рр.; з кінця 1980-х до сьогодення³⁴. В. Чоп також одним з перших проаналізував студії махновщини проведені у 70-х роках представниками української еміграції М. Палієм, Ф. Сисином, праці П. Евріча, М. Малета, Г. Кульчицького та інші³⁵.

О. Нестеров також представив свій варіант історіографічної періодизації³⁶, але із акцентацією на літературу з історії отаманщини на Правобережжі, комплекс якої дещо асинхронний з дослідженнями махновщини. У праці О. Бабічевої окремо виділено історіографічний етап із початку 30-х до середини 50-х років³⁷, який позначився посиленням ідеологічного пресингу більшовизму. Так само не був цей етап кардинально відмінним, за джерельною базою від періоду середини 50-х – середини 1980-х рр., що викликає сумнів у доцільності їх розділення. О. Тимошук зосередився на періодизації самого руху, а не на етапах його дослідження, прийнявши традиційну радянську схему³⁸. М. Боровик у своїй роботі з історії анархізму в Україні зосередив увагу на літературі 1920-х рр. і, зокрема, зупинився на відображенні маловідомих стосунків Махна і махновців з КАОУ «Набат»³⁹.

Нарешті, Тетяна Мармазова у 2003 захистила першу дисертацію з історіографії махновського повстанського руху, підсумувавши здобутки і прорахунки кількох поколінь дослідників теми⁴⁰. Здобутком дослідниці є компаративне дослідження критеріїв і рамок *історіографічних етапів* у тлумаченні названих авторів і власна спроба визначити їх часові параметри. Т. Мармазова

³⁴ Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. С. 5-6.

³⁵ Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002.

³⁶ Нестеров О. В. Селянський повстанський рух на правобережній Україні (1919р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001.

³⁷ Бабічева О. С. Анархізм та повстанський рух в Центральній та Південно-Східній Україні в період національно-демократичної революції (1917–1921 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2010.

³⁸ Тимошук О. В. Анархо-комуністичні формування Н. Махна (вересень 1917-серпень 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1995.

³⁹ Боровик М. А. Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2002.

⁴⁰ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н. І. Махна (1918–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2003.

піддала критиці періодизацію В. Чопа, яка, на її думку, нівелює відмінні риси публікацій 20-х років від літератури періоду «застою»⁴¹. Як вважає Т. Мармазова, більш реалістичними до критеріїв періодизації є підходи Ю. Федоровського і О. Нестерова, які наближені до усталених варіантів розроблених науковцями у 1990-ті роки⁴². Некоректно порівнявши виокремлення п'яти етапів прирощення наукових знань з історії *махновського руху* Ю. Федоровським з п'ятьма історіографічними етапами студій *повстанського руху в Україні*, виділеними О. Нестеровим, дослідниця визнала періодизацію останнього «більш обґрунтованою», але не навела на це доказів.

Передумови і причини махновського руху у рефлексіях дослідників розглянуті дисертанткою у другому з 4-х розділів її роботи, де проаналізовано інтерпретації причин розвитку махновського руху. Т. Мармазова солідаризувалася з іншими науковцями в тому, що студії махновщини у 30-х – першої половини 50-х рр зводилися до рівня спрощених узагальнень на засадах партійно-класового підходу. Аналізуючи літературу середини 1950-х – середини 80-х рр., Т. Мармазова помітила пом'якшення найбільш одіозних методологічних стереотипів, як-от визначення причин тривалої боротьби селян з більшовиками в Україні Г. Петровським⁴³. Проте судження Т. Мармазової про істотне підвищення рівня дослідження теми у 1970-ті роки, як і те, що тоді «з'являються альтернативні погляди» на історію махновщини виглядає сумнівним. Зрештою, дисертантка слушно відзначила, що тенденція негативних оцінок махновського руху, його замовчування та звинувачень махновців в опорі на куркульство збереглася і в 1950-х – 1980-х рр.

Розглядаючи відображення причин махновської боротьби у сучасній науковій літературі, історикиня спостерегла подальший розвиток «концепції ступінчатого формування, а відтак трансформації причин селянсько-повстанського

⁴¹ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 20-21.

⁴² Мармазова Т. І. Розкриття історичного значення та періодизації махновського руху в історичній літературі 20-х років. *Вісник Донецького університету. Сер. Б. Гуманітарні науки*. Донецьк, 2002. № 2. .

⁴³ Петровський Г. До історії радянського будівництва в Українській РСР в роки громадянської війни. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 - 1920): зб. док. і матеріалів / АН УРСР; Редкол.: М. А. Рубач (відп. ред.) та ін.* Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. С. XI.

руху»⁴⁴ (назва Т. Мармазової. – М. К.). Проте, на нашу думку, не варто конструювати концепцію «ступінчатого формування» причин селянського руху, позаяк махновські загони, керувались власним гаслом «Земля і воля», якого їм апріорі не гарантував жоден режим. Поза тим, некоректним виглядає зауваження історикині В. Верстюку⁴⁵, який, нібито «під впливом радянської історіографії», наголосив на економічних причинах селянського руху, тоді як дещо нижче історикиня сама підтримала тезу про пріоритетність для селян аграрного питання⁴⁶.

Особливістю праці Т. Мармазової є увага до теоретичних побудов дослідників махновщини, зокрема, *проблеми ідеологічних і соціально-психологічних особливостей цього руху*. Дослідниця відзначила, що в роботах В. Коміна, С. Семанова проводиться слушна думка про органічну відповідність ментальності українського селянства анархо-комуністичним настроям того часу. Але О. Лебеденко спостеріг, що анархізм в Україні набув національної специфіки, яка полягала у персоніфікованому вияві і практичному наповненні цієї теорії, за допомогою КАОУ «Набат» влітку 1918 р.⁴⁷.

Найбільш детально із зарубіжних науковців Т. Мармазова розглянула монографію Андреа Граціозі, чия праця лише побіжно торкається махновського руху⁴⁸. Поза тим, і в тексті, і в списку літератури Т. Мармазова посилається на «А. Граціані»⁴⁹, чим ставить під сумнів своє опрацювання цього джерела. Високо оцінено також дослідження Е. Карра (1952), де махновський рух розцінювався як справедливий, всеселянський, соціальний, у якому анархізм і національне питання – не займали першорядне місце. Що стосується національних мотивів повстанської

⁴⁴ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 54.

⁴⁵ Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наук. думка, 1991.

⁴⁶ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 54.

⁴⁷ Лебеденко А. М. История анархизма в Украине (конец X – начало XIX вв.). Киев: Институт истории Украины НАН Украины, 1995. С. 69–70.

⁴⁸ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 гг.: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. Москва : АИРО-XX, 1997.

⁴⁹ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 47, 58–61, 174, 175, 202.

боротьби, то у своїй дисертації і окремій статті⁵⁰ історикиня підтримала думку більшості дослідників про пріоритет соціально-економічних чинників перед національними у махновській боротьбі.

Третій розділ кваліфікаційної роботи Т. Мармазової охоплює дослідження науковцями *рушійних сил та характеру махновського руху*. Дисертантка поділяла думку тих науковців які вважали, що відхід від махновців бідноти і середняка відбувся наприкінці 1920 р. під тиском Червоної армії і через психологічну втому повстанців, а не лише довершив таку тенденцію. Т. Мармазова погодилася з М. Кубаніним, що твердження про еволюцію махновського руху від ідеології середняка до ідеології куркульства були свідомою фальсифікацією заручників «партійного» підходу⁵¹. Водночас висловлено суперечливу думку про те, що у 1921 р.: «...махновці вже нагадували своєрідне бандформування, яке об'єднувало людей не за соціальними ознаками, а за ознакою ненависті до більшовицького режиму»⁵².

Т. Мармазова відзначила, що після XX з'їзду КПРС в країні побачили світ нові збірники документів з історії громадянської війни, змістовні праці з історії повстанського руху, як-от стаття С. Семанова⁵³, який пояснював тривалість махновської боротьби масовою підтримкою селянства. На жаль, історикиня не провела порівняльного аналізу того, як змінилася оцінка С. Семановим махновщини через вісім років: в енциклопедичній статті 1974 р. історик хоч і вживав термін «заможне селянство», але вже оцінював махновщину як «антирадянський куркульсько-селянський рух»⁵⁴.

Історикиня встановила, що на середину 1960-х рр. визріли три позиції щодо визначення основної рушійної сили махновщини – все селянство, заможне селянство, куркульство⁵⁵. Проаналізувавши оцінки рушійних сил та характеру

⁵⁰ Мармазова Т. І. Співвідношення соціальних і національних мотивів повстанського руху під керівництвом Н.І. Махна: історіографічний аналіз. *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»*. 2002. № 12.

⁵¹ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 69–70.

⁵² Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 72.

⁵³ Семанов С. Н. Махновщина и ее крах. *Вопросы истории*. 1966. № 9.

⁵⁴ Семанов С. Н. Махновщина. *Большая советская энциклопедия / гл. ред. А.М. Прохоров*. 3-е изд. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1974. Т. 15. С. 524-525.

⁵⁵ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 99.

махновщини В. Верстюком, М. Капустіним, В. Смолієм, Г. Сургаєм та ін., Т. Мармазова відзначила, що прикметною рисою пострадянського етапу досліджень стало утвердження думки про загальноселянський і народний характер махновського руху. Водночас Т. Мармазова висловила незгоду з тим, що деякі науковці ототожили соціальну структуру загонів РПАУ та підрозділів Червоної армії (О. Тимощук): частка міських мешканців у лавах РПАУ була значно меншою та частіше траплялися кримінальні елементи. Історикиня погодилася з С. Волком⁵⁶, що на останньому етапі війни махновські лави поповнилися і куркульським елементом, але бездоказово відкинула твердження історика, що основу махновських формувань становили середняки (кіннота) та бідняки (піхота)⁵⁷.

З підручників Т. Мармазова найбільше уваги надала колективній праці за редакцією В. Смолія (2000 р.)⁵⁸, автори якої аргументують висновок про загальнонародний характер цієї боротьби на всіх етапах. Водночас дослідниця лишила поза увагою цікавий для порівняльного аналізу 2-й том видання за тією ж редакцією, яке побачило світ 1996 р.⁵⁹.

Як виявила Т. Мармазова, на новітньому історіографічному етапі науковці вийшли на ґрунтовний історіофський рівень осмислення проблеми співвідношення соціальних та національних мотивів махновського руху. Дослідниця виокремила праці В. Шевчука і М. Тараненка, С. Кульчицького, В. Горака, Ю. Павленка та інших науковців, у яких доведено, що махновці у своїй політиці керувалися потребами відстоювання селянських інтересів і мали низький рівень національної самосвідомості. Проте зазначено, що Н. Махно не підтримав антиукраїнську політику більшовиків, а, плекаючи романтичний ідеал, діяв як прагматик на шляху

⁵⁶ Волк С. С. Нестор Махно в дни войны и мира. *Махно Н.И. Воспоминания* / под. ред. С.С. Волка. М.: Республика, 1992. С. 9-10.

⁵⁷ Мармазова Т. Історіографія повстанського руху.... 104–105.

⁵⁸ Історія України: нове бачення: Навчальний посібник / під ред. В.А. Смолія. Київ: Альтернатива, 2000.

⁵⁹ Історія України: нове бачення: У 2-х т. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.; під ред. В. А. Смолія. Т. 2. Київ: Вид-во «Україна», 1996.

до нього⁶⁰. За Т. Мармазовою, індивідуалізований анархізм основної маси махновців не вписувався в колективістську ідею націотворення.

Т. Мармазова зауважила великі розбіжності думок щодо рушійних сил та характеру махновщини, які часом розходилися в діапазоні від «куркульського бунту» до «загальноселянської війни», від «контрреволюційної» до «демократично-революційної» спрямованості. У своїй дисертації та статті з цього питання⁶¹ історикиня охарактеризувала варіанти періодизації діяльності махновців, але бездоказово заперечила періодизацію О. Тимошука, яка починається ще з 1917 р., як таку, що «не достатньо аргументовано визначає нові хронологічні рамки історії махновського руху»⁶². Загалом, на переконання Т. Мармазової, інтегрована оцінка змісту і значення цього руху на основі всебічного осмислення все ще не вироблена.

Оцінюючи значення кваліфікаційної роботи Т. Мармазової, відзначимо що її дослідженню істотно зашкодив структурно-тематичний підхід, часто застосований історикинею замість власне історіографічного. Наприклад, одним із завдань роботи дисертантка визначила: «виявити специфіку повстанського руху на основі зіставлення його з повстаннями в Україні часів громадянської війни»⁶³. Така постановка завдання перереводить його з розряду історіографічних до завдань історичного компаративного аналізу. Тому дослідниці довелося раз-пораз звертатися до положень однієї і тієї ж публікації, щоб виокремити якийсь логічний концепт (причини, характер, періодизація і т.ін.), що не сприяло цілісній оцінці наративів та виявленню їх історіографічної цінності за критерієм прирощення наукових знань.

Дослідниця упустила або лише побіжно розглянула чимало публікацій російських та більшість західноєвропейських дослідників історії махновського руху, що істотно звузило предмет її дослідження і порушило критерії комплексного та всебічного підходу. Так само не використано жодного історіографічного джерела іноземними мовами, крім української і російської. Проведена в роботі

⁶⁰ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 115.

⁶¹ Мармазова Т. Періодизація та історичне значення махновського руху. *Схід*. 2003. № 4.

⁶² Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 164.

⁶³ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху ... С. 6.

систематизація джерельної бази не відбита у переліку джерел і літератури, поданому суцільним списком, що не покращує роботи історіографа.

Понад те, Т. Мармазова представила репрезентативний обсяг історіографічних джерел, об'єктивно охарактеризувала вклад окремих науковців у розробку теми та висловила слушні міркування щодо деяких теоретичних питань. Відтак, дисертація Тетяни Мармазової стала першим кваліфікаційним дослідженням з історіографії махновського руху і своєрідною вершиною у систематизації та наукових оцінках публікацій з цієї теми на початок XXI ст.

Останнім часом історіографічні студії сучасних вітчизняних досліджень повстанського руху під орудою Н. Махна послідовно практикує В. Щербатюк (Київ) – автор монографії з історіографії селянської боротьби у 1917–1921⁶⁴. Проте, у дисертації В. Щербатюка історіографія махновського руху представлена лише поодинокими згадками, і не становить предмет спеціального дослідження, хоча це мало би впливати з назви теми роботи. На жаль, історик не пояснив, чому в роботі про селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років з його уваги випала саме історіографія махновщини. Може тому, що з цієї теми у 2003 р. захистила дисертацію Т. Мармазова? Втім, «махновська прогалина» в історіографічній дисертації В. Щербатюка значною мірою компенсується його змістовними статтями з цієї теми^{65, 66}. В останній з них, В. Щербатюк слушно відзначив, що з плином часу історіографія махновського руху потребує переосмислення на новій теоретико-методологічній з урахуванням попередніх оцінок. Істориком проаналізовано стан і напрями дослідження повстанського руху на чолі з Нестором Махном, відзначено особливості вивчення окремих військових операцій махновців, простежено зміни тенденцій у висвітленні постаті селянського «батька»⁶⁷.

⁶⁴ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. К.: Наукова думка, 2012.

⁶⁵ Щербатюк В. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній вітчизняній історіографії. *Наука, релігія, суспільство*. 2010. Т.2.

⁶⁶ Щербатюк В. Стан дослідження махновського селянського повстанського руху у сучасній українській історичній науці. *Гуржійські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2014. Т.7.

⁶⁷ Щербатюк В. Селянський повстанський рух ... С.36.

Історик підтримав висновок Т. Мармазової про те, що оцінки махновщини в українській історіографії є «глибоко суперечливими й коливаються в діапазоні його тлумачення між «соціальним бандитизмом під анархічними гаслами», з одного боку, й загальнонародним буржуазно-демократичним – з іншого»⁶⁸. Проте, на наш погляд, у ХХІ ст. характеристики руху як «соціального бандитизму» відійшли в минуле і більшість фахівців асоціюють селянський рух під орудою Н. Махна з пошуком «третього шляху» революційного перетворення суспільства з метою його вільного «безвладного» самоврядування.

Позитивною рисою дослідження В. Щербатюка є залучення ним до історіографічного аналізу низки кваліфікаційних робіт. Зокрема, відзначивши оригінальність дослідження О. Тимощука, В. Щербатюк підтримав зауваження В. Мороко⁶⁹, про необхідність ретельнішого обґрунтування тверджень дисертанта про ідейну спорідненість махновців і більшовиків, а тим більше – про більшовизм махновців. В. Щербатюк також слушно відзначив відхід від стереотипних оцінок махновського руху у дисертації В. Чопа і охарактеризував як дискусійні твердження останнього про ознаки державності в махновській соціальній практиці⁷⁰. У публікації В. Щербатюка згадані також, як дотичні до історії махновського руху, дисертації В. Михайлюти⁷¹ і О. Атоян⁷², але автор зосередився лише на критиці одного з положень у роботі останньої. О. Атоян зазначила, що селянська війна у 1917–1921 рр. доводила «жвавість пам'яті селян про власну визвольну традицію»⁷³, але чомусь вивела цю «власну традицію» з повстань О. Пугачова і С. Разіна, а не з української селянсько-козацької спадщини, гайдамацьких повстань⁷⁴. В. Щербатюк провів стислий, але вдалий компаративний аналіз публікацій В. Бережинського,

⁶⁸ Щербатюк В. Стан дослідження ... С.56.

⁶⁹ Мороко В. М. Рец. на: Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 гг.). Симферополь, 1996. *Південна Україна*. 1998. № 1: URL: web.znu.edu.ua/pu/about.php?lang=ukr.

⁷⁰ Щербатюк В. Стан дослідження ... С.56.

⁷¹ Михайлюта В. П. Образ Нестора Махна в творах українських письменників. Наукова достовірність і художній домисел: дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 1999.

⁷² Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 рр. (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): дис. ... д-ра юр. наук. Луганськ, 2008.

⁷³ Атоян О.М. Селянська правосвідомість ... С. 36

⁷⁴ Щербатюк В. Стан дослідження ... С.57.

М. Гетьманчука, В. Чопа, О. Тимкова про ступінь національної свідомості Н.Махна і махновців. Історик розглянув також дослідження краєзнавців Т. Беспечного і Т. Букреєвої, Л. Яруцького і, попри деякі зауваження, наголосив, що сучасні краєзнавчі дослідження далеко виходять за межі простої «розповіді»⁷⁵.

В останнє десятиріччя з'являлися друком хоч і невеликі, але предметні дослідження світової історіографії повстанського руху під проводом Нестора Махна періоду 50-х – початку 90-х років ХХ ст. (О. Зеленьак, 2015)⁷⁶, радянської та російської (М. Ковальов, 2019, 2021)⁷⁷, сучасної вітчизняної історіографії⁷⁸ (В. Щербатюк, 2014). В дослідженні Ю. Котляра йдеться про зарубіжні роботи з історії селянських повстань в Україні 1920-х рр., але частково охоплена і література про махновський рух. Історик відзначив наступну рису: «Проте, більшість цих праць створена на основі малої кількості джерел, і тому факти, викладені в них, вимагають ретельної перевірки»⁷⁹. Втім, названі дослідження надто малі за обсягом, щоб охопити весь комплекс зарубіжних студій махновщини, так само, як величезний обсяг історіографічних джерел, нагромаджений після розпаду Радянського Союзу.

Дещо більшою за обсягом, але вужчою за предметом дослідження є історіографічна розвідка В. Горака з іноземної наукової літератури⁸⁰. Науковець розглянув роботи М. Палія⁸¹ і О. Скирди⁸² за тематичним принципом, порівнявши відображення в них трьох блоків питань: 1) боротьба ««третьої» анархістської

⁷⁵ Щербатюк В. Стан дослідження ... С.57.

⁷⁶ Зеленьак О. М. Огляд радянської та зарубіжної історіографії повстанського руху під проводом Нестора Махна у другій половині 50-х – початку 90-х років ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2015. Вип. 44. Том 2. .

⁷⁷ Ковальов Максим. Радянська історіографія селянського анархістського руху під проводом Нестора Махна (1920-ті рр.). *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość* / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra 2019.

⁷⁸ Щербатюк В. М. Стан дослідження махновського селянського повстанського руху у сучасній українській історичній науці. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7.

⁷⁹ Котляр Ю. В. Історія українського селянства 1917–1929 рр. у творах зарубіжних дослідників. *Чорноморський літопис*. 2013. №7. С. 98.

⁸⁰ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях Майкла Палія і Олександра Скирди. *Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія*. К., 2015.

⁸¹ Paliy M. *The anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921*. Seattle–London, 1976.

⁸² Скирда А. Нестор Махно. Казак свободы 1888–1934. Гражданская война и борьба за вольные Советы в Украине 1917–1921. Париж. 2001.

революції на чолі з Нестором Махном» проти гетьманського, унерівського, більшовицького, денікінського і врангелівського політичних режимів⁸³; 2) теорія, практика і суспільна перспективність анархістського «експерименту», що впроваджувався Н. Махном на Гуляйпільщині⁸⁴; 3) стратегія, тактика, чисельність і соціальний склад РПАУ(м), яку В. Горак найменував як «армія «третьої» революції»⁸⁵. Характерно, що, починаючи із заголовку своєї роботи, автор ідентифікує махновщину як військово-політичну силу третьої, тобто анархістської революції, але критикує істориків за оцінку махновської практики як анархістської. На думку В. Горака, «анархістський експеримент» Південноукраїнської трудової конфедерації був ближчим до лівоесерівської програми радянської держави: «...був їхньою спробою створити свою власну, махновсько-селянську державність»⁸⁶.

Відзначено, що М. Палій штучно зблизив два досить відмінні махновський та унерівський рухи і пов'язав несприйняття українського уряду з особистою неприязню Н. Махна до С. Петлюри. Натомість О. Скирда довів, що ворожа позиція махновців щодо Директорії була обумовлена низкою політичних причин, а приводом для виступу махновців проти військ УНР став розгін «лівої» Ради робітничих депутатів в Катеринославі у грудні 1918 р.⁸⁷.

Виділені О. Скирдою в якості причин розриву махновцями союзу з більшовиками (15 червня 1919 р.) репресії проти населення Махновії і ненадання махновцям озброєнь В. Горак назвав другорядними, а найбільш суттєвим те, що сторони будували різні типи суспільства. Відтак, український історик підмінив ситуативні чинники, про які веде мову О. Скирда, стратегічними, які проте не завадили комуно-махновським союзам.

Аналізу В. Гораком відображення в двох монографіях махновського соціально-економічного будівництва передуює його періодизація. За В. Гораком, перша спроба будівництва «вільного району» відбулася у 1917 – на початку 1918 р.,

⁸³ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.)

⁸⁴ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.)

⁸⁵ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.)

⁸⁶ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 448.

⁸⁷ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 416.

друга – навесні та влітку 1919 р., третя, найбільш вдала – восени 1919 р., після прориву «білого фронту» під Перегонівкою, четверта – 1920 р., коли махновці неодноразово займали цілі райони Катеринославщини та Полтавщини⁸⁸. В. Горак вважає «безумовно коректною» думку М. Палія про те, що махновська «третя революція» так і не стала складовою частиною української національної революції 1917–1921 років, а зіграла в ній роль «деструктивного чинника»⁸⁹.

Понад те, В. Горак зауважив, що обидва науковці залишили поза увагою деякі важливі питання, які виникають стосовно анархічного «експерименту» «махновщини»: 1) чи міг той «вільний радянський лад» трансформуватися у капіталістичне суспільство?; 2) чи могло «безвладне суспільство» задовольнити населення України?; 3) чи була «Махновія» саме анархічним, безвладним утворенням. Історик протиставив статичному підходу зарубіжних авторів свій динамічний підхід і ствердно відповів на перше питання: «стихийний розвиток «Махновії» неминуче привів би до виникнення суспільства, яке мало б мало чого спільного з соціалістичними ідеями Н.Махна»⁹⁰. Щодо другої тези, історик зауважив парадоксальну ситуацію: анархічну «третю революцію» в Україні творили здебільшого державно налаштовані селяни, ліві есери, більшовики, що є доказом державницької орієнтації більшості махновців. Щодо третього питання, то В. Горак заперечив твердження М. Палія про анархістський характер «Махновії» і перерахував її державні атрибути⁹¹.

В. Горак схвалив методологічний підхід М. Палія до аналізу збройних сил махновського руху, котрий розглянув їх в динаміці, але не погодився, що кількість війська в різний час залежала від ступеня загроз «третій» революції і масштабів терору щодо українських хліборобів, В. Горак, наголосив на комплексі чинників: ступінь потреби українських селян у збройному виступі, міра зайнятості хліборобів

⁸⁸ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 441-442.

⁸⁹ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 440.

⁹⁰ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 443.

⁹¹ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 448.

у сільгоспроботах, сила ворожого терору, ефективність ворожої пропаганди та агітації в селах, масові хвороби та ін.⁹².

В. Горак надав схвальну оцінку розрахункам О. Скирдою статистичних вимірів РПАУ(м). Історик зауважив, що вони обмежені гіпотетичним опитуванням у 5-му Катеринославському полку в листопаді 1919 р. Менше з тим, для історика їх вистачило, щоб стверджувати: 1) левову частку РПАУ(м) складала бідняки, значно меншу – середнє селянство; 2) симпатиками анархії складала лише мізерні 5% і пересічні повстанці не розуміли анархії, виступаючи за селянську державу; 3) махновський рух був обмежений кількома губерніями; 4) молодість у поєднанні з досвідом воїна була джерелом перемог махновського руху⁹³. Якщо не брати до уваги сумнівний вираз історика про «громадянську війну в Україні 1917–1921 років», то його узагальнення загалом слушні. Справедливим є заперечення заяви М. Палія про те, що у 1920 р. південноукраїнське село було повністю махновським.

У підсумку, В. Горак відзначив значний науковий вклад М. Палія і О. Скирди, оцінивши їх праці як концептуально тотожні: «Обидва історики є безумовними симпатиками руху на чолі з Нестором Махном, вважаючи його цілком закономірним суспільним явищем і захисником інтересів широких селянських мас»⁹⁴. Недоліком двох монографій названо прикрашене подання махновщини, виражене у твердженнях про загальноселянський характер руху, спробах штучно зблизити дві українську і «третю, махновську» революції, у апологетиці «вільного радянського ладу», в замовчуванні махновського терору.

До сильних сторін дослідження В. Горака відноситься присутність його власних обґрунтованих суджень при зіставленні поглядів О. Скирди і М. Палія. Щоправда, деякі твердження автора (про громадянську війну 1917–1921 р., заперечення анархізму Н. Махна і анархістських ознак «Махновії» та ін.) виглядають дискусійними. Інші, як заява про принципову схожість концепцій О. Скирди і М. Палія, потребують додаткової аргументації. В. Горак лишив поза увагою розділи

⁹² Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 450.

⁹³ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 455.

⁹⁴ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 455.

роботи О. Скирди про дореволюційний період діяльності Н. Махна та його життя у вигнанні, характеристики особистості повстанського «Батька» та ін. Ці ж питання, а також розділи про соціально-економічні передумови селянських заворушень на Катеринославщині, про світогляд Махна і його візити в Москві не взято до уваги істориком у праці М. Палія.

В будь-якому разі, праця В. Горака є першим компаративним історіографічним дослідженням монографій французького та американського науковців і надає істотне прирощення наукових знань з інтелектуальної історії.

Узагальнюючи результати аналізу історіографічних досліджень з проблем повстанського руху доводиться констатувати, що їх кількісний обсяг і наукова якість істотно поступають власне історичним студіям махновського бунту. За столітню історію вивчення махновщини було опубліковано сотні робіт з теми, але її історіографічне дослідження помітно відстає від емпіричного, але має тенденцію до поживлення, особливо з початку XXI ст. Проте, очевидно, що без систематизації, критичного аналізу і визначення дослідницьких перспектив, що є завданням історіографії, дослідники і надалі будуть збиватися на повторення вже відкритого іншими науковцями та описово-ілюстративні публікації, яким переповнений сучасний історіографічний простір. Махновський повстанський рух – настільки яскраве і багатогранне явище вітчизняної історії, що стало надбанням історії всесвітньої і потребує, поряд з емпіричними та мікроісторичними студіям, синтезного історіографічного дослідження. Перша спроба такого дослідження, здійснена Т. Мармазовою, була досить вдалою, але апріорі не могла бути вичерпною як за тематичним обсягом так і в географічно-часових координатах, особливо стосовно зарубіжної літератури. Поза тим, історикиня випустила з уваги низку монографій і обмежила своє дослідження окремими теоретичними питаннями, що «залишило за бортом» низку аспектів бойового шляху РПАУ, практики господарювання в Махновії, повсякденного буття повстанців, відносин з національними меншинами та політичними силами, регіональних особливостей руху, характеру і діяльності повстанського «Батька» і т.ін. Врешті-решт, після появи

роботи Т. Мармазової пройшло понад півтора десятиліття, але нових монографій з історіографії махновщини з тих пір так і не створено, що актуалізує наше завдання.

Ми погоджуємося з думкою В. Горака, висловленою 2015 р., і ставим за мету її реалізувати: «настав час зробити серйозні підсумки усіх «махнознавчих» студій, що дозволило б, з одного боку, оцінити якість їхніх концептуальних напрацювань, а, з іншого боку, визначити ті аспекти історії махновського повстанства, які вивчені істориками недостатньо»⁹⁵.

1.2. Характеристика комплексу історіографічних джерел

Джерелознавчі дослідження з історії махновського руху мають досить широкий тематичний спектр, але на наш погляд, істотно відстають від конкретно-історичних студій, що засвідчує, в тому числі, недооцінка мемуарів самого Н. Махна та його ближчих соратників у порівнянні з документальною базою. Наприклад, в науковій літературі відзначався брак уваги дослідників до спогадів Н. Махна про його дитинство і «дореволюційну» юність, тоді як цей період є ключовим для визначення характеру і ментальності селянського ватажка⁹⁶. Між тим, вітчизняні фахівці відзначають, що до історіографічних джерел належать не лише наукові розробки та доповіді, а й документальні пам'ятки та мемуари, які сприяють розумінню умов і обставин, в яких діяли політичні актори та автори тих чи інших текстів⁹⁷.

Зокрема, у нашому дослідженні, взято до уваги архівні документи з історії махновського руху, які використовувалися у численних спеціальних роботах. Але, оскільки більшість документів, вже опубліковано, основними джерелами роботи є друковані матеріали і розробки, які доцільно розділити на кілька груп за історіографічним критерієм:

⁹⁵ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) ... С. 411.

⁹⁶ Ковальов М. В. Спогади Нестора Махна «Буремна юність» як історичне джерело з вивчення характеру і світогляду автора. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. VIII(39), I.: 231. June 2020.

⁹⁷ Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. С. 21.

1) *Монографічні роботи*, у яких розроблялася тема махновського руху умовно можна розділити на чотири групи за критерієм основного предмету дослідження: 1) узагальнюючі роботи з історії революції та громадянської війни на теренах України, де побіжно йшлося про махновський рух; 2) спеціальні студії феномену махновщини як найпотужнішого повстанського руху та життєпис Н. Махна і його ролі в цьому русі; 3) дослідження селянського руху в 1917-1921 рр., складовою частиною яких був рух під орудою Н. Махна; 4) студії відносин анархістів з махновцями та впливу анархізму на повстанців.

Зокрема, у роботі використані узагальнюючі праці з історії Жовтневої революції та громадянської війни, історії селянства України, боротьби компартії проти анархізму^{98,99}, в яких діяльність Н. Махна та очолюваного ним руху була лише фрагментом боротьби більшовиків з контрреволюцією та «буржуазними» елементами¹⁰⁰. Найбільше матеріалу, придатного для розуміння військових подій та становища Махна і його армії має 4-томне дослідження В. Антонова-Овсієнка «Записки про громадянську війну», що вийшло в 1924–1933 рр.¹⁰¹. Документальні додатки займають близько половини загального обсягу цього видання. І хоча автор посилається на джерела без посилань на вихідні дані, його інформованість як командувача Українським фронтом, і точний час цитування документів дозволяє кваліфікувати багатотомник водночас як наукове і мемуарне дослідження¹⁰².

З розпадом СРСР побачили світ новітні монографії і посібники синтезного типу, де вже дано критику радянських заідеологізованих писань і подолано однозначний негативізм в оцінках махновського руху^{103, 104}. Йдеться, насамперед,

⁹⁸ Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. М.: Мысль, 1974.

⁹⁹ Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. Москва: Политиздат, 1981.

¹⁰⁰ Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 роках. Харків: ХДУ, 1971.

¹⁰¹ Антонов-Овсєнко В. А. Записки о гражданской войне: В 4 т. М.: Высш. воен. ред. совет, 1924–1933.

¹⁰² Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение. *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы* / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 28.

¹⁰³ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999.

про монографії українських істориків В. Верстюка, Т. Гунчака, Ю. Котляра, С. Кульчицького, О. Реєнта, В. Савченка, В. Солдатенка, Г. Турченка і Ф. Турченка. Для розуміння контексту та історичного тла розвитку махновського руху, його місця в історії використано також праці зарубіжних дослідників А. Граціозі, Е. Карра, Н. Полонської-Василенко, Дж. Смеле, Ф. Шнелла та ін. Проте узагальнюючі праці мають допоміжне значення у співставленні із спеціальними монографіями, статтями та доповідями з теми, покладеними в основу джерельної бази дисертації, тому використані вибірково.

Першою з праць з елементами аналітики є робота Петра Аршинова¹⁰⁵. Проте, попри завдання представити наукову історію махновщини, соратник «батька» не мав фахових навичок дослідження і був позбавлений радянської джерельної бази. Монографія В. Волина (В. М. Ейхенбаума), вперше опублікована за кордоном¹⁰⁶ і перевидана в Москві¹⁰⁷, містить аргументовані міркування дослідника, які зводяться до виправдання махновського руху як загалом вдалої реалізації анархістської програми на практиці, котрій завадила більшовицька узурпація влади. Водночас автор запобіг апологетики Н. Махна і махновців, відобразивши і негативні риси особистості селянського вождя.

Одним із кращих радянських досліджень соціальної бази і політичних настроїв повстанців Н. Махна є монографія Михайла Кубаніна¹⁰⁸. На його думку, теорія анархізму стала впливати на селянський рух Катеринославщини лише з кінця 1918 року, коли в нього влилися члени Конфедерації «Набат» і не була визначальною для їх революційної практики. Щоправда, сам Н. Махно піддав

¹⁰⁴ Нариси історії української революції 1917–1921 років: у 2 кн. Кн. 2 / В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Наукова думка, 2011.

¹⁰⁵ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения. Берлин: Изд. Группы русских анархистов в Германии, 1923.

¹⁰⁶ Волин В. М. Неизвестная революция, 1917–1921 / пер. с фр. Ю. В. Гусевой. Москва: НПЦ "Праксис", 2005.

¹⁰⁷ Voline V. The Unknown revolution, 1917–1921. Detroit, Chicago. 1974.

¹⁰⁸ Кубанин М. Махновщина: крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны / Истпарт, Отд. по изуч. истории Окт. революции и ВКП(б). Ленинград: Прибой, [1926]. 227, [1]: табл.

критиці дослідження М. Кубаніна та підступну політику більшовиків¹⁰⁹ але, вважаємо, що багато в чому історик мав рацію: середнє селянство Лівобережної України було залучене в «чорний переділ» поміщицької землі, коли анархізм ще не пустив паростки в його середовищі.

Повноцінні наукові монографії побачили світ лише після розпаду Радянського Союзу, починаючи з праці В. Верстюка. За останні 30 років опублікували свої спеціальні та дотичні дослідження «махновської» тематики В. Азаров, Д. Архирейський, І. Кушніренко та В. Жилінський, В. Савченко, О. Тимощук, В. Чоп та І. Лиман та інші історики.

Чимала кількість змістовних монографій про Нестора Махна і його анархістську та військову боротьбу побачили світ і в московських видавництвах: П. Альошкіна, В. Єрмакова, С. Семанова, В. Теліцина, А. Шубіна та ін. Окремий пласт монографічних досліджень махновського руху складають праці науковців так званого «далекого зарубіжжя»: Д. Далманна, К. Дарча, П. Евріча, М. Малета, М. Палія, О. Скирти та ін.

2) Численні *статті та доповіді* з історії махновщини, повстанських рухів на теренах України, опубліковані в збірниках наукових праць, матеріалів доповідей на різних форумах, в журналах. Зокрема, запорізькі історики та краєзнавці, опублікували матеріали Круглого столу до річниці з дня народження Н. Махна¹¹⁰. Щоправда, як зазначав В. Солдатенко, деякі історики і краєзнавці, саме в своєму регіоні «прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби»¹¹¹, що вадить об'єктивності.

Вважаємо недооціненим джерелом для вивчення руху творчу спадщину самого Нестора Івановича. Ступінь достовірності робіт Н. Махна оцінив В. Голованов: «Ці статті написав не бандит, не політичний авантюрист, а

¹⁰⁹ Махно Н. Махновщина и её вчерашние союзники – большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина»). Париж: Издание «Библиотеки Махновцев», 1928.

¹¹⁰ Від минулого до сьогодення: історичний і політичний портрет Н. І. Махна: *матеріали Круглого столу, присвяч. 119-річчю з дня народж. Н. І. Махна*. Гуляйполе, 11.11.2006 р. / упор. Г. Калайда, О. Притула. Запоріжжя, 2007.

¹¹¹ Солдатенко В. Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXIV. Запоріжжя, 2008. С. 97.

революціонер, пристрасний, прямолінійний, який так і не навчився політичному лукавству, настільки характерному для післяреволюційного часу...»¹¹². Значну археографічну та історіографічну цінність має підбірка статей і записок Нестора Івановича, опублікована О. Скирдою (Франція)¹¹³. Інтелектуальна спадщина видатного українського анархіста еміграційного періоду досліджена лише фрагментарно і потребує спеціальної наукової уваги з точки зору герменевтики, просопографії, історіографії та джерелознавства.

Крім власне наукових доповідей і виступів, до цієї групи віднесено виступи та заяви очільників радянської влади та більшовицької партії В. Леніна^{114, 115}, Л. Троцького^{116, 117}, М. Бухаріна¹¹⁸, Х. Раковського та інших політичних діячів. В. Ленін, зокрема, ще у 1918 р. вбачав закономірність у поставі України, як епіцентру селянської війни, що загрожує перетворити «мирне будівництво в мирну деградацію Радянської влади»¹¹⁹. Для Леніна селянський ватаг Н. Махно стояв в одному ряду з Юденичем, Колчаком і Петлюрою, кожний з яких, начебто, лише збагачував «форми і відтінки контрреволюції»¹²⁰. У березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) Ленін також наголошував на загрозі селянського руху, який він вважав анархістським: «Ми переживаємо час, коли перед нами постає серйозна загроза:

¹¹² Нестор Махно. Москва: Молодая гвардия, 2008.

¹¹³ Махно Н. И. На чужбине. Записки и статьи. 1923–1934 / Подборка и предисл. А. Скирда. Париж : Громада, 2004.

¹¹⁴ Ленин В.И. О производственном налоге. *Избранные сочинения*. В 10-ти т. Т. 10. М., 1987. С. 5, 11.

¹¹⁵ Ленин В.И. X съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. Отчет о политической деятельности ЦК РКП(б) 8 марта. *Полное собрание сочинений. Издание пятое*. Том 43: март-июнь 1921 г. Москва: Издательство политической литературы, 1970. С.18.

¹¹⁶ Троцкий Л. Как вооружалась революция Т. 2. Кн. 2. Москва: ВВРС, 1920.

¹¹⁷ Троцкий Л. Что означает переход Махно на сторону Советской власти? М.: 20-я гос. тип., 1920. 8 с.

¹¹⁸ Бухарин Н. И. Анархический или коммунистический строй? Смоленск: Изд. ЦК КП Литвы и Белоруссии, 1920.

¹¹⁹ Ленин В.И. IX съезд РКП(б). Доклад Центрального комитета. *Избранные сочинения*. В 10-ти т. Т. 9. М., 1987. С. 186.

¹²⁰ Ленин В.И. Речь на Всероссийском совещании политпросветов. *Избранные сочинения*. Т. 9. С. 428.

дрібнобуржуазна контрреволюція, як я вже сказав, більш небезпечна, ніж Денікін. ... Ця контрреволюція тим своєрідніша, що вона – дрібнобуржуазна, анархічна»¹²¹.

Не менш негативно, винятково з «пролетарських» класових позицій характеризував повстанський рух в Україні Л. Троцький. У його розумінні «це жахливе коливання дрібного буржуа»¹²². У статті «Махновщина» Голова РВС стверджував: «Насправді і махновці, і анархісти прагнуть до своєї анархічної влади, яка є владою багатих куркулів»¹²³. Такі звинувачення махновського руху спонукали «Демона революції» ще 2 червня 1919 р. до заклику знищити повстанців: «Ні, з цією анархо-куркульською розпустою пора покінчити, покінчити твердо, раз і назавжди. Так, щоб нікому більше повадно не було»¹²⁴. Але, як відомо, махновці трималися у боях із «червоними» та «білими» арміями ще понад два роки.

3) Специфічну групу джерел представляють *дисертації і автореферати кваліфікаційних робіт*, присвячених історії та теорії махновського повстанському руху, анархістській співпраці з повстанцями, які посприяли системному історіографічному та джерелознавчому аналізу радянської та зарубіжної літератури з історії махновщини, розпочатому після розпаду радянського Союзу. У новому тисячолітті кваліфікаційні роботи з тих чи інших аспектів махновського руху виконали близько двох десятків науковців України і Російської Федерації, але рамки нашого дослідження не дають можливості їх детального розгляду. Серед найбільш дотичних до теми дисертацій є студії, де досліджено махновський рух в історіографічній площині (Т. Мармазова), проблемно-хронологічному та ідеологічному вимірах (В. Верстюк, В. Чоп), крізь призму біографії очільника руху (В. Волковинський). У дисертаціях О. Бабічевої, М. Боровика, І. Назарова, О. Савченка, О. Шубіна та ін. махновський рух висвітлено в контексті поширення анархістських ідей. В. Михайлюта дослідила відображення образу Н. Махна у творах

¹²¹ Ленин В.И. X съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. Заключительное слово по отчету ЦК РКП(б) 9 марта. С. 36.

¹²² Троцкий Л. Д. О Ленине. К истории русской революции. / Сост., авт. биограф. очерка и примеч. Н. А. Васецкий. М.: Политиздат, 1990.

¹²³ Троцкий Л. Д. Махновщина. В пути. 1919. №51. Купянск-Харьков. 2-го июня 1919 г. URL: <http://www.makhno.ru/other/39.php> (дата звернення: 04.05.2021).

¹²⁴ Троцкий Л. Д. Махновщина ...

українських письменників. У кваліфікаційних працях Д. Михайличенка, В. Щербатюка та ін. махновщина розглядається в контексті загального селянського руху в Україні, тому займає побічне місце.

4) *Енциклопедичні та довідкові видання з історії України, історії революції і громадянської війни 1917–1920 рр.*¹²⁵, а також з інформацією про самого «Батька»^{126, 127} і махновський рух^{128, 129, 130}, у яких зафіксовано певний рівень здобутків світової історіографії махновщини на різних історіографічних етапах. Попри повторення партійно-класових кліше, у енциклопедичних виданнях 1938¹³¹ і 1954¹³² рр. та ін., поряд з описанням «зрад» махновців, все ж визнавався їх вклад повстанців у боротьбу з білогвардійцями. До цієї групи довідкових видань можна віднести і бібліографічні покажчики¹³³, звідки черпають інформацію укладачі енциклопедій, джерелознавці та історіографи¹³⁴. Зокрема у виданні запорізьких

¹²⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: *Енциклопедичний довідник* / Відповід. ред. І.Ф. Курас. К.: Гол. ред. Укр. Рад. Енци., 1987. 632 с.

¹²⁶ Махно Нестор Іванович. *Большая Советская Энциклопедия*. (В 30 томах). Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. М.: «Советская Энциклопедия», 1974. Т. 15. Ломбард–Мезитол. 1974. 632 с. с илл. С. 1559-1560.

¹²⁷ Верстюк В. Ф. Махно (Міхненко) Нестор Іванович. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во "Наукова думка", 2009. 790 с.: іл.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Махно_N_I (дата звернення: 25.12.2019).

¹²⁸ Махновщина. *Большая Советская Энциклопедия*. 2-е изд. М.: Изд-во БСЭ, 1954. Том 26. С. 548.

¹²⁹ Махновщина. *Большая Советская Энциклопедия*. В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. Т. 15. Ломбард-Мезитол. Изд. 3-е. М.: «Советская Энциклопедия», 1974. 632 с. С. 1560-1562.

¹³⁰ Сядро В., Склярєнко В. Злети й падіння Н. Махно. *101 героїчна битва: ілюстрована енциклопедія*. [Харків]: Ранок, 2010. С. 44–46. 29.

¹³¹ Махно. *Большая советская энциклопедия* / гл. ред. О.Ю. Шмидт. 1-е изд. Москва: ЮГИЗ, 1938. Том 38. С. 500, 501.

¹³² Махновщина. *Большая советская энциклопедия*. 2-е изд. Москва: Большая Советская Энциклопедия, 1949. Том 26.

¹³³ Нестор Махно: реальність і міфи: бібліогр. покажч. / Запоріз. обл. універс. наук. б-ка; уклад. Г. Нагорна. Запоріжжя, 1999.

¹³⁴ Добко Т. Біобібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.) як джерело енциклопедичних досліджень. *Українська енциклопедистика. Регіональний аспект: матеріали V Міжнар. наук. конф. «Українська енциклопедистика»*. Київ: Ін-т енцикл. дослідж., 2017.

фахівців на вересень 2013 р. було зафіксовано 1037 публікацій з теми махновщини тільки у радянському та пострадянському історіографічних просторах¹³⁵.

5) *Мемуари і спогади*. Як відзначав Д. Михайличенко, у дослідженні селянських рухів в Україні революційного періоду відчувається брак історичних джерел, що спонукає дослідників до опори на опосередковані відомості та мемуарну літературу¹³⁶. У мемуарній літературі збірного характеру спогади про махновців були спорадичними, позаяк радянські ветерани здебільшого вели мову про їх участь у встановленні радянської влади, а відставні військові – про антимахновські операції, а махновські джерела донедавна були недоступні. Тож дослідникам махновщини і анархізму за кордоном бракувало документів, а в СРСР – свободи слова. Тому, як констатував В. Чоп: «Дослідження ранньої біографії Н. Махна десятиліттями опиралося на використання джерел із надзвичайно низькою автентичністю, запозичених із мемуарного комплексу російської еміграції»¹³⁷. Найбільш знаковим із такого роду джерел були спогади перевербованого в еміграції радянською агентурою полковника М. Герасименка, чия книжка побачила світ у Радянському Союзі¹³⁸ і закріпила чимало вигадок про Н. Махна в історіографії. До найцінніших першоджерел належать мемуари самого Н. Махна, спогади його дружини Г. Кузьменко¹³⁹, документальні нариси провідних соратників «Батька» В. Антоні¹⁴⁰, П. Аршинова¹⁴¹, В. Білаша¹⁴², а також М. Чуднова¹⁴³ та ін.

¹³⁵ Легендарний син Гуляйпільля: до 125-річчя від дня народження Н. І. Махна: біобібліографічний показчик. Вид. 2-е доп. і перероб. Запоріжжя: Обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. М. Горького, 2013.

¹³⁶ Михайличенко Д. Ю. Політика “воєнного комунізму” і українське селянство, 1919 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002.

¹³⁷ Чоп В. М. Рання біографія Нестора Махна: джерела та історіографія. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття*. Запоріжжя, 2008. Вип. 9. С. 162.

¹³⁸ Герасименко Н. В. Батько Махно: мемуари белогвардейца. М.-Л.: Госиздат, 1928.

¹³⁹ Кузьменко Галина. Щоденник. *Березіль*. 1991. № 3.

¹⁴⁰ Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / упоряд. В. Чоп. Запоріжжя: Тандем-У, 2006.

¹⁴¹ Аршинов, П. [А.], История махновского движения (1918–1921); Махно Н. [И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г. А., 19 февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996.

¹⁴² Белаш В. Махновщина. *Летопись революции*. 1928. № 3.

¹⁴³ Чуднов М. Н. Под черным знаменем. Записки анархиста. М.: Молодая гвардия, 1930.

У 1920-х рр. публікація матеріалів, дотичних до теми махновщини, проводилась також у збірках істпартів¹⁴⁴, журналах («Літопис революції»^{145,146}, «Армія і революція» та ін.). Хвилі таких публікацій припадали практично на кожний ювілей Жовтневої революції¹⁴⁷. Це потребує їх зіставлення з іншими джерелами. Наскільки далеко зайшов радянський плюралізм у 20-ті роки показує видання мемуарів «білих», яке надає немало деталей із повсякдення періоду 1918–1921 років, в тому числі із слів А. Денікіна¹⁴⁸. Безпосереднє відношення до теми мають вміщені у збірнику спогади Г. Ігреньова про захоплення махновцями Катеринослава в грудні 1918 р.¹⁴⁹. Про ці ж події, із живописанням махновських розбоїв і грабунків, розповіла Н. Сухогорська¹⁵⁰. П. Струве поставив питання співвідношення селянської ментальності та анархо-комуністичної ідеології в махновському русі¹⁵¹.

Одним з основоположних першоджерел є біографічні та деякі теоретичні праці самого Нестора Махна. 1-ий том спогадів, який охоплює його діяльність з березня 1917 до квітня 1918 р., Н. Махно встиг видати ще за життя¹⁵². У 2-му томі йдеться про події з квітня 1918 р. до кінця липня 1918 р., зокрема про розмови Н. Махна з Я. Свердловим і В. Леніним, про перший союз з більшовиками та організацію «Махновії»¹⁵³. 3-й том, «Українська революція», який закінчується груднем 1918 р., дає уявлення про остаточне формування махновського руху у

¹⁴⁴ Документы по истории гражданской войны в СССР. Москва: Госполитиздат, 1940.

¹⁴⁵ Белаш В. Махновщина. *Летопись революции*. 1928. № 3.

¹⁴⁶ Ерте Д. Політична програма анархо-махновщини. *Літопис революції*. 1930. №1; №2.

¹⁴⁷ За власть Советов: Сб. документов и воспоминаний о борьбе за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. Запорожье: Обл. изд-во, 1957. XXVIII.

¹⁴⁸ Революция на Украине: по мемуарам белых / репринт издания 1930 г.; сост. С.А. Алексеев, под. ред. Н.Н.Попова. Киев: Политиздат Украины, 1990.

¹⁴⁹ Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 г. – июнь 1919 г.). *Революция на Украине: по мемуарам белых* / репринт издания 1930 г.; сост. С.А. Алексеев, под. ред. Н.Н.Попова. Киев: Политиздат Украины, 1990.

¹⁵⁰ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине. *Кандальный звон*. 1927. № 6.

¹⁵¹ Струве П. Идеология махновщины. *Русская мысль*. 1921. № 1–2.

¹⁵² Махно Нестор. Воспоминания. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Книга I. Париж: библиот. Махновцев; Федерация анархо-комм. групп Сев. Америки и Канады, 1929. (Репринт: Киев: Изд. «Україна», 1991).

¹⁵³ Нестор Махно. Воспоминания: Кн. 2. Париж: Изд. Ком. Н. Махно, 1936.

протистоянні німецько-австрійським загонам та гетьманцям¹⁵⁴. Оскільки документів, що висвітлюють дитинство Нестора, не існує, основним джерелом інформації про цей період життя є автобіографія, перевидана в Парижі 2006 р. під назвою «Бунтівна юність»¹⁵⁵. Як засвідчив Н. Махно, з розповідей своєї матері Євдокії та старших братів про знуцання панів над біднотою, із власних принижень через у нього визріло відчуття соціальної несправедливості і непримиренність до насильства¹⁵⁶.

Н. Махно не лише викладав факти своєї біографії, а й висловлював власні політичні судження, як-от про те, що саме український народ, позбавлений власної держави і бюрократії, міг відіграти провідну роль у побудові анархічного суспільства через «Українську революцію»¹⁵⁷. Як правило, спогади Н. Махна піддавалися ситуативним посиленням або фрагментарному аналізу¹⁵⁸. Виняток у цьому ряду складає джерелознавча розробка В. Чопа¹⁵⁹. Проте автор дослідження, охопивши практично всі матеріали про життя Нестора до 1911 р., не проаналізував мемуари «Буремна юність».

Владислав Верстюк на перше місце з-поміж цієї групи джерел поставив мемуари Віктора Білаша, який періодично обіймав посаду начштабу РПАУ. Ці спогади ґрунтуються на документах та щоденниках, які В. Білаш вів у 1920 р., і були доповнені його сином¹⁶⁰. «Багато що в махновщині звично суперечливо або заперечується взагалі. Дана робота так насичена офіційним матеріалом, що

¹⁵⁴ Нестор Махно. Воспоминания. Книга III. Украинская революция (июль-декабрь 1918 года). URL: http://history.org.ua/LiberUA/MNVosp_3/MNVosp_3.pdf

¹⁵⁵ Махно Н. И. Мятежная юность (1888–1917). Приложение: Группа “Дело Труда” Большевицкая диктатура в свете анархизма. 1928 / Предисл. и составление – Александр Скирда. Париж: Громада, 2006.

¹⁵⁶ Махно Н. И. Мятежная юность ... С. 14.

¹⁵⁷ Махно Нестор. Воспоминания: в 3 кн. Кн. 1. Київ: Україна, 1991. *Нестор Махно. Воспоминания: Кн. 2.* Париж: Изд. Ком. Н. Махно, 1936; Харьков: Скорпион, 1998. С.156.

¹⁵⁸ Ковальов М. В. Спогади Нестора Махна «Буремна юність» як історичне джерело з вивчення характеру і світогляду автора. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2020 June. VIII(39). I.: 231. С.11.

¹⁵⁹ Чоп В. М. Рання біографія Нестора Махна: джерела та історіографія. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття*. Запоріжжя, 2008. Вип. 9.

¹⁶⁰ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Киев: Проза, 1993.

спростовує усталене уявлення про події тих років»¹⁶¹, – наголосив О. Білаш. Водночас, дослідники поїдомляли про опіку над В. Білашем чекіста В. Балицького. Як зауважив Л. Яруцький, спогади В. Білаша «насичені такою безліччю дрібних подробиць – цифрами, датами, документами, – що не залишається сумнівів: такий «звіт» під силу скласти тільки численній групі слідчих і бухгалтерів, та й то в результаті багатомісячної кропіткої роботи»¹⁶².

У дослідженні також опрацьована більшовицька мемуаристика про боротьбу з махновцями^{163, 164}. Насичені деталями нотатки відомих діячів Української революції¹⁶⁵, офіцерського корпусу Білої гвардії^{166, 167, 168}, військовиків Червоної армії,^{169, 170, 171} та інших учасників подій. Зокрема, пряме відношення до теми мають спогади і матеріали М. В. Фрунзе, який безуспішно керував операцією «для самого безжального знищення махновщини»¹⁷².

У Російській Федерації опубліковано так званий Архів російської революції, який становить собою серію книжок, статей, щоденників колишніх керівників білого руху в еміграції: А. Денікіна, П. Врангеля, С. Мамонтова та ін., а також спогади Н. Махна та інших політичних акторів революційної доби.

б) Окрему групу джерел являють собою науково-популярні більшовицькі^{173, 174, 175}, анархістські^{176, 177, 178} та ін. брошури пропагандистського

¹⁶¹ Белаш А. Предисловие. *Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно*. Киев: Проза, 1993. С. 5.

¹⁶² Яруцький Л. *Махно и махновцы*. Мариуполь, 1995.

¹⁶³ Сидоров П. В. В борьбе с анархистами. *Особое задание: Сборник воспоминаний советских чекистов*. М.: Московский рабочий, 1977.

¹⁶⁴ Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини. *Літопис революції*. 1931. №4.

¹⁶⁵ Винниченко В. Відродження нації: Історія укр. револ. [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]: У 3-х частинах. Київ: Політвидавництво України, 1990. Ч. 3.

¹⁶⁶ Революция на Украине: по мемуарам белых / репринт издания 1930 г.; сост. С.А. Алексеев, под. ред. Н.Н. Попова. Киев: Политиздат Украины, 1990.

¹⁶⁷ Деникин А. И. *Очерки русской смуты*. Москва: Мысль, 1991.

¹⁶⁸ Врангель П. Н. *Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.)*. В двух кн. Пенза, 1991.

¹⁶⁹ Макушенко М. Операція против банды Махно с 9 по 16 июня 1921 г. *Армия и революция*. 1922. № 3-4. С.

¹⁷⁰ Ефимов Н. А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. *Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА*. 1921. Том 1. С. 219.

¹⁷¹ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз». *Армия и революция*. 1921. № 2/3. С. 115.

¹⁷² Фрунзе М. В. *На фронтах гражданской войны: сб. докум.* М., 1941.

¹⁷³ Анархо-махновщина и советская власть... Запорожье: Поконкор 3, 1921.

призначення, найбільше поширені під час революції і громадянської війни 1917–1921 рр. та в перші роки після перемоги більшовиків, коли ще тривав селянський опір режиму. Деякі праці провідних теоретиків тогочасного анархізму^{179,180,181}, а також критиків «анархо-махновщини» з більшовицьких позицій^{182,183,184}, також опубліковані окремими брошурами^{185,186}.

Цей вид історичних джерел містить небагато фактичного матеріалу, потребує критичного розгляду, але дає уявлення про політичну належність, ідеологічну мету авторів і передає запал та стиль літератури революційного періоду. Щодо змісту такої літератури застерігав О. Білаш, відповідаючи на закиди щодо тенденційності праць Н. Махна, П. Аршинова та ін.: «Але не менш тенденційна література, написана Д. Лебедем, Я. Яковлєвим (Епштейн), Р. Ейдеманою, Б. Васильєвим, М. Равич-Черкаським у 1920–21 рр., коли Червоною Армією давалася вказівка винищити махновщину фізично, а всьому партійному апарату – дискредитувати її ідейно. ... У більш пізніх роботах ставилася та ж пропагандистська мета»¹⁸⁷. Зразковим прикладом такої псевдоісторичної літератури, де ідеологія домінувала над історичною наукою став редакований

¹⁷⁴ Васильєв Б. Кто такие махновцы? Луганск, 1920.

¹⁷⁵ Бухарин Н. И. Анархический или коммунистический строй? Смоленск: Изд. ЦК КП Литвы и Белоруссии, 1920.

¹⁷⁶ Волин (Ейхенбаум В.И.) Революция и анархизм. [Б. м., 1919], [1] с.

¹⁷⁷ Максимов (Гр. Лететь). За что и как большевики изгнали из России анархистов. Штеттин, 1922.

¹⁷⁸ Тесляр Казимир-Валериан. Правда о мужике-анархисте Махно и анархо-махновщина. *Волна*. (Нью-Йорк). № 34-35.

¹⁷⁹ Боровой А. [А.] Анархизм. Москва: Кн-во «Революция и культура», 1918, [5] с., порт. (Б-ка «Революция и культура»).

¹⁸⁰ Гордин, А. Л. Анархизм de jure и de facto. Москва: 14-я тип. Моск. Сов. Нар. Хоз-ва (бывш. Городская), 1920.

¹⁸¹ Максимов Г. П. За что и как большевики изгнали анархистов из России. Штеттин: Изд. Анархистско-коммунистической группы, 1922. С. 3–4.

¹⁸² Васильєв Б. Кто такие махновцы и чему они учат. Луганск: Дон. губ. отд. печати, 1920.

¹⁸³ Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. Екатеринослав: Всеукр. изд-во Екат. отд., 1920.

¹⁸⁴ Кочевий О. Про махновщину. Харків: Всеукраїнське держ. вид-во, 1920.

¹⁸⁵ Тепер И. (Гордеев). Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. Киев: Молодой рабочий, 1924.

¹⁸⁶ Руднев В. В. Махновщина. [Харьков]: Книгоспилка, [1928].

¹⁸⁷ Белаш А. Предисловие. *Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно*. Киев: Проза, 1993. С. 4.

Сталінім «Короткий курс історії ВКП(б)¹⁸⁸. Махновський рух у книжці, шаблони якої стали обов'язковими для історіописання в СРСР, таврувався як контрреволюційний, куркульсько-анархістський, політичний бандитизм.

7) Важливою складовою джерельної бази історії махновщини є *матеріали періодичної преси*. Їх характеристику представлено в публікаціях О. Зеленьк¹⁸⁹, В. Чопа¹⁹⁰ та ін. істориків. У дисертації використані й деякі матеріали фронтової та тилової періодики того часу різного політичного походження, які дають різнобічне уявлення про зміст буремних подій та неоднозначних явищ та пізніші публікації спогадів, публіцистики та аналітики в радянських журналах «Літопис революції», «Звезда», махновських газетах «Повстанець», «Шлях до волі», широко цитованих П. Аршиновим, В. Волінім, та інших часописах.

Вивчені нами газетні й журнальні видання можна розділити на кілька груп. Найперше, – це видання анархістських організацій України, зокрема наведені в додатку монографії В. Чопа. Історик довів цінність таких першоджерел на прикладі дослідження першої україномовної газети махновців¹⁹¹. Прикладом їх важливості може бути також замітка про справжні причини денікінського прориву у травні 1919 р.: «При наступу Денікіна і Шкуро більшовики широко відкрили їм ворота в Гуляйпільський район. Повстанці були голі й босі, маючи на руках по 5-7 патронів. Їх армія, розташована на березі Азовського моря і до Кутейниково, виявилася обійденою...»¹⁹². Політичну програму махновського руху та його боездатність відображають публікації періодичних видань махновської армії^{193, 194}.

¹⁸⁸ История Всесоюзной Коммунистической Партии (большевиков): краткий курс / под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). Москва: Правда, 1938. С. 212, 213, 232.

¹⁸⁹ Зеленьк О. М. «Махновщина» в радянській публіцистиці та історіографії 20-х – першої половини 50-х років ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2015, вип. 43.

¹⁹⁰ Чоп В.М. Газети махновського руху. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: «Просвіта», 2004. Вип. XVII

¹⁹¹ Чоп В.М. «Шлях до волі» (Катеринослав) – перша україномовна газета махновського руху. *Гуманітарний журнал*. (Дніпропетровськ). 2004. № 1-2 (зима-весна).

¹⁹² Правда о гуляйпольских событиях. Набат. 1919. 20 июня.

¹⁹³ Путь к свободе. Гуляй-Поле, Александровск, Екатеринослав. 1919.

¹⁹⁴ Голос махновца. Харьков, 1920.

Найбільше інформації про махновський рух повідомлено в радянській пресі. Так, орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» повідомляла про один з методів протистояння махновцям: 2 червня 1921 р. з Мелітополя до бунтівного Гуляйполя було перекинуто групу комсомольських працівників, а в самій столиці махновщини організовано союз молоді чисельністю 130 чоловік¹⁹⁵. Лицемірство більшовиків у ставленні до повстанців Н. Махна до і після співучасті у Кримській операції восени 1920 р. можна виявити у матеріалах їх бердянської газети. «У Махно ж позначився дух революціонера і доблесного героя партизана, і він з'єднався з Радянськими частинами під центральним командуванням, і в результаті Врангель розбитий»¹⁹⁶ – писав якийсь Вестфаль, ще 15 листопада. А вже 1 грудня інший анонім, хтось І. В. закликав покінчити з махновцями, адже: «Контрреволюційне куркульство України знайшло опору і підтримку в особі горезвісного «батько» з його поплічниками. Ті, що називають себе «синами народу» не можуть розлучитися з своєю бандитською «ідеологією»¹⁹⁷. Зрідка інформація про боротьбу з повстанцями попадала на сторінки періодики і в 1930–1940 рр.¹⁹⁸.

До цієї групи джерел можна віднести також листівки та прокламації махновців 1918–1921 рр., кілька десятків яких зібрані у Фонді листівок Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України і опубліковані в збірниках та окремих роботах. Багато з них представлено і в електронних ресурсах.

8) *Опубліковані документальні матеріали*, які мають першорядне значення для історичного дослідження, служать в роботі для співставлення з історичними фактами, хронологічними параметрами та висновками, представленими авторами історіографічних джерел. Публікації документів більшовицького і махновського походження траплялися і в радянський період, але, зазвичай, в узагальнюючих працях і мемуарах. Але вже на початку 1990-х рр. побачили світ перші

¹⁹⁵ Коммунист. Харьков, 1921. 2 июня.

¹⁹⁶ Вестфаль. Последний удар. *Известия Бердянского Уездного ВоенноРеволюционного Комитета*. 1920. 15 листопада. № 88. С. 1.

¹⁹⁷ И. В. МАХНО ПРЕПЯТСТВУЕТ СТРОИТЕЛЬСТВУ. Махно вне закона. *Известия Бердянского Уездного ВоенноРеволюционного Комитета и Паркома*. 1920. 1 грудня. № 91. С. 1–2.

¹⁹⁸ Никулин Л. Гибель махновщины. *Знамя*. 1941. № 3.

спеціалізовані збірки документів з історії махновського руху. Їх можна умовно поділити на дві основні групи за походженням авторів і хронологією: а) документи, що вийшли друком окремими виданнями і належать колишнім анархістам та махновцям або їх політичним опонентам переважно з більшовицького табору у 20 – 30ті роки ХХ ст.; б) документи та матеріали, що, як правило, побачили світ внаслідок пошукової та археографічної роботи фахових дослідників теми у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть. Із документів першої групи особливо найбільше значення мають документи й матеріали анархістських та махновських форумів, у яких відображено еволюцію колективної думки ідеологів махновщини^{199,200}. Зокрема, В. Чоп наголосив, на великому значенні таких першоджерел, як декларації РПАУ(м)²⁰¹. Успішним прикладом введення в науковий обіг була праця Є. Шаталіної²⁰², яка залучила документи Гуляйпільського та Єлисаветградського з'їздів Рад і рекомендувала дослідникам мемуари В. Белаша і щоденник Г. Кузьменко.

Як відомо, з 30-х років спеціальне видання матеріалів з історії махновщини було неможливим. Згодом окремі матеріали з цієї теми можна було почерпнути у документальних збірниках з історії Жовтневої революції і громадянської війни^{203,204,205}, діяльності спецслужб того часу²⁰⁶ тощо. Американський

¹⁹⁹ Первая конференция анархистских организаций Украины “Набат”. Декларация и резолюции. Б. м., 1918.

²⁰⁰ Резолюции первого съезда Конфедерации Анархистских Организаций Украины “Набат”, Б. м., 1919.

²⁰¹ Чоп В. Декларації Революційної повстанської армії України (махновців) – головні програмні документи махновського руху. *Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства*. Т. 5. Київ, 1999.

²⁰² Шаталіна Е. П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20–30 годов / АН УССР, Ин-т истории. Киев: Наук. думка, 1982. С. 83, [2].

²⁰³ Из истории гражданской войны в СССР: Сборник документов и материалов: В 3-х томах: 1918–1922 / Редкол. Г.А.Белов и др. М.: Советская Россия, 1961. Т. 3.

²⁰⁴ Гражданская война на Екатеринославщине. (Февр. 1918–1920 гг.): Документы и материалы. Днепропетровск: Промінь, 1968.

²⁰⁵ Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. Т. 2. Борьба против деникинцев и петлюровцев на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. Киев: Наукова думка, 1967. XXXV.

²⁰⁶ На защите революции: Из истории ВУЧК. 1917-1922 гг.: Сб. документов и материалов / Под ред. Бачинского П.П. К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1971.

дослідник Пол Евріч опублікував збірку матеріалів з архівів емігрантів, в тому числі і про діяльність серед махновців групи «Набат»²⁰⁷. Чимало документів махновців та «набатівців» міститься в працях П.Аошинова, В. Воліна, О. Скирди та ін.

На пострадянському просторі першим опублікував документи з історії махновського руху та біографії Н. Махна Владислав Верстюк²⁰⁸. Ці матеріали послужили історикам для спростування стереотипів про Н. Махна і повстанців як бандитів і куркульського охвістя. Через 2 роки з'явилося на світ подібне за характером видання дніпропетровських науковців²⁰⁹. Матеріали збірки А. Андрєєва також можуть стати в нагоді дослідникам²¹⁰.

Багато зробили для вивчення і популяризації історії руху запорізькі махнознавці І. Кушніренко та і В. Жилінський, полтавський письменник Ю. Думич (Ю. М. Дмитренко)^{211,212} та мелітополец В. Білий²¹³ та ін. Оригінальним джерелом візуальної інформації стала праця В. Яланського і Л. Верьовки «Розповідають фотокартки»²¹⁴, основу якої склали документи родичів Н. Махна.

Із видань документів з історії анархізму важливою є двотомна збірка В. Кривенького у другому томі якої представлено низку документальних джерел, що висвітлюють діяльність анархістських організацій України у 1917 – 1921, включно з їх Гуляпільською структурою²¹⁵.

²⁰⁷ The Anarchists in the Russian Revolution (Documents of revolution) / ed. by Paul Avrich. New York: Cornell University Press, 1973.

²⁰⁸ Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы / отв. ред. В. А. Замлинский; сост. В. Ф. Верстюк. Київ: Дзвін, 1991.

²⁰⁹ Н. Махно и махновское движение: из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: сб. докум. и материалов / сост. Д. Ю. Борисов и др. Днепропетровск: АО "DAES", 1993.

²¹⁰ Андреев А. Р. Нестор Махно, анархист и вождь в воспоминаниях и документах [Б.м.: б.и., 2012].

²¹¹ Дмитренко-Думич Ю. М. Український вузол. Махновці: (23 листопада 1920 – 28 серпня 1921 року). Полтава: Полтавський літератор, 2000.

²¹² Думич М. М., Дмитренко Ю. М. Я, комбриг, батько Махно: худож.-докум. розвідка. Полтава: Астрєя, 1992.

²¹³ Белый В. В. Время Махно. Мелитополь: [б.и.], 2010.

²¹⁴ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки. Київ; Гуляйполе, 1999.

²¹⁵ Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг.: В 2 т. / сост., авт. предисл., введ. и комм. В. В. Кривенький; ред. В. В. Шелохаев и др. Т. 2. 1917–1935 гг. Москва: РОССПЭН, 1999.

Проте найбільшу цінність для дослідника історії махновського руху має масштабна за обсягом збірка архівних документів і матеріалів за редакцією відомих московських істориків В. Данилова і Т. Шанина²¹⁶. Збірник побудований за хронологічним принципом і охоплює п'ятьма розділами 1917–1922 рр. «1919 рік», «1920 рік», «1922 рік». У першому розділі представлені документи, які відображають діяльність Нестора Махна у 1917–1918 рр., і дають уявлення про причини його авторитету серед селян Гуляйпільщини. Інші розділи збірки – відповідно «1919 рік» і «1920 рік» – відображують еволюцію Н. Махна від місцевого лідера до вождя народних мас. У четвертому розділі («1921 рік»), викладені матеріали, які ілюструють перипетії останніх днів протиборства «Батька» з радянською владою. П'ятий розділ відноситься до періоду еміграції Н. Махна, та, як і перший, представлений документами фрагментарно, насамперед матеріалами заочного радянського суду над Н.Махном. Завершує збірник добірка мемуарних джерел: щоденник колишнього ад'ютанта «Батька» А. Чубенка і спогади полонених махновцями білогвардійських офіцерів.

До групи опублікованих документів належать матеріали інтернет-ресурсів, зокрема, фотоматеріали, документи, наукові публікації, в тому числі матеріали з особистих архівів О. Білаша, В. Зіньківського, С. Семанова, М. Гончарока, С. Пода, П. Шумова, В. Азарова (газета Набат), зібрані Сергієм Шведовим, творцем сайту під назвою «Официальный сайт Нестора Ивановича Махно»²¹⁷. Співавторами цього електронного ресурсу є також відомі дослідники махновщини О. Дубовик, Ю. Кравець, які уклали розлогий іменний покажчик учасників руху, доповнивши матеріали О. Білаша²¹⁸.

Загалом джерельна база, використана в роботі для історіографічного аналізу та узагальнень з історії махновського руху виглядає достатньо розгалуженою за темами, різноманітною за жанрами та видами і осяжною за обсягом. Це дає підстави

²¹⁶ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / под ред. В.Данилова и Т.Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006.

²¹⁷ Официальный сайт Нестора Ивановича Махно: <http://www.makhno.ru/makhno/>

²¹⁸ Именной указатель / Составители: А. Дубовик, Ю. Кравец, А. Белаш. Официальный сайт Нестора Ивановича Махно: <http://www.makhno.ru/makhno/>

відзначити репрезентативність комплексу історіографічних та історичних джерел, який покладено в основу дослідження і охоплює абсолютну більшість монографій та наукових статей, з історії махновського руху, опублікованих словянськими та романо-германськими мовами.

1. 3. Методологічні основи дослідження

Питання методологічного характеру, підходи до вироблення концепції Української революції, теоретичні та історіографічні питання вітчизняної історії періоду національно-визвольних змагань – ці та інші проблеми представлено в роботах Я. Грицака²¹⁹, В.Капелюшного²²⁰, С. Корновенка^{221,222}, Ю. Котляра²²³, В. Солдатенка^{224,225}, О. Реєнта²²⁶, Ф.Турченка і Г. Турченко^{227,228} та інших вітчизняних і зарубіжних істориків. Їх напрацювання використані в нашій роботі для визначення основних методологічних засад, теоретичних проблем селянського руху та розуміння історичного контексту боротьби за волю і землю.

Зокрема, Олександр Реєнт (Київ) ще на початку 1990-х рр. доводив, що історію революційних подій 1917–1920 рр. в Україні треба розглядати в загальному

²¹⁹ Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. *Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2.

²²⁰ Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ: Олан, 2003.

²²¹ Корновенко С. В. Крестьянский характер Украинской революции 1917–1921 гг. *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета: электронный научный журнал (Online)*. 2014. № 2 (10). URL: <http://www.vestospu.ru> (дата звернення: 01.05.2021).

²²² Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С.

²²³ Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв; Одеса: ТОВ Від,, 2003.

²²⁴ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ: Либідь, 1999.

²²⁵ Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. 1999. № 2.

²²⁶ Реєнт О. П. Большевизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. Київ, 1994. 9. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1994_9_1

²²⁷ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.). Київ: Генеза, 2003.

²²⁸ Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005.

контексті подій в Російській імперії і в площині цивілізаційної самобутності цього регіону²²⁹. Відправним пунктом у пошуку нових історичних підходів до вивчення цього періоду історик запропонував положення М. Бердяєва про те, що як раціоналістичні, так і моралістичні судження про революцію самі по собі є безплідними, позаяк революція є проявом в суспільстві ірраціональних сил як зверху, так і знизу і має досліджуватися історіософами, а не об'єктивними істориками, зайнятими критикою першоджерел та пошуком детермінант²³⁰. М. Бердяєв виокремив діалектичну дихотомію протистояння соціального хаосу і державного порядку: «Росії загрозувала повна анархія. Анархічний розпад був зупинений комуністичною диктатурою, яка знайшла гасла, що їм народ погодився підкоритися»²³¹. Не вдаючись у міркування про те, наскільки «народ погодився підкоритися», треба відзначити, така етатистська формула загалом прийнятна і для розуміння характеру протистояння махновців України різним державним режимам. О. Реєнт відзначив щодо цього: «В Україні обставини були інші, але не принципово відмінні: просто ті ж самі соціальні фактори були ще більш деформовані національним гнітом»²³². Українські особливості історик висвітлив, посилаючись на Микиту Шаповала: слабкість національного пролетаріату і буржуазії в селянській республіці та слабкість національної свідомості у селянства²³³. На думку О. Реєнта: «Сама революція вибухнула за умов, коли національно-визвольні сили ще не визріли, а рівень національної свідомості народу був нижчий всякої критики»²³⁴. Якщо брати 1917 рік, то таке судження виглядає загалом коректним і для оцінки менталітету повстанських мас під проводом Махна.

Втім, Галина Турченко (Запоріжжя) зауважила, що, на відміну від соціально-економічних процесів, які протікали повільно, «еволюційно», динаміка націєтворення більше залежала від інтенсивності політичних процесів і надзвичайно прискорилося в революційних умовах. Як наголосила дослідниця: «Власне,

²²⁹ Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція ... С. 4-5.

²³⁰ Бердяєв Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. М, 1990. С.107.

²³¹ Бердяєв Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. М, 1990. С. 108.

²³² Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція ... с.6.

²³³ Шаповал М. Велика українська революція. Прага, 1927.

²³⁴ Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція

інтенсифікація українського націєтворення і була одним з головних наслідків Української революції»²³⁵. Історикиня простежила відродження українського життя навіть на найменш українізованих теренах і протестну реакцію населення на спроби Петрограду відірвати від України південні губернії та відродити Новоросію²³⁶. В результаті Г. Турченко відзначила, що і Південна Україна переживала загальноукраїнські процеси і відчуття спільності в Великою Україною: «З селян у націю» – так характеризується процес українського націєтворення в роки Української революції. Зокрема, в пам'яті населення регіону міцно укоренилася ідея, що воно живе у Південній Україні, яка є органічною частиною Великої України»²³⁷. Така ідея була притаманна і повстанцям Н. Махна, і самому селянському ватажку, який ще з юних літ чув історії про гуляйпільців як нащадків славних запорожців.

Так само автор передмови до академічного видання «Нариси історії Української революції 1917–1922 років»²³⁸ В. Верстюк (Київ) навів докази на правомірність оперування концептом «Українська революція» щодо подій 1917–1921 рр. на українських теренах. Українська революція була породженням Лютневої революції в Росії, але, на тлі розпаду Російської імперії та загальної демократизації, розвинулася у власних національних формах і постала як самодостатнє історичне явище. Відзначається, що Українська революція розвивалася паралельно і самостійно щодо Жовтневої революції в Росії, хоч і істотними взаємовпливами.

Водночас, на відміну від російських істориків, українські науковці здебільшого заперечують дефініцію «громадянська війна» щодо подій 1918–1921 рр.²³⁹, В якості «громадянського конфлікту» визнаються лише виступи селян проти режиму П. Скоропадського, хоча й той тримався на іноземних багнетах. Коротко

²³⁵ Турченко Г. Ф. Південь в період Української революції: націєтворення чи національна дезінтеграція. *Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University*. 2018. Vol. 50. С.59.

²³⁶ Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005.

²³⁷ Турченко Г. Ф. Південь в період Української революції ... С. 61.

²³⁸ Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В.Кульчицький та ін. К.: НВП "Видавництво "Наукова думка" НАН України", 2011. Кн. 1. С. 7, 10. С. 5-12.

²³⁹ Нариси історії української революції ... Кн. 1. С. 7, 10.

охарактеризовано махновське протистояння з практично всіма державними режимами: «З огляду на масовість і суперечливість махновського руху можна говорити про селянську антивладну війну»²⁴⁰. Щодо концепції Української революції, то автори капітальної монографії стверджують: «Українська революція за основними типологічними параметрами належить до національно-демократичних. Найбільш характерними її ознаками були національне пробудження українського етносу, формування модерної нації, творення самостійної державності»²⁴¹. У це загалом правильне формулювання, найперше щодо Правобережжя України, проте не вписується створення селянських автономних «республік» та махновське повстанство під прапором анархізму. На жаль, автори підрозділу про антигетьманський рух у монографії «Нариси історії Української революції 1917–1922 років» зосередилися на національно-державницьких аспектах, а соціально-визвольну махновську боротьбу з різними владними режимами лишили поза увагою. З такого приводу В. Солдатенко відзначав: «У новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої не уваги, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси»²⁴². Це зауваження корелюється з контекстом широкого підходу до характеру революції 1917–1921 рр., яку В. Данилов розглядав як один з етапів аграрної революції в Росії 1902–1922 рр.²⁴³

С. Корновенко (Черкаси) обґрунтував положення про те, що Українській революції був притаманний виражений селянський характер: «Саме на тлі Української селянської революції в 1917–1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні і т. п.»²⁴⁴. Історик доводить, що в революційну добу селянство стало одним із найактивніших політичних акторів із

²⁴⁰ Нариси історії української революції ... Кн. 1. С. 10.

²⁴¹ Нариси історії української революції ... С. 9.

²⁴² Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 78.

²⁴³ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. *Крестьяне и власть*. Москва-Тамбов, 1996. С. 4–23. URL: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html

²⁴⁴ Корновенко С. В. Крестьянский характер ... С. 96.

власним ідеалом «земля і воля»: «У випадку, коли селянський ідеал контрастував з позицією того чи іншого політичного режиму, розгортався селянський рух опору»²⁴⁵. Що стосується Півдня України, то Ю. Котляр (Миколаїв) констатував такі спрямування селянського руху опору у 1917–1920 рр.: «березень-червень 1917 – аграрний; весна-зима 1918 – антигетьманський; весна – літо 1919 – антибільшовицький; осінь 1919 – зима 1920 року – антиденікінський»²⁴⁶.

Велике значення для визначення методологічних підходів до вивчення феномену махновщини, систематизації джерельної бази та усвідомлення місця, ролі і особливостей махновського руху мали дослідження цього явища Д. Архирейським, В. Верстюком, Т. Мармазовою, В. Савченком, В. Чопом та І. Лиманом, О. Шубіним, М. Малетом, Д. Далманном та іншими фахівцями. Крім війни махновців з буржуазним ладом, більшовицькою диктатурою та інтервентами, запорізький історик В. Чоп виділив ще один фронт, який одним із перших ще у 1926 р. спостеріг М. Кубанін, – протистояння між Містом і Селом, – «Махновщина – це в значній мірі останній бій селянської землеробської цивілізації з індустріальною»²⁴⁷, – афористично але не безсумнівно, зважаючи на масові селянські бунти 1930–1931 рр., окреслив це протистояння науковець. Як відомо з історичних досліджень, хоча сам Махно востаннє рейдував на Півдні України в липні-серпні 1921 р.²⁴⁸, збройна селянська боротьба з більшовиками, які проголосили диктатуру пролетаріату, тривала ще понад роки.

За основу методології даного дослідження взято універсальні наукові принципи об'єктивності й історизму необхідні для з'ясування явищ суспільного буття, в тому числі й наукового, всебічності, системності і наступності пізнання. Застосування принципу історизму та історико-генетичного методів дало змогу дослідити початки процесу вивчення повстанського руху під орудою Н. Махна ще з

²⁴⁵ Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр. ... С. 145.

²⁴⁶ Котляр Ю. Національні меншини в типології селянського повстанського руху Півдня України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXI.

²⁴⁷ Чоп В. М. Нестор Иванович Махно ... С. 7.

²⁴⁸ Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2003. С. 77.

періоду громадянської війни, утвердження на кінець 1920-х рр. альтернативних напрямів – більшовицького і анархістського – та розвитку третього напрямку, позбавленого ідеологічних крайнощів, який спостерігався за кордонами СРСР та в науковій літературі сучасної України і Росії. Водночас принцип історизму дозволив висвітлити вплив конкретних суспільних обставин на погляди дослідників на тому чи іншому історіографічному етапі та виявити їх наслідки на відображення історії селянського руху під проводом «Батька Махна».

Наприклад, вже на початку 1920-х рр. більшовики змусили деяких полонених махновців до видання брошур із засудженням махновського руху і його очільника. Тоді ж директивного значення набули праці Леніна, Л. Троцького, де махновський рух тлумачився як «куркульська контрреволюція», «політичний бандитизм», «анархо-махновщина» тощо. Нав'язування більшовицької партійно-класової парадигми дослідження махновського руху відбувалося паралельно із визначенням «прокрустового ложа» історичної тематики та обмеженням доступу до архівів. Тож не дарма до складу головної редакції запланованого у 1932 р. видання «Історія громадянської війни» входив сам Сталін²⁴⁹. Відтоді в СРСР публікація з історії громадянської війни, яка би йшла врозріз з концепцією вождя, стала немислимою. Відповідно сталінський курс «Короткий курс історії ВКП(б)» (1938) остаточно «вкоротив язика» радянським дослідникам. Саме політичний контекст гуманітарної наукової творчості в СРСР, пов'язаний з хрущовською «відлигою» і горбачовською «перебудовою» був визначальним серед критеріїв обґрунтування інших історіографічних етапів дослідження «махновської теми». Так само принцип історизму дає можливість зрозуміти особливості зарубіжного історіописання махновщини, зокрема праць українських емігрантів національно-державницьких поглядів та російських анархістів.

У студіях історіографічного комплексу досліджень махновського руху застосовувався принцип системності і пов'язаний з ним принцип структурності, що дозволяє уявити повстанський рух під проводом Н. Махна як окрему систему й

²⁴⁹ История гражданской войны: План издания, утвержденный главной редакцией. Москва: Объедин. гос. изд-во, 1932.

проаналізувати взаємозв'язки між його різними елементами, що складають проблемне ціле. Розглядається в якості елементів системи також література регіональна і загальна, радянська і пострадянська, емпірична і теоретична, історична, історіографічна, археографічна та інші складові світової історіографії махновщини. Системний підхід також дав змогу співставити регіональні і персональні історіографічні явища із загальним історіографічним процесом дослідження махновського повстанського руху. Застосування системного розгляду махновського повстанського руху як цілісного явища української історії, розкриває перспективу його сприйняття у контексті світової історії, а комплексне знання про цей рух – у контексті світової історіографії. Понад те, застосування системного і структурного методів посприяло виділенню кількох потоків світового історіографічного процесу за географічними та культурно-історичними критеріями: радянська історіографія; українська історіографія, російська література, зарубіжна історіографія. Остання умовно поділено за методологічними підходами та ідеологічними поглядами авторів на академічну історіографію, літературу української діаспори, літературу анархістського спрямування, зарубіжну марксистську літературу.

Принцип всебічності, вжитий під час розгляду історіографічних джерел, дозволив враховувати такі обставини, як течії і напрями різних наукових шкіл, світоглядні принципи та ідеологічні уподобання дослідників, вплив політичного режиму країни на позицію авторів у різні історіографічні періоди, доступність джерел і таке інше, що дало можливість провести контент аналіз публікацій з історії махновщини. Застосування комплексного і всебічного методів дало змогу урахувати багатофакторний вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників на появу та концепцію тієї чи іншої праці, позицію її автора, вжиті ним методи добору джерел та історіографічного аналізу і синтезу. Застосування принципу всебічності було спрямоване не лише на персоніфікацію наукових студій, а й використане для виявлення впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на історіографію, як наприклад, впливу анархістських чи більшовицьких ідеологічних орієнтирів, брак архівних матеріалів за кордоном та їх недоступність в СРСР. Менше з тим, завдяки

застосуванню принципів системності і всебічності вдалось з'ясувати, що накопичені за століття історіографічні джерела становлять репрезентативний комплекс вагомого фактологічного і теоретичного матеріалу.

Системний, всебічний, проблемний і структурний підхід дозволив структурувати матеріали численних досліджень за кількома умовними проблемно-тематичними напрямками: 1) теоретичні аспекти махновського руху (причини, характер, соціальна база, ідеологічні цілі руху, програмні рішення з'їздів, відносини з різними політичними силами, місце і значення махновщини в історії і т.ін.); 2) військовий вишкіл, бойове оснащення і тактика РПАУ, військово-політичні союзи махновців, їх боездатність і т.ін.); 3) соціально-психологічні настрої, культура і побут повстанців, соціально-економічні інтереси і господарська практика махновців, особливості врядування в Махновії, 4) ставлення Н. Махна і махновців до різних ідейно-політичних сил («білих», «червоних», «чорних», українських державницьких) та національних меншин регіону (євреїв, болгар, греків, німців-колоністів). 5) політичний портрет «Батька», його світогляд, наукова біографія, власний життєпис та твори, стосунки з оточенням і т.ін.; 6) регіональні студії махновського руху і рейди махновців та ін.

Керуючись принципом наступності, зроблена спроба простежити спадкоємність розвитку знань про селянський рух під орудою Н. Махна у межах тяглого трьох етапного історіографічного простору і виявити як елементи спадкоємності наукового пошуку, так і зміну дослідницьких парадигм наприкінці 30-х та наприкінці 80-х рр. ХХ століття. Наступність в історичній науці, та історіографії махновщини зокрема, забезпечувалася діяльністю наукових шкіл, переданням досвіду та дослідницьких гіпотез від покоління до покоління істориків, здатністю нових генерацій до критичного переосмислення досвіду та ідеологічних стереотипів попередників та продовження їх наукових розробок та дослідницьких методів на інноваційній основі. На прикладі, деяких науковців які розробляли тему махновщини в радянський і пострадянський період (В. Волковинський, О. Семанов, О. Шубін та ін.) простежено наступність в прирощенні наукових знань та світоглядну еволюцію учасників історіографічного процесу. Таким чином

конструктивна функція історіографії, відображена у працях пострадянських дослідників на зламі ХХ – ХХІ століть, проторувала шлях до нової парадигми осмислення махновського руху на пострадянському просторі, в тому числі і в Україні та Російській Федерації – країнах найбільшого зацікавлення темою.

Історіографічне дослідження потребувало також використання в роботі кількісного методу, за допомогою якого простежено інтенсивність досліджень ключових проблем повстанського руху на різних історіографічних етапах, встановлено індекс активності окремих авторів, кількість досліджень різних проблемних напрямів теми, вираховано співвідношення різних груп історіографічних джерел і т.ін.

У ході розв'язання дослідницьких завдань, крім загальнонаукових, філософських, використовувалися також спеціальні дослідницькі методи: історіографічного аналізу та синтезу, історіографічної періодизації, історіографічної компаративістики, історично-ситуаційний, проблемний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, критики історіографічних джерел та ін. Зокрема, методи історіографічної періодизації та класифікації, історіографічного аналізу та критики історіографічних джерел допомогли дослідити зародження історіографії махновського повстанського руху 1917–1921 рр., виокремити основні історіографічні етапи та історичні умови дослідницької роботи, встановити ступінь достовірності наративних джерел, сприяли визначенню внеску в розробку теми махновщини різних поколінь дослідників.

Завдяки порівняльному методу, як одному із провідних в дослідженні інтелектуальної історії, було співставлено різнопланові оцінки істориків селянського руху під орудою Н. Махна і характеристики його очільника, викладені ними теоретичні побудови, простежити динаміку прирощення знань теми, виявити наукову новизну та персональний внесок того чи іншого дослідника в розробку теми. Водночас метод історіографічної компаративістики дозволив виявити особливості методології і творчого доробку як окремих дослідників, так і груп російських науковців (радянських, діаспорних, сучасних), встановити концептуальні відмінності у висвітленні феномену махновщини різними авторами, виявити

парадигмальні переоцінки історіографії повстанства та його керівника. Йдеться про дослідження історіографічного дискурсу з історії махновського руху, що розуміється, водночас, як тематичний полілог всіх без винятку дійових осіб, які оприлюднили своє бачення феномену махновщини, створивши, таким чином, джерело придатної для аналізу інформації. В даному разі ментальний та компаративний підхід до вивчення концепту дискурсу з історії махновського руху служить поєднанню позитивістського погляду на істинність та принципу екзистенціалістського антропоцентризму.

Означені принципи та методи поєднуються також із проблемно-хронологічним методом періодизації та загальнонауковими логічним, аналогією, типологією, методами сходження від абстрактного до конкретного, абстрагування в органічній єдності з методом узагальнення тощо. Діалектичний метод як елемент загальнофілософського підходу послужив інтегруючою основою загальнонаукових і часткових методів, використаних у роботі для цілісного освоєння об'єктивної реальності і її відображення в рецепціях дослідників теми.

Вагомого значення для вивчення явищ і подій минувшини, взаємозв'язків історичного процесу, рефлексій істориків на ці процеси і явища набуло застосування міждисциплінарних підходів: методів біографістики, герменевтики, антропологічної культурології та ін. Важливим концептуальним підґрунтям роботи стали теоретичні розробки та методологічні підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників проблем селянських рухів, махновщини та анархістської течії в повстанському русі В. Верстюка, С. Корновенка, Ю. Котляра, С. Кульчицького, О. Реєнта, О. Савченка, В. Солдатенка, Г. Турченко, В. Чопа, Д. Далманна, К. Дарча, М. Малета, О. Скирди, О. Шубіна та інших. Застосовуючи широкий комплекс методологічних принципів, які дають синергетичний ефект, в основу роботи покладаємо історіографічний метод, акцентуючи увагу на прирощення наукових знань з теми, характеристику концептуальних побудов авторів досліджень, їх методологічних підходів.

Як зазначав В. Щербатюк, в новітній історичній науці утвердився новий науковий метод пізнання – поєднання результатів пошуків аматорів-краєзнавців з

професійними науковими методами дослідження²⁵⁰. Думається, такий підхід застосовувався і раніше, адже використана істориком цитата з промови академіка П. Тронька: «Регіональна та краєзнавча тематика практично присутня в усіх наукових форумах гуманітарного і навіть природничого профілю», – відноситься ще до 2003 р.²⁵¹. Менше з тим, такий метод поєднання місцевої фактології з концептуальним методологічним підходом використаний і в нашій роботі. При цьому враховане застереження В. Солдатенка щодо необхідності об'єктивного і комплексного підходу у мікроісторичних та локальних студіях. На думку історика: «регіоналістичний підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті»²⁵². Тому завдання історіографа – перевірити достовірність джерельної бази і правомірність узагальнень у таких, здебільшого аматорських розвідках.

Методологічне значення має також термінологія та історичні категорії дослідження. У зв'язку з цим у роботі враховано некоректність вживання побутуючого з радянських часів терміну «анархо-махновщина» щодо повстанського руху під орудою Н. Махна, який мав власну селянську філософію та соціальну базу, тоді як анархізм у середовищі махновців відіграв лише супутню роль, збігаючись із селянськими ідеалами самоврядування і свободи господарювання на власній землі. Водночас, поряд з нейтрально забарвленими термінами «махновський рух», «селянський рух», «повстанський рух під проводом Н. Махна» підчас, для уникнення тавтології і з урахуванням контексту повстанської стихії, вживається термін «махновщина», часто використовуваний як більшовиками в негативному сенсі, так і самими махновцями та їх соратниками-анархістами П. Аршиновим, В. Воліним та ін. для означення цього повстанського феномену, у якому роль Н. Махна була визначальною. При цьому враховується, що термін «махновщина», крім семантичної суб'єктивізації широкого руху, усталено асоціюється з довільною

²⁵⁰ Щербатюк В. Стан дослідження ... С.57.

²⁵¹ Щербатюк В. Стан дослідження ... С.57.

²⁵² Солдатенко В.Ф. Нові підходи в осмисленні ... С.97.

партизанщиною, яка також попри організовані дії РПАУ, спорадично траплялася в лавах повстанців.

Висновки до розділу. Отже, історіографічне дослідження проблеми повстанського руху під проводом Н. Махна, в тому числі періоду 20-х – середини 80-х років відстає від предметних розробок окремих аспектів теми і потребує подальших спроб наукового синтезу. У сукупності використані історіографічні джерела дозволяють провести неупереджений всебічний аналіз теми роботи і надають їй репрезентативного характеру. Чимало раніше недоступних джерел 20-х років останнім часом з'являються в мережі інтернет, що надає можливість скопіювати першоджерела.

Загальний корпус світової літератури з теми, який налічує тисячі праць, можна розділити на кілька потоків за політичним та її географічним походженням. Йдеться про наступні групи літератури: 1) радянська історіографія махновщини; 2) праці зарубіжних дослідників теми та емігрантів різних політичних поглядів; 3) українська історіографія 5) сучасна російська історіографія. Виходячи з такої систематизації джерельної бази за хронологічним та географічним принципами сформована структура роботи. Загалом комплекс історіографічних джерел дослідження достатньо розгалужений і репрезентативний.

Методологічний арсенал, застосований у роботі, складають загальнонаукові, спеціальні історичні та історіографічні методи, гнучке застосування яких у студіях інтелектуальної історії надає синергетичний ефект і дозволяє всебічно дослідити окреслені завдання дослідження.

РОЗДІЛ 2. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ МАХНОВЩИНИ В МЕМУАРАХ ТА НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20 – 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Особливості формування історіографічного комплексу проблеми махновщини у 1920-х роках

Біля витоків більшовицької парадигми характеритики махновського руху стояли очільники радянської держави Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін та інші

державні і військові діячі. Зокрема, В. Ленін змальовував характер махновщини у таких категоріях як «буржуазно-анархістську стихію», що відбивала «психологію дрібновласницького розвалу» та мала форму бандитизму. Відповідно селянські отамани, лідери повстанського руху виглядають для Леніна як «нарциси дрібної буржуазії»²⁵³. Іншим дороговказом для радянських істориків стало визначення Леніна на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.): «Коли десятки та сотні тисяч демобілізованих не можуть докласти своєї праці, повертаються зубожілі та розорені ... – ми виявляємося втягнуті у нову форму війни, у новий вид її, який можна об'єднати словом: бандитизм»²⁵⁴.

Брутальні оцінки Л. Троцьким рушійних сил і характеру махновських виступів також зводилися до ярликів «рух куркулів і дрібних спекулянтів», «бандитизм» селянина, якого в іншій своїй роботі голова Реввійськради назвав «лінивим мужиком»²⁵⁵. Лайлива стаття Троцького «Махновщина» стала інструктивною: «Пошкреби махновця – знайдеш григор'євця. А найчастіше і шкребти-то не потрібно: шалений, гавкаючий на комуністів куркуль або дрібний спекулянт відверто стирчать назовні»²⁵⁶. Подібні дефініції закріплено резолюцією V конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 року). Відповідно, в СРСР вже в 1920-ті рр. усталилися терміни «махновський бандитизм», «політичний бандитизм», «куркульська контрреволюція» і т. ін.

У 20–50-х роках ХХ ст. в Радянському Союзі та за кордоном вийшли друком перші, ще «свіжі» роботи в яких досліджувались питання громадянської війни, повстанського руху селян та діяльність більшовицької партії і анархістів. Перший період історіографії охоплює 1920-ті роки.

Перший офіційний історик КП(б)У М. Равич-Черкаський уникнув брутальних ярликів щодо Н. Махна і описав його як харизматичного лідера,

²⁵³ Ленин В. И. О производственном налоге. *Ленин В.И. Избранные сочинения*. В 10-ти томах. Москва: Политиздат, 1987. Т. 10. С. 5, 11.

²⁵⁴ Ленин В.И. Отчет о политической деятельности ЦК РКП(б) 8 марта. X съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. *Ленин В.И. Полн. собр. соч.* Т. 43. С. 10.

²⁵⁵ Троцкий Л. Д. Основные задачи и трудности хозяйственного строительства. *Троцкий Л. Д. К истории русской революции / сост., авт. биогр. очерка и примеч. Н. А. Васецкий*. Москва: Политиздат, 1990. С. 160.

²⁵⁶ Троцкий Л. Д. Махновщина. *В пути*. 1919. 2 июня.

вправного полководця, який очолив масовий повстанський рух, спрямований на захист інтересів заможного селянства²⁵⁷. При цьому наголошувалося стихійному характері махновщини, де роль анархістів була незначною. Інша справа робота Я. Яковлева (Епштейна)²⁵⁸, написана в заданій більшовицькій парадигмі. Її автор не скупився на різкі слова щодо анархістської ідеології безвладдя, яка знайшла відгук нібито лише в середовищі куркульства і згуртувала його в боротьбі з більшовиками. Відповідно Н. Махно зображений як умілий військовий ватажок, який пішов на поводи у куркульської верхівки.

В іншому творі Я. Яковлев дав свої оцінки альянсу анархістів з махновцями в термінології більшовиків: «анархісти створюють військову силу, в якій поєднуються найгірші риси паличної дисципліни царської армії з бандитським розгулом гайдамаччини, від Червоної Армії взята тільки ідея політвідділу, перетвореного Махно в анархістський культпросвітвідділ»²⁵⁹. Як бачимо, звинувачення махновців у бандитизмі не зовсім в'яжеться з «паличною» дисципліною, традиціями гайдамаччини і наявністю в армії Н. Махна культпросвітвідділу.

«Червоний» командир Р. Ейдемман (Р. Ейдемманас)²⁶⁰ так само однозначно відніс повстанців Н. Махна до категорії політичного бандитизму, з контрреволюційним спрямуванням та куркульською соціально-економічною основою. Р. Ейдемман на закінчення своєї книжки подав «рецепт» боротьби з махновщиною та іншим «бандитизмом» у вигляді натравлювання бідноти, комнезамівців на заможних селян: «Необхідно розкріпостити незаможного селянина і в тих районах, де до цих пір лютує і виступає єдиною силою куркульський бандитизм»²⁶¹. Інший твір Р. Ейдеммана містить елементи аналітики. Зокрема, порівнюється соціальний склад махновської армії з повстанськими загонами Дону, Сибіру, Правобережної України, що показує вихід повстанців за

²⁵⁷ Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. Екатеринослав, 1920.

²⁵⁸ Яковлев Я. Советская власть на Украине и махновщина. Харьков, 1920.

²⁵⁹ Яковлев Я. (Эпштейн) Русский анархизм в великой русской революции. Харьков, 1921. С. 32.

²⁶⁰ Эйдемман Р. Борьба с кулацким повстанческим бандитизмом. Харьков, 1921.

²⁶¹ Эйдемман Р. Борьба с кулацким повстанческим бандитизмом. Харьков, 1921. С. 32.

межі «куркульського» складу. Водночас Ейдеман віддав належне вкладу махновців у розгром денікінського тилу та на підставі цього дійшов висновку про доречність використання повстанців як важливого резерву будь якої армії²⁶².

Книжка ренегата-анархіста І. Тепера (І. Гордєєва)²⁶³, хоч і написана на партійне замовлення, надає фактологічний матеріал та деякі несподівані судження, як-от про те, що нібито махновський рух почався з багатих грецьких селищ: Комар, Богатир, Великий та Малий Янісоль та ін.²⁶⁴. На думку автора, махновщині надала початок політика П. Скоропадського з його австро-німецькими союзниками на підтримку поміщицького ладу²⁶⁵. Цей колишній учасник махновського руху поділив його історію на два періоди: революційний у 1918–1919 рр., коли повстанці боролися проти поміщиків та окупантів, та реакційний у 1920–1921 рр., коли рух начебто став обслуговувати інтереси куркулів та середняків. І. Тепер засвідчив, що у серпні 1920 р., коли «червоні» розбили загін Махна під Успенівкою, анархіст А. Барон спробував взяти під контроль управління махновцями, а після невдачі порвав з ними²⁶⁶. І. Тепер засудив поєднання виборності командного складу РПАУ з чужим букві анархізму культом особи «Батька».

Недалекими від огульного таврування повстанців були й інші видання тодішнього істпарту. Так, партійний діяч Дмитро Лебідь²⁶⁷ вбачав коріння повстанського руху в Україні в тому, що Україна «служила плацдармом міжнародних авантур проти Радянської Росії», а середній наділ українського селянина становив на у революційну добу 6-8 десятин землі, тоді як в Росії – в середньому 2 десятини²⁶⁸. На думку Д. Лебеда, масові побори та спроби реставрації поміщицького землеволодіння спричинили стихійне піднесення селянської

²⁶² Эйдеман Р. Повстанчество и его роль в современной войне. *Армия и революция*. 1922. № 3/4.

²⁶³ Тепер И. (Гордеев). Махно. От "единого анархизма" к стопам румынского короля. К.: Молодой рабочий, 1924.

²⁶⁴ Тепер И. (Гордеев). Махно. От "единого анархизма" ... С. 24.

²⁶⁵ Тепер И. (Гордеев). Махно. От "единого анархизма" ... С. 26.

²⁶⁶ Тепер И. (Гордеев). Махно. От "единого анархизма" ... С. 99.

²⁶⁷ Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков: Всеукр. гос. изд-во, 1921.

²⁶⁸ Лебедь Д. Итоги и уроки ... С. 6-7.

боротьби. Відтоді російські анархісти з групи «Набат» із своїми гаслами безвладності переключилися на Україну, де їх і начебто підтримав куркуль. За Лебедем «...перший практик анархічного вчення, Махно, став знаряддям куркуля»²⁶⁹. Д. Лебідь вважає махновський рух різновидом бандитизму, який мав «деякі особливості революційного народного характеру на відміну від інших видів бандитизму»²⁷⁰. Дослідник визнав, що рух не мав антисемітського забарвлення.

Д. Лебідь першим звернувся до деяких епізодів біографії Н. Махна, величання якого «батьком» пояснив поширеним «націоналістичним повітрієм» і відзначив, що у махновській пресі з весни 1919 р. Махно «перетворюється в «борця–вождя» за безвладні комуни в формі «вільних рад» проти комбідів і продрозкладки, а більшовики характеризуються як насильники, що узурпували владу»²⁷¹.

Д. Лебедь наголосив, що махновські загони знаходили головним чином підтримку куркульства. Проте, це суперечить даним про багатисячні махновські лави. Прикметно, що Д. Лебідь широко цитує зведення махновців, засвідчує їх українську культурно-масову роботу і визнає, що навіть під час проходження повстанців в липні 1921 р. далеким Охтирським повітом Сумщини селяни радо поставляли їм харчі і лікували поранених. Водночас махновці грабували багатієв, за що отримали прізвисько «шубників» під час другого захоплення Катеринослава у 1919 р.²⁷². Д. Лебідь вперше висвітлив спроби Н. Махна налагодити контакти як з врагелівцями, так і з петлюрівцями (з отаманом Матвієнком у Ново-Московському повіті) навіть у 1921 р.

Дослідник, крім обґрунтування тези про «дві зради» Н. Махна, виводив контрреволюційність махновського руху з його анархічності, але вважав, що анархістська ідеологія не мала дрібнобуржуазної основи, але була використана ворогами пролетаріату²⁷³. Д. Лебідь виявив причини краху махновського руху:

²⁶⁹ Лебедь Д. Итоги и уроки ... С. 10.

²⁷⁰ Лебедь Д. Итоги и уроки С. 5.

²⁷¹ Лебедь Д. Итоги и уроки ... С. 15-17.

²⁷² Лебедь Д. Итоги и уроки ... С. 36.

²⁷³ Лебедь Д. Итоги и уроки ... С. 29-30.

підрив заможного селянства з організацією комнезамів, заміна продрозверстки продподатком, амністія учасникам антирадянських виступів тощо²⁷⁴.

Започатковане Д. Лебедем з'ясування мотивів махновського руху з більшовицьких позицій було продовжене у в працях інших дослідників. Зокрема, соратник М. Тухачевського і М. Фрунзе, Микола Какурін у двохтомнику «Як воювала революція» висловив суперечливі оцінки махновців, залежно від того, проти кого вони виступали. З одного боку, він підтримав їх характеристику Л. Троцьким як «фактор реакційного порядку», «анархо-куркульську стихію»²⁷⁵, бандитизм без власної ідеї, що набув розмаху внаслідок переродження української партизанщини і тому згрупований навколо отаманів заради наживи²⁷⁶. З іншого боку, історик розцінив повстанський рух як вирішальний чинник поразки білогвардійців, «прогресивний фактор» і одну із рушійних сил революції²⁷⁷. М. Какурін визнав, що однією з причин виступів українського селянства проти більшовиків було ігнорування ними національного питання, яке гостро відчували «середняцькі і дрібнобуржуазні маси».

Станом на квітень 1919 р., коли червоні і махновці воювали проти «біляків», М. Какурін веде мову про «партизан Махна» та «партизан-бійців»²⁷⁸. Коли ж, як вважає М. Какурін, відбулася «зрада Махна» і прорив білих під Оленівкою (травень 1919 р.), недавні союзники червоних знову йменуються як «анархо-куркульська стихія» і навіть як «анархо-бандитські шайки Махна»²⁷⁹. Надалі, напевне, заради «красного слівця», бо бездоказово, автор назвав Нестора Махна «головою українського куркульства»²⁸⁰, але не пояснив, як же більшовики пішли на угоду з таким «класовим ворогом», і замовчав вклад махновської групи С. Каретника у

²⁷⁴ Лебедь Д. Итоги и уроки ... С. 41.

²⁷⁵ Троцкий Л. Д. Как вужалась революция. М., 1924. Том II. Кн.1.

²⁷⁶ Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Том 1. 1917–1918 годы. 2-е изд., уточн.

/ Под ред. А.П. Ненарокова. М.: Политиздат, 1990. С. 97-98, 100.

²⁷⁷ Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Том 1. ... С. 103.

²⁷⁸ Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Том 2. 1919-1920 годы. 2-е изд., уточн. / Под ред. А.П. Ненарокова. М.: Политиздат, 1990. С. 139.

²⁷⁹ Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Том 2. С. 257.

²⁸⁰ Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Том 2. ... С. 342.

розгром білих у Криму. Подібну тактику маніпуляцій і замовчування щодо махновського руху використовували й інші радянські автори.

Лише М. Покровський свідомо уникав нав'язаних більшовиками термінів «куркульські заколоти» і «політичний бандитизм» і аргументував свою думку про масові селянські бунти: «Центр РРФСР був охоплений майже суцільним кільцем селянських повстань, від Придніпровського Махно до Приволзького Антонова»²⁸¹. Як відомо, у подальшому правляча партія не потерпіла такого вільнодумства і знищила історичну школу М. Покровського.

Колишній більшовицький комісар Михайло Кубанін розпочав своє спеціальне дослідження махновщини²⁸² із аналізу передумов цього руху, серед яких, вслід за Х. Раковським та Р. Ейдеманом, відзначив виявив екстенсивний характер господарства, великий відсоток поміщицького землеволодіння. Прив'язаність повстанців до «малої батьківщини давала їм міцне соціально-економічне підґрунтя, можливість переховатися, але зумовлювала локальний характер дій.

М. Кубанін виділив три періоди в історії організованої махновщини, починаючи з німецької окупації. Другий період ним позначено від встановлення радянської влади в лютому 1919 р. до введення непу у березні 1921 р. Відповідно третій – до кінця 1921 р., коли рештки махновців покинули Україну. М. Кубанін спостеріг, що претензії німців і поміщиків на селянський хліб привели маси до озлоблення і нападів на поміщицькі маєтки, земські управи, винокурні тощо. Сам Махно розпочав з того, що з п'ятіркою бойовиків перебив сім'ю поміщика Резнікова, 4 сини якого служили в гетьманській державній варті. Відтак, М. Кубанін назвав махновський рух в цей період прогресивним і революційним.

Автор відзначив перший антибільшовицький виступ 2-х тисячної «банди» махновців 27 березня 1919 р. під Оріховим. Цитуючи антибільшовицькі пасажі із протоколу 2-го селянського з'їзду в Гуляйполі (лютий 1919 р.), М. Кубанін пояснив їх політикою влади, яка більшість земель поміщиків передала комунам, радгоспам, а

²⁸¹ Покровский М. Н. Контрреволюция за 4 года. М., 1922.

²⁸² Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Ленинград: Прибой, 1928.

не селянам. Зазначено, що 3-й селянський з'їзд в Гуляйполі засудив продрозкладку та централізм комуністів, виступаючи за «вільні ради». За такі «вільні ради» був і Махно, який нібито зрадив радянську владу влітку 1919 р.²⁸³.

М. Кубанін ґрунтовно проаналізував «вільний радянський лад» на Гуляйпільщині. На думку історика, боротьба за ради без комуністів вела до загибелі пролетарської революції: «Тому вся історія махновщини є історія метань південно-степового середняка між реакцією і революцією»²⁸⁴. Проте надалі М. Кубанін суперечить визначенню соціальної бази махновщини як середняцької. Враховуючи Декларацію Реввійськради РПАУ(м)» від лютого 1919 року із закликом опертися «на один згуртований трудовий союз, одну робітничо-селянську сім'ю»²⁸⁵, історик охарактеризував махновщину як куркульський рух²⁸⁶.

Аналізуючи події 1920–1921 рр., М. Кубанін, зазначив, що тоді остаточно стерлася «тонка анархічна позолота» махновського руху і під впливом національної інтелігенції та куркульства проявилася їх шовіністична ідеологія з гаслами визволення України від російського гніту. Посилаючись на показання В. Білаша, науковець стверджував, що остаточний перехід махновців у табір «шовіністів» (Директорії. – М. К.) мав бути закріплений спеціальним універсалом Н. Махна про звільнення неньки-України²⁸⁷. ««Носії третьої революції» піднесли прапор шовінізму»²⁸⁸, – саркастично стверджує М. Кубанін, сплутавши шовінізм і національно-визвольну ідею. Зважаючи на популярність праці М. Кубаніна, його оцінки махновського руху перекочувала у більшість публікацій радянського історіографічного періоду.

Загалом праця М. Кубаніна є прикладом рівня ще можливої у радянських умовах 20-х років відносної об'єктивності дослідження та відзначається різнобічною джерельною базою, комплексним підходом до студій махновщини: з аналізом

²⁸³ Кубанін М. Махновщина ... С. 63.

²⁸⁴ Кубанін М. Махновщина ... С. 98.

²⁸⁵ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... С. 73-74.

²⁸⁶ Кубанін М. Махновщина ... С. 113.

²⁸⁷ Кубанін М. Махновщина ... С. 165-166.

²⁸⁸ Кубанін М. Махновщина ... С. 166.

економічних передумов та соціальних особливостей, ідеології, політичних та військових аспектів махновського руху. Наприклад, у роботі В. Руднева «Махновщина»²⁸⁹ дослідник не знайде прирощення наукових знань у порівнянні з попередниками. Понад те, її автор висунув на адресу повстанців та їх очільника звинувачення в антисемітизмі.

У статті Г. Новополіна²⁹⁰ чи не вперше в радянській історіографії на базі судових розслідувань, досліджено формування світогляду та ідейно-політичних поглядів молодого Нестора. Дослідник встановив, що значний вплив на погляди Махна справила його участь в діяльності «Союзу бідних хліборобів» і Гуляйпільського гуртка анархістів-комуністів (ГАК), один з керівників якого, О. Семенюта, був провідником ідеї козацько-анархістської романтики, а інший, В. Антоні – революційного анархізму.

У 1930 р. у науково-популярній серії «Які партії були в Росії», вийшла брошура М. Равич-Черкаського про анархістів²⁹¹, де зокрема, висвітлено марні спроби конфедерації «Набат» побудувати безвладне суспільство на Катеринославщині та розчарування в них повстанців Махна. При цьому автор утримався від шельмування селянства за підтримку махновців, пояснивши її обманом куркульських та анархістських елементів. Автором визнавалися певні заслуги анархістів у розвитку революційної ідеї і практики в Росії.

Критикуючи махновську платформу, дослідники цього руху змушені були визнати його відмінність і від російської антоновщини, і від української отаманщини Правобережжя. Тобто, як відзначав Д. Ерде²⁹², вона базувалася не лише на анархістських утопічних засадах, а й на есерівських аграрних вимогах та на українських традиціях. На думку Д. Ерде, махновсько-анархістська політична програма була згубною для справи пролетарської революції і відображала інтереси куркульства. Дослідник засвідчив, що «Батько» спочатку схвально прийняв закон

²⁸⁹ Руднев В. Махновщина. Харьков: [б.и.], 1928.

²⁹⁰ Новополін Г. Махно и гуляй-польская группа анархистов, по официальным данным. *Каторга и ссылка*. 1927. № 5(34).

²⁹¹ Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. Екатеринбург, 1920.

²⁹² Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини. *Літопис революції*. 1930. №1.; №2.

ВУЦІВК і Раднаркому УСРР від 9 травня 1920 р. про створення комнезамів. Але, побачивши підпорядкування їх більшовицькій партії та претензії на керівництво селом від їх імені, Махно змінив своє ставлення до КНС на різко негативне²⁹³.

У тому ж багатому на антимахновські публікації 1930 р., що, очевидно пов'язане з курсом більшовиків на ліквідацію куркульства і суцільну колективізацію, вийшла друком монографія одного із засновників Товариства істориків-марксистів Б. Горєва (Б. І. Гольдмана)²⁹⁴. Автор відзначив значний вплив анархістської теорії на світогляд Н. Махна. Причини поразки анархістського руху та махновщини Б. Горєв уздрів у опорі на відсталі шари селянства і декласовані елементи, а перемоги більшовиків – у «правильній» ідеології та підтримці пролетаріатом і біднішим селянством.

У 20-ті роки в СРСР ще можливим було визнати, що не куркульська ненависть до продрозкладки» а саме порушення приватновласницьких інтересів породило потужний повстанський рух, у якому на думку одного із перших дослідників питання Д. Кіна, «взяли участь, і куркуль, і середняк, і незаможний селянин»²⁹⁵. Проте, як відзначено у студіях 20-х років, в ті чи інші періоди революції і війни соціальна база махновщини з низки причин військово-політичного характеру значно відрізнялася і потребувала диференційованого вивчення. Так, М. Кубанін визнав, що у 1919 р. підґрунтя для піднесення масового селянського протесту заклала більшовицька політика продрозкладки, а також повернення до експропріації селянства на користь поміщиків, здійсненого очільниками Добровольчої армії А. Денікіним та П. Врангелем (Д. Кін, В. Руднєв). Проте на невдоволенні більшовицькою аграрною політикою в якості причини повстанського руху здебільшого не наголошувалося. Загалом радянськими науковцями 20-х рр. проводилася думка, що жодна влада в Україні не задовольняла соціально-економічні запити селянства до впровадження непу.

²⁹³ Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини ... с. 46

²⁹⁴ Горєв Б. И. Анархизм в России (от Бакунина до Махно). Москва: Молодая гвардия, 1930.

²⁹⁵ Кин Д. Повстанческие движения против деникинщины на Украине. *Летопись революции*. 1926. № 3–4.

Отже, з аналізу публікацій 1920-х рр. випливає, що більшість дослідників рр., як-от Д. Кін, М. Кубанін, П. Аршинов та інші, розвивали ідею поступового звуження соціальної бази махновського руху, який у 1918–1919 рр. представляв усі категорії селянства. Інша група авторів підтримувала ортодоксальну більшовицьку версію, за якою навіть у розпал повстання (весна – літо 1919 р.) «анархо-махновію» репрезентували куркульство, різних авантюристів і кримінальні елементи (Д. Лебедь, М. Какурін). При цьому частина радянських авторів, не вдаючись до доказів, вживала термінологію для характеристики повстанства, започатковану ще Л. Троцьким: «анархо-махновщина», «куркульський бандитизм», іноді доповнюючи ці ярлики звинуваченнями махновців у шовінізмі, антисемітизмі (М. Кубанін) та інших проявах. Ще одна група авторів звинувачувала анархістів у згубному впливі на махновський рух, який, відтак, набрав контрреволюційного спрямування.

Врешті решт, попри ідеологічний підтекст багатьох праць того часу, саме у 20-ті роки були закладені джерельна база і теоретичний фундамент вивчення майже всіх засадничих проблем історії махновського руху. Як відомо, у 20-ті роки (інструкції 1924 і 1928 рр.), а особливо у 30-ті, коли було засекречено документи, історики все більше ставали пропагандистами. Рубіжним для історіографії теми у відношенні кількості публікацій, які складають базу першоджерел, виявився 1930-й рік. Так, наприклад, не втратила свого значення збірка спогадів і роздумів свідків подій революції, громадянської війни та інтервенції, яких названо учасниками «білого» руху, хоча не всіх їх можна віднести до такого²⁹⁶.

2.2. Література з історії махновського руху та анархізму 1930-х – 1980-х років

Багато дослідників не беруть до уваги, що історія дослідження анархо-махновщини не співпадає із загальноприйнятим рубежем радянської історіографії середини 30-х – середини 50-х рр. ХХ ст. Насправді, як показують бібліографічні

²⁹⁶ Революция на Украине: по мемуарам белых / репринт изд. 1930 г.; сост. С.А. Алексеев, под. ред. Н.Н.Попова. Киев: Политиздат Украины, 1990. С. 190.

огляди, другий період тривав з початку 1930-х років до початку 1990-х років і позначився різким спадом уваги до теми та ідеологізацією змісту публікацій, особливо у 30-ті – середині 50-х рр. Таку історіографічну ситуацію хрущовська «відлига» змінила ледь-ледь, але не в принципі.

Як спостеріг О. Лебеденко, своєрідним рубежем у вивченні історії анархізму стала стаття Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму», опублікована 1931 р., у якій генсек тлумачив це вчення, як глибоко вороже марксизму-денінізму²⁹⁷. З того часу радянські суспільствознавці дотримувалися партійно-класової методологічної парадигми дослідження діяльності анархістів в контексті їх протистояння з більшовиками. Це призводило до фальсифікації історичних подій за участю анархістів, в тому числі й історії махновщини. В умовах «архівоциду» та після «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938), редагованого Сталіним²⁹⁸, коли радянським історикам було однозначно «пояснено», що і як досліджувати, розробки історії махновщини призупинилися. Ідеологи комуністичної партії чітко визначилися, в тому, що анархо-махновці були не лише «антирадянськими» силами, а й куркульською контрреволюцією, політичним бандитизмом.

О. Шліхтер вважав причиною «контрреволюційних» виступів селян проти більшовиків намагання відстояти «глитайські інтереси» куркулів, «хлібних хижаків»²⁹⁹. Ще одним зразком пробільшовицької історіографії 1930-х рр. є робота С. Чорномордика, вже у назві якої махновський рух поєднується з анархістською «роботою», тобто пропагандою «Набату»³⁰⁰. Автор, вслід за Троцьким, тлумачить махновщину як куркульський рух і водночас визнає керівну роль анархістів в цьому русі. Зрідка траплялися реалістичні конотації подій революції і громадянської війни. Так, у енциклопедії 1938 р. з-поміж причин антибільшовицьких виступів у 1918–1921 рр. визнано насаджування комун і радгоспів, а також «порушення ленінсько-

²⁹⁷ Лебеденко О. М. Анархізм в Україні (кінець XIX –початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст.наук. Київ, 1996. С. 7.

²⁹⁸ История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Под редакцией Комиссии ЦК ВКП(б); Одобрен ЦК ВКП(б). Москва, 1938.

²⁹⁹ Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни. Харків, 1932. С. 258.

³⁰⁰ Черномордик С. (П. Ларионов). Махно и махновщина (анархисты за "работой"). Москва: Изд-во политкаторжан, 1933.

сталінських норм у сфері національних відносин» ворогами народу Пятаковим, Раковським, Скрипником та ін. задля компрометації партії³⁰¹.

У ході громадянської війни в Іспанії, що почалася 1936 р., анархісти знову виступили ідейними опонентами комуністів, на що партійний ідеолог О. Ярославський у 1939 р. опублікував свою роботу³⁰². Звісно, розгортання анархо-махновського руху в Україні доби 1917–1921 рр. автор виклав як приклад контрреволюції, практичної безпорадності та бандитизму.

На відміну від військових діячів, історики більше віддавали перевагу перед фактологією військових дій оціночним судженням. Деякі з них, крім повторення більшовицьких догм про контрреволюційну і куркульську анархо-махновщину, вдавалися до одіозних тверджень про те, що махновський рух мав пробілогвардійський характер³⁰³, був пов'язаний з агентами Антанти³⁰⁴, а на завершальному етапі війни набув відверто бандитського характеру. І. Кулик у своїй брошурі також оперував скоріше гаслами періоду революції і громадянської війни, ніж теоретичними побудовами, замовчував вклад махновців у перемогу над Денікіним³⁰⁵, а селянські виступи проти більшовиків однозначно трактував як «куркульський бандитизм»³⁰⁶.

В історіографії махновського руху чомусь, як правило, залишається поза увагою монографія фахового історика Андрія Лихолата, яка наочно демонструє ідеологічну заангажованість історіописань періоду сталінізму³⁰⁷. У роботі спеціально відведено шість сторінок для характеристики махновського руху, який

³⁰¹ Махновщина. *Большая советская энциклопедия* / гл. ред. О.Ю. Шмидт. Т. 38: *Маммилярия – Мера стоимости*. Москва: Советская энциклопедия – ОГИЗ, 1938. С. 500.

³⁰² Ярославский Е. Анархизм в России. Москва: Госполитиздат, 1939. 120

³⁰³ Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри при РНК УРСР, 1940. С. 11.

³⁰⁴ Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.). Київ: Держполітвидав, 1951. С. 181, 215.

³⁰⁵ Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. Київ: Держвидав політ. літ-ри при РНК УРСР, 1940.

³⁰⁶ Кулик І. Похід Денікіна ... С. 18.

³⁰⁷ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.) Л.: Госполитиздат, 1954.

незграбно найменованій істориком як «анархо-куркульські банди»³⁰⁸. Свій партійно-класовий підхід до оцінки становища на Катеринославщині в листопаді 1919 р. історик і працівник апарату ЦК КПРС продемонстрував в наступному: «...користуючись підтримкою петлюрівсько-махновських банд, куркулі в багатьох районах України займали панівне становище в селі»³⁰⁹. У цій сентенції, як бачимо, до розряду банд зараховано регулярні підрозділи РПАУ і армії Директорії.

Перемогу ідеолога над науковцем в особі А. Лихолата демонструють і наступні судження автора: «Типовим виразом дрібнобуржуазної контрреволюції, що посилилася в період переходу від війни до миру, була анархо-махновщина, яка блокувалася з петлюрівщиною і білогвардійщиною. Ідейними вождями махновців були затяті вороги радянської влади – анархісти, есери, меншовики»³¹⁰. Водночас історик не навів фактів блокування повстанців Н. Махна з «білогвардійщиною» і не пояснив як есери і меншовики стали ідейними вождями «анархо-махновщини». Вульгарною і політично упередженою виглядає його характеристика національних політичних сил. Так, угоду між петлюрівським командуванням і РПАУ у серпні 1919 р. А. Лихолат розцінив як «зрадницький удар махновско-петлюрівських нелюдів в спину Червоної Армії, що боролася за свободу і незалежність українського народу»³¹¹.

Історик повторив більшовицькі вигадки про відкриття махновцями денікінського фронту, про єврейські погроми, терор і мародерство махновських загонів на зайнятій ними території, де вони створили щось на зразок «махновско-куркульської держави». Свідомою маніпуляцією є намагання віднести махновців до куркульства: «На скликаному махновцями в середині лютого 1919 в Гуляй-Полі так званому 2-м районному з'їзді Рад» (на з'їзді переважали куркулі і їх поплічники) земельна і продовольча політика Радянської влади була проголошена «замахом на

³⁰⁸ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.). Москва; Ленинград: Госполитиздат, 1954. С. 538.

³⁰⁹ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции ... С. 439.

³¹⁰ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции ... С. 583.

³¹¹ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции ... С. 585.

права трудового селянства» (тобто куркульства. – А. Л.)»³¹². Насправді, «куркульство з поплічниками» не фігурувало ні в представництві з'їзду, ні в бенефіціарах його рішень.

Історіографічний етап 1930-х – 1950-х рр. щодо проблем анархо-махновщини виявився скупим на наукові розробки радянських науковців і теоретично безплідним. Водночас, не варто під одну лінійку рівняти праці дослідників, яких Т. Мармазова віднесла до розряду «теоретично безплідних». За Мармазовою, історики М. Грецов, Г. Добржинський, І. Кулик, А. Лихолат, Б. Лізов, С. Найда, М. Стішов, «змушені були обґрунтувати спотворений погляд на махновщину, всіляко фальсифікуючи історію повстанського руху в Україні»³¹³. Але частина з названих авторів зосередилася на описі бойових дій без претензій на теоретичні оцінки селянського руху під орудою Н. Махна (Г. Добржинський³¹⁴, М. Грецов і І. Коротков³¹⁵), а в ідеологізованих описах Б. Лізова³¹⁶ та М. Стішова з С. Найдою³¹⁷ весь праведний гнів направлений на інтервентів та білогвардійців без заглиблення в історію махновщини. Із згаданих дослідницею авторів, лише А. Лихолат відвів у своїй монографії кілька сторінок для дискредитації руху³¹⁸ та І. Кулик таврував махновський рух як контрреволюційний, куркульсько-анархістський, а подекуди й пробілогвардійський³¹⁹. М. Супруненко пов'язував махновський рух з агентами Антанти³²⁰, який наприкінці війни нібито набув бандитського характеру.

³¹² Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции ... С. 584.

³¹³ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 44.

³¹⁴ Добржинский Г. Освобождение Крыма. Москва: Изд-во Всесоюзного Общества Политкаторжан и Ссылно-Поселенцев., 1932.

³¹⁵ Грецов М.Д., Коротков И.С. Штурм Перекопа. М., 1951.

³¹⁶ Лізов Б. Криваві заграви. Інтервенції проти СРСР. Минулі та загроза майбутніх. Харків: Радянська школа, 1932.

³¹⁷ Стишов М.И., Найда С.Ф. Разгром трех походов Атланты. Победа Советской власти на национальных окраинах и на Дальнем Востоке: Лекции, прочитанные на историческом факультете Московского университета. Москва: Изд-во МГУ, 1953.

³¹⁸ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). Ленинград : Госполитиздат, 1954.

³¹⁹ Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри при РНК УРСР, 1940. С. 11.

³²⁰ Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.). Київ: Держполітвидав, 1951. С. 181, 215.

Повернутися до дослідження повстанського руху під проводом Махна радянські дослідники змогли тільки наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Щоправда, у праці Г. Шевчука 1956 р. махновці все ще віднесені до контрреволюції і бандитизму з куркульською соціальною базою³²¹. Так само характеризувалися повстанці у 4-му томі «Історії громадянської війни» (1959): «Махновщина була проявом куркульсько-анархістської контрреволюції»³²². У 5-му томі видання все ж визнається, що причиною селянського опору аграрній політиці різних політичних режимів було порушення інтересів всіх верств селянства³²³.

Концептуально визначив причини тривалої боротьби селян з більшовиками в Україні відомий радянський діяч Г. Петровський: українське «куркульство» жило заможніше, ніж в Росії; мало підтримку «контрреволюційних організацій»; накопичило велику кількість зброї, привезеної з війни³²⁴. Проте Г. Петровський, в руслі більшовицької ідеології, фактично ототожнив махновщину з куркульством³²⁵. Так само рясніли партійно-класовими ярликами щодо махновщини як куркульської контрреволюції монографії М. Колісника³²⁶, К. Агурєєва³²⁷, а деякі автори дорікали махновцям за прислужництво «міжнародному імперіалізму»^{328,329}. Відповідно і в

³²¹ Шевчук Г. М. Боротьба трудящих радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р. К.: АН УРСР, 1956.

³²² История гражданской войны в СССР: В 5-и томах. Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции. (март 1919 г. – февраль 1920 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П. и др. М.: Госполитиздат, 1959. С. 70.

³²³ История гражданской войны в СССР: В 5-и томах. Т. 5: Конец иностранной военной интервенции и Гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции (февраль 1920 года – октябрь 1922 года) / Ред. комиссия тома: Будённый С. М., Найда С. Ф., Обичкин Г. Д. и др. Москва: ОГИЗ, 1960. С. 205.

³²⁴ Петровський Г. До історії радянського будівництва в Українській РСР в роки громадянської війни. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): зб. док. і матеріалів* / АН УРСР; Редкол.: М. А. Рубач (відп. ред.) та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. С. XI.

³²⁵ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 44.

³²⁶ Колісник М. К. Відновлення і зміцнення радянської влади на Україні (1919–1920 рр.). Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1958. С. 9, 27;

³²⁷ Агурєєв К. В. Разгром белогвардейских войск Деникина (октябрь 1919 – март 1920 г.). Москва: Воен. изд-во МО СССР, 1961. С. 199.

³²⁸ Балковий П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. Київ: Наукова думка, 1966. С. 286, 287

«Історії Української РСР» за 1967 рік йшлося про те, що «куркульський отаман» Н. Махно сприяв наступові білогвардійців 1919 р., а махновщина, перетворилася «в небезпечний куркульський гнійник»³³⁰.

Така ж негація присутня в тогочасних працях з історії громадянської війни³³¹. Вимушений відступ махновської бригади під ударами кавалерії Шкуро 29 травня 1919 р. на захист Катеринославщини в капітальній праці заредакцією С. Королівського розцінюється не лише як ослаблення правого флангу 13-ї армії, а й як відкритий виступ проти радянської влади³³².

Етапною для проблематики махновщини в означений період можна назвати змістовну статтю 1966 р. С. Семанова³³³, у якій введено у науковий обіг нові матеріали, запозичені із зарубіжних видань та спогадів дружини Н. Махна Галини Кузьменко. Зокрема, С. Семанов поповнив радянське «махнознавство» матеріалами про митарства Н. Махна за кордоном і про долю його родини і, не приховуючи негативні риси Махна, розвіяв міфологеми про його бандитизм та антисемітизм. Проте автор залишився в межах старої ідеологічної характеристики махновської справи та анархо-комуністичних планів «третьої революції» як контрреволюційного дрібнобуржуазного руху.

Загальний рівень досліджень аграрної історії революційної доби, становища та настроїв села відображено у праці «Історія селянства Української РСР», 2-й том якої охоплює період революційно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Зокрема, історики-аграрники навели дані про те, що начебто і на початку 1921 р. в Україні продовжували бунтувати понад 40 тис. селян³³⁴. Зрозуміло, що такий широкий рух не міг бути лише куркульським, про що писали автори монографії, які самі ж

³²⁹ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920 гг.). Москва: Наука, 1966. С. 173, 257

³³⁰ Історія Української РСР. У 2-х т. / гол. ред. К.К. Дубина. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 121, 138.

³³¹ История гражданской войны в СССР. В 5-ти т. Москва: Госполитиздат, 1959. Т. 4. С. 313.

³³² Короливский С. М. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов. В 3 т. Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине: май 1919 г. – февраль 1920 г. / Под ред. С. М. Короливского. К.: Наук. думка, 1967.

³³³ Семанов С.Н. Махновщина и ее крах. *Вопросы истории*. 1966. № 9.

³³⁴ Історія селянства Української РСР: У 2-х т. / Ред. кол. : В.А. Дядиченко та ін. Т.1. К.: Наук. думка, 1967. Т. 2.

розповіли, що перехід більшовиків від продрозкладки до проподатку та непу збив хвилю селянських бунтів краще, ніж каральні акції.

У монографії І. Рибалки простежуються аграрна політика РКП(б), соціальне розшарування села, проаналізовано передумови та чинники селянських коливань³³⁵. І. Рибалка висвітлив також деякі аспекти розгортання повстанського селянського руху 1919 р., коли калейдоскопічно змінювалися політичні режими.

Проте реставрація радянського авторитаризму привнесла ухил до апології офіційної лінії партії всупереч історичним фактам. Вже з початку 70-х рр. в радянській історіографії знову домінує підхід до вивчення історії анархістського та махновського руху виключно через призму боротьби РКП(б) проти внутрішньої контрреволюції. Термінологією «збройна внутрішня контрреволюція на Україні» і відповідною методологією партійно-класового підходу користувався у своїй монографії О. Кучер³³⁶. Проте автору не можна відмовити у володінні фактами. Так, наприклад, помічено, що велике значення «для ліквідації куркульського бандитизму» мало проголошення V Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1921 р. широкої амністії. Історик навів дані про те, що в район розташування 6-ї армії тільки з 15 квітня по 15 травня 1921 р. з'явилося з повинною близько 300 «бандитів» з південних губерній республіки³³⁷. В. Алтуєв на зламі 60-70-х років досліджував боротьбу з бандитизмом міліцейських формувань на Донбасі. У статтях^{338,339} та дисертації³⁴⁰ історика містяться факти про мобілізацію міліції також на розгром окремих махновських груп у 1921/22 рр. Симпатії автора на боці міліціонерів, а до бандитизму віднесено і випадки селянської самооборони.

³³⁵ Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків: ХДУ, 1966.

³³⁶ Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1971.

³³⁷ Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції ... С. 86.

³³⁸ Алтуєв В. З історії діяльності міліції Донбасу (1921 р.). *Український історичний журнал*. 1968. № 2. С. 95-96.

³³⁹ Алтуєв В. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921-1925 роках. *Український історичний журнал*. 1973. № 10.

³⁴⁰ Алтуєв В. Рабоче-крестьянская милиция Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.01. Донецк, 1976.

Найбільш категоричними щодо класових оцінок махновщини, як і вимагала спеціалізація, були історики партії. Так, Т. Незнамова бездоказово заявила про куркульську соціальну природу махновщини і патологічну ненависть махновців до більшовиків³⁴¹. Замовчуючи питання про мету повстанців і їх боротьбу з білогвардійцями, історикиня наголосила на звірствах, п'яних розгулах, та навіть на антисемітизмі махновських формувань.

У 1975 р. побачила світ праця білоруського історика Я. Павлова³⁴², де виділено розділ про «анархо-куркульські прояви в партизанській війні. Дослідник нагадав про військово-політичні союзи «з такими випадковими і тимчасовими попутниками в боротьбі з Денікіним, як ватажки анархістів і націоналістичної буржуазії Махно і Петлюра»³⁴³. Наведено дані Катеринославського підпільного губкому, що у махновських загонах на грудень 1919 року, налічувалося до 35 тисяч чоловік і визнано, що вони відволікали з фронту значні сили білогвардійців. Проте тут же Я. Павлов надав класову оцінку повстанцям: «Однак збройна боротьба проти Денікіна не змінила куркульської по своїй класовій суті і буржуазно-націоналістичної за політичним забарвленням природи махновщини»³⁴⁴.

Я. Павлов доводив, що, завдяки наполегливій праці більшовиків в «анархо-куркульських» загонах Махна, більшовиків не зупинила страта М. Полонського. Відбулася поляризація сил, в ході якої у Махна лишилося тільки півтори тисячі «явних головорізів» і «анархістських елементів». Як резюмував Я. Павлов, «держава на тачанках» була приречена на поразку самою логікою класової боротьби³⁴⁵.

З аналогічних позицій класової боротьби з куркульсько-анархістською контрреволюцією виходили і київські та московські дослідники громадянської війни й інтервенції^{346, 347}. Тож думка Т. Мармазової про істотне підвищення рівня

³⁴¹ Незнамова Т. М. КП(б) України – організатор трудящихс» масс на разгром махновщины (конец 1920–1921 г.). Киев, 1971.

³⁴² Павлов Я. С. В. И. Ленин и партизанское движение. Минск: «Беларусь», 1975.

³⁴³ Павлов Я. С. В. И. Ленин и партизанское движение ... С. 198-199.

³⁴⁴ Павлов Я. С. В. И. Ленин и партизанское движение ... С. 199.

³⁴⁵ Павлов Я. С. В. И. Ленин и партизанское движение ... С. 200-201.

³⁴⁶ Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. Київ: Наук. думка, 1979. С. 208, 209 .

дослідження теми у 70-ті роки не підтверджується фактами. Її твердження про появу «альтернативних поглядів» на прикладі співставлення точок зору щодо впливу анархістів на селянський рух Н. Полонської-Василенко³⁴⁸, В. Канєва³⁴⁹, В. Горака³⁵⁰ і авторів праці про громадянську війну в Україні³⁵¹, не відповідає дійсності, бо подібні інтерпретації з'явилися ще в 20-ті рр., а відтак, пізніше тільки вар'ювалися. Документальна праця О. Шаталіної, яка побачила світ у 1982 р., дещо розширила доступну джерельну базу³⁵².

Аналіз наукових публікацій В. Коміна, Є. Корноухова, а особливо ґрунтовного дослідження С. Канєва, показує, що хрущовська «відлига», яка посприяла відкриттю деяких архівних фондів і послабила державну цензуру, відкрила шлях для зародження нових наукових тенденцій у радянській історіографії махновського руху. Є. Корноухов, поряд з критикою «буржуазних фальсифікаторів» за їх визнання важливої ролі анархізму в робітничому русі, відкинув спроби зображення радянськими істориками всіх анархістських угруповань «мало не відвертими бандами кримінальників, зборищами декласованих елементів», тоді як немало анархістів загинуло за свої переконання. Прапором анархізму, дійсно, часто прикривалися банди кримінальників, але не вони визначали справжнє обличчя анархії в революційну епоху³⁵³. У праці С. Коміна³⁵⁴ використано матеріали

³⁴⁷ Кораблев Ю. А. В.И. Ленин и защита завоеваний великого Октября. 2 изд. Москва: Наука, 1979. С. 220.

³⁴⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2.

³⁴⁹ Канєв С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва: Мысль, 1987.

³⁵⁰ Горак В. С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. *До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках* / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988.

³⁵¹ Октябрь и гражданская война на Украине: страницы истории / под ред. Гамрецкого Ю.М., Гриценко А. П., Верстюка В.Ф. и др. Киев: Наук. думка, 1987.

³⁵² Шаталіна Е. П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20–30 годов / АН УССР, Ин-т истории. Киев: Наук. думка, 1982. С. 83., [2] с.

³⁵³ Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. Москва: Политиздат, 1981.

³⁵⁴ Комин В. В. Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий России. Москва: Мысль, 1965.

періодичних видань тих років, спогади очевидців, документи різних архівів. Значна їх частина присвячена історії махновського руху.

Дещо розлогіше ці сторінки історії висвітлив С. Канєв³⁵⁵, який зазначив, що «набатівці» делегували своїх перших представників на Гуляйпільщину на початку 1919 року, за якими навесні прибула більша група. Сюди ж, щоб власними очима побачити практичне втілення анархістської ідеї, потягнулися анархісти не лише з України та Росії, а навіть з-за кордону. Історик навів свідчення анархістки Емми Гольдман (США), що прибула у 1919 р. в Гуляйполе на запрошення «Батька», про те, що Махно радо зустрічав всіх симпатиків та однодумців і приказував: «Приєднуйтесь до мене, і ми зуміємо підготувати умови для дійсних анархістських експериментів»³⁵⁶. Набатівці дійсно намагалися надати махновському руху анархістського змісту або, як А. Барон, й підпорядкувати їх, але у 1920 р. дійшли до висновку, що Н. Махно не дуже переймався їх ідеями, плекаючи місцевий варіант анархістської практики та впадаючи у волюнтаризм.

У статті В. Сулько 1983 р. також йдеться про боротьбу «правильних» комуністів знову-таки проти «куркульського бандитизму»³⁵⁷, до якого зараховуються і бійці генерала Тютюнника, і петлюрівські отамани і григоревські бунтівники, і есеро-анархістські загони. Неакадемічній термінології дослідника про «зłodіяння» численних «куркульських банд» та «внутрішню контрреволюцію», як на нас, бракувало з'ясування причинно-наслідкових зв'язків такого явища як масові селянські повстання. Так само, П. Білий брутално розкритикував С. Семанова, який писав про широку соціальну базу махновщини, за начебто тенденційність і неспроможність до об'єктивної оцінки даних існуючої джерельної бази³⁵⁸. Твердження про те, що махновський повстанський рух мав куркульське підґрунтя, панувало у радянській літературі аж до середини 1980-х років.

³⁵⁵ Канєв С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. Москва: Мысль, 1974.

³⁵⁶ Канєв С. Н. Октябрьская революция ... С. 330.

³⁵⁷ Сулько В. С. Коммунисты во главе борьбы трудящихся Юга Украины против кулацкого бандитизма. *Годы борьбы и побед: мат-лы Всесоюз. науч. конф. посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.)*. Киев: Наукова думка, 1983.

³⁵⁸ Білий П. Х. Розгром махновщини (1920–1921 роки). *Український історичний журнал*. 1971. № 5. С. 10.

Початок перебудови в СРСР 1985 р. мало вплинуло на ідеологічні оцінки махновщини, якими підмінювалися наукові оцінки – історики відносили махновський рух до категорії дрібнобуржуазної контрреволюції і політичного бандитизму³⁵⁹. В «інтернаціональних» шорах комуністичної ідеології і відповідної партійно-класової термінології витримана також монографія П. Білого та П. Дишлевого³⁶⁰, фрагментом якої є боротьба з махновцями. Автори залучили для свого дослідження значний фактологічний матеріал, але їх узагальнення здійснені крізь призму класової боротьби і «дружби народів СРСР». Історики так і не відійшли від номінації махновського руху як різновиду «куркульського бандитизму».

Ще одним прикладом поширених ідеологічних стереотипів того часу є публікація Володимира Горака (Київ)³⁶¹. Історик вже своїм терміном «анархо-махновщина» у назві повторив радянські тлумачення руху як анархістського, хоча, зрештою, дійшов висновку, що реальні порядки у Махновії були далекими від «класичного» анархізму³⁶². За В. Гораком, на першому етапі аграрної революції рух становив собою частину боротьби всього селянства проти поміщиків за землю. Початком етапу окреслено жовтневу революцію 1917 р., а його межою з другим – весну 1919 р., коли буржуазно-демократична революція, із запровадженням розкладки, комбідів, комун переросла у соціалістичну. В. Горак зазначив, що на першому етапі цілі більшовиків і махновців збігалися, що й засвідчив їх військовий союз, але різко засудив дії махновців у Катеринославі: «До речі, саме тут вперше посправжньому виявилися риси махновщини: грабіжництво, пияцтво, жорстокість»³⁶³.

На другому етапі селянство розпалося на два табори – сільської бідноти та куркулів-експлуататорів. Це, начебто, виявив виступ Н. Махна на 2-му

³⁵⁹ Гражданская война в СССР: В 2-х т. / Н.Н. Азовцев, В.Д. Гусаревич, В.О. Дайнес и др. М.: Воениздат, 1986. Т. 2.

³⁶⁰ Белый П. Ф., Дышлевой П. С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.). Киев: Выща школа, 1988. С. 96.

³⁶¹ Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. *До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках* / Ред.кол.: І.М. Хворостяний, В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань та ін.; Ін-т історії НАН України. К., 1988.

³⁶² Горак В. С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини ... С. 26, 31.

³⁶³ Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини ... С. 25–26.

Гуляйпільському з'їзді селян та повстанців ще в лютому 1919 р.: «Промова Махна відбивала вже інтереси українського куркуля, який за ширмою анархічного суспільства намагався позбавитися продрозверстки, комбідів і ЧК»³⁶⁴. Історик, пославшись на дані більшовицького пропагандиста Х. Мишкіса, стверджував, що восени 1919 р. з 25 тис. махновців 15 тис сподівалися на прихід Червоної армії, а розкол між махновською верхівкою і біднотою досяг апогею: «У військах Махна склалася справжня революційна ситуація, і тільки наступ білогвардійців з Півночі не дав змоги її реалізувати»³⁶⁵. Такі висновки історик зробив, виходячи зі хибного уявлення про те, що бідняцька піхота РПАУ(м) протистояла «куркульській» кавалерії і керівництву руху. Відтак, за Гораком, «куркульські ватажки махновщини» разом з криміналітетом з початку 1920 р. «повернули зброю проти більшості селянства» і розгорнули «кривавий терор махновського бандитизму». До того ж, на думку історика, наприкінці 1920 р. «міцнів також і махновсько-петлюрівський союз», а «махновський анархізм зазнав досить великого впливу з боку українського буржуазного націоналізму»³⁶⁶. Таке розлоге цитування автора використане нами, щоби продемонструвати не лише хід думок історика, а й термінологічні кліше, які побутували в академічному середовищі навіть у період перебудови. За В. Гораком, з переростанням революції у пролетарську махновщина перетворилася на «контрреволюційний рух куркульства».

Показовою для досліджень біографії Н. Махна та махновського руху в історіографічному просторі 1980-х рр. стала монографія Валерія Волковинського (Київ)³⁶⁷. Праця опирається на матеріали жандармського управління, архіви КДБ, мемуари, періодики та ін., що дозволило історика уточнити низку фактів з життя Нестора Махна – починаючи з дати його народження (26.10.1888 р. – 7 листопада за новим стилем), зафіксованої у Метричній книзі Христо-Воздвиженської церкви м. Гуляйполя, і закінчуючи смертю в Парижі 25 липня 1934 р.

³⁶⁴ Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини ... С. 27.

³⁶⁵ Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини ... С. 28.

³⁶⁶ Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини ... С. 29.

³⁶⁷ Волковинський В. Н. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста. *Український історичний журнал*. Київ, 1989. № 7.; № 9.; № 10.; № 11.; 1990. № 2. С.; № 4.; № 5. № 6.; № 7.; № 8.; № 9.; № 12.

На початку дослідження В. Волковинський дав скоріше політичну, ніж наукову оцінку свого головного героя: «Постать Нестора Івановича Махна – одна з найбільш зловісних і загадкових серед ворогів Радянської влади...»³⁶⁸. Але надалі історик зосередився на життєписі Н. Махна, спростувавши чимало вигадок. Простежено «дотюремний» період життя, організації Н. Махна Селянської Спілки, поділу поміщицької землі та перетворення «Скромного» в гуляйпільського диктатора. Так само детально змальовані подальші події і явища в житті Н. Махна.

Водночас науковець змалював психологічний портрет «Батька», як стали величати повстанці і селяни свого ватажка після бою під Дібрівкою у жовтні 1918 р. Н. Махно у Волковинського виглядає честолюбним, сміливим, рішучим, промовистим, чесним, справедливим, товариським, щедрим, людиною з феноменальною пам'яттю і здатністю до самоосвіти, знавцем настроїв мас. З іншого боку, історик відзначає хитрість, жорстокість, брутальність, імпульсивність селянського отамана. Відзначено, що, завдяки своєму авторитету, популярності в народі Н. Махно створив найсильніше в Україні повстанське військо, порівняне його сучасниками із запорозькою вольницею (О. Коллонтай) та повстаннями під орудою С. Разіна і О. Пугачова (українські «боротьбисти») ³⁶⁹.

Анархізм і вплив його провідників, які потягнулися в Гуляйполе в грудні 1918 – січні 1919 рр., науковець тлумачить досить вульгарно і однобічно: «У війську Махна почалося торжество анархії, жахлива вакханалія, безперервне пияцтво і розпуста. Анархістська свобода розкладала повстанське військо і сприяла ще більшому моральному падінню командирів і самого Махна»³⁷⁰. Не обійшлося і без комуністичних стереотипів на кшталт зображення Н. Махна як представника «куркульської контрреволюції» та лідера «політичного бандитизму». Науковець стверджував: «Ідеологія анархо-махновщини, спрямована на створення безвладної держави і вільних рад ... відповідала інтересам куркульства, яке становило 20% усіх господарств у так званому махновському районі»³⁷¹.

³⁶⁸ Волковинський В. Н. Нестор Махно ... 1989. № 7. С. 112.

³⁶⁹ Волковинський В. Н. Нестор Махно ... 1989. № 9. С. 133-135.

³⁷⁰ Волковинський В. Н. Нестор Махно ... 1989. № 11. С. 92.

³⁷¹ Волковинський В. Н. Нестор Махно ... 1990. № 9. С. 86-87.

Отже, незаслужено призабута праця В. Волковинського, попри ідеологічні штампи, має характер енциклопедичної, насиченої історичними фактами, в тому числі вперше введеними в науковий обіг. Особливістю монографії є паралельне з історією махновщини подання заходів Радянської влади, які, зрештою, вирішальним чином вплинули на розвал селянської РПАУ(м).

Лише наприкінці горбачовської «перебудови», з удоступненням архівних документів, з'явилися можливість більш об'єктивного історіописання періоду 1917–1921 рр. У Російській Федерації продовжив розробку теми відомий фахівець з історії анархістського руху представником якого О. Шубін. У серії робіт дослідника на фаховому рівні, але крізь призму анархізму досліджено соціальні корені та ідеї керівництва руху³⁷², ставлення Н. Махна до національного питання³⁷³, спроби побудови безвладного суспільного устрою³⁷⁴ тощо. Справедливо відзначено абсурдність зведення руху до куркульського знаменника, наголошено на «войовничому інтернаціоналізмі» Н. Махна та присутності в керівництві руху багатьох робітників. Хоча автор перебільшив вплив анархістів на махновський рух, його дослідження явно вийшло за рамки марсистсько-ленінської парадигми дослідження анархізму і махновського руху. Характерною рисою цієї піонерської як для СРСР позиції науковця є його об'єктивний підхід, з яким махновський рух і більшовизм розглядаються в рівноцінній площині революційних рухів: Історик нагососив: «Взаємини з Центральної Радянською владою є найбільш драматичний бік історії руху (махновського. – М.К.), що, в кінцевому рахунку визначило його трагедію. Основу співпраці цих двох сил складала не тільки прагматичні інтереси, а й взаємооцінка, спільність розуміння деяких питань революції»³⁷⁵.

В. Комін, навпаки, намагався довести негативні наслідки впливу анархістів на махновське повстання, що, начебто, надало руху ще більш контрреволюційного

³⁷² Шубін А. В. Махновское движение: идеи и люди. *Община*. 1989. № 33. URL: <http://www.makhno.ru/st/57.php>

³⁷³ Шубін А. В. Нестор Махно и национальный вопрос. *Община*. 1989. 10 марта. № 29. URL: <http://www.makhno.ru/st/57.php>

³⁷⁴ Шубін А. В. Махновское движение: трагедия 19-го. *Община*. 1989. № 34. URL: <http://www.makhno.ru/st/62.php>

³⁷⁵ Шубін А. В. Махновское движение: трагедия 19-го ...

характеру³⁷⁶. В. Комін, котрий претендував на розвінчання радянських міфів, стверджував, що соціальну опору «махновщини» визначав прошарок куркулів³⁷⁷. Втім, автор дещо відійшов від традиції очорнення Махна, хоч і не замовчав його репресій проти більшовицьких функціонерів та продзагонівців.

В основному ще в рамках радянської парадигми була витримана нова науково-популярна публікація С. Семанова³⁷⁸, але автор дещо пом'якшив критику повстанського «Батька», згадавши про помилки аграрної політики більшовицької влади. Посилаючись на спогади В. Антонова Овсієнка, С. Дибця, Л. Каменєва, автор відкинув звинувачення Н. Махна в антисемітизмі і автюризмі та змалював його як революціонера і щирого захисника селянських інтересів, який захопився «пустослівною анархістською ідеологією». Досить детально простежив С. Семанов і стосунки махновців з григор'євцями, включно із розправою у с. Сентово 29 липня 1919 р. Заслугою С. Семанова стала публікація щоденника дружини Нестора, у якому досить детально відображені важкі митарства залишків РПАУ(м) під ударами «червоних» з 19 лютого по 28 березня 1920 р. та уривків з її «Автобіографії». Життя Н. Махна в Парижі, С. Семанов змалював як доживання в самотності і забутті, що, як засвідчують інші джерела, не відповідало дійсності.

У цей же час захистив дисертацію Віктор Савченко³⁷⁹, який документально простежив зв'язки анархістів з махновцями. «Перебудувчий» характер оцінок науковцем феномену махновщини виявився у сполученні більшовицьких тверджень про «зраду» махновців на денікінському фронті із засудженням провокаційних дій Л. Троцького і командування «червоних», яке навмисно не постачило зброї³⁸⁰.

³⁷⁶ Комін В. В. Анархизм в России: Спец. курс лекций, прочит. на ист. фак. пед. ин-та / Калининский гос. пед. ин-т им. М. И. Калинина. Калинин: [б. и.], 1969.

³⁷⁷ Комін В. В. Нестор Махно: мифы и реальность. Калинин: Московский рабочий, Калининское отд., 1990. С. 52.

³⁷⁸ Семанов С. Н. Под черным знаменем, или Жизнь и смерть Нестора Махно. Москва: Тов-во "Возрождение", 1990.

³⁷⁹ Савченко В. А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Одесса, 1990.

³⁸⁰ Савченко В. А. Причины и следствия махновского мятежа. АН СССР. М., 1989. Депонировано в ИНИОН АН СССР. 9.10.1989. № 38479.

Зважений підхід, досить сміливий як для радянського молодого науковця, засвідчує і публікація В. Савченка про союзні стосунки махновців з більшовиками у 1919 р. та причини їх розриву³⁸¹. Історик наголосив на середняцькій основі повстанства і нагадав, що з 14,5 млн. десятин конфіскованих земель тільки 5 млн. було передано селянам, а лєвова частка дісталася колгоспам і радгоспам, утвореним з поміщицьких господарств. Понад те, Наркомпрод України встановив єдиний шаблон для визначення куркульських господарств, вдаривши по середняку Півдня України, який мав пересічно 7-10 дес. землі, тоді як середняк на Півночі республіки – 4 дес. Остаточно «розсварила» українське селянство з більшовиками запроваджена 1 квітня 1919 р. продрозкладка. Тож історик наголосив: «На селі Рада Народних Комісарів України та керівництво КП(б)У допустили ряд помилок, які надовго визначили аграрну політику і підривали основу союзу трудящих міста і села»³⁸². У цих умовах в лютому 1919 р, делегати 2-го з'їзду повстанців і представників населення, зажадали автономії контрольованого ними району під управлінням «вільних Рад». 3-й зїзд представників 72 волостей, у квітні цього ж року, попри критику аграрної політики РКП(б), «комісародержавства» та «надзвичайки», засвідчив збереження «єдиного фронту» з більшовиками проти білогвардійців.

Проте, як довів В. Савченко, більшовики вже в квітні вели неоголошену війну «чекістів» в тилу махновців та почали кампанію шельмування махновського руху як антирадянського в газетах, а в травні блокували постачання махновської бригади на Південному фронті, що стало вирішальним чинником відступу підрозділу. Як наголосив історик, саме цей момент був обраний Л. Троцьким для застосування «залізної мітли» проти партизанщини і остаточного розгрому звинувачених у зраді і заколоті махновців. «Звинувачення проти махновців були надумані і мали на меті виправдати «превентивний» удар по махновщині»³⁸³, – на фактах доводив В. Савченко. Наступні бої махновців з білогвардійцями зірвали наступ Денікіна на більшовицьку Москву. Менше з тим, як зазначив В. Савченко,

³⁸¹ Савченко: Измена «батьки» Махно и «железная метла» Л.Д. Троцкого (причины и следствия махновского мятежа 1919 г.). История СССР. 1990. № 2.

³⁸² Савченко: Измена «батьки» Махно ... С. 77.

³⁸³ Савченко: Измена «батьки» Махно ... С. 84.

Л. Троцький і далі наполягав, що махновщина становить смертельну небезпеку для держави і в секретній директиві № 108 наказав роззброювати махновські загони, арештовувати командирів і розстрілювати підозрілих упродовж 24 годин³⁸⁴.

Як відзначив історик, 9 січня 1920 р., вражені втратами в боях і епідемією тифу махновські угруповання були знову оголошені поза законом і жорстоко нищилися «червоними», що остаточно штовхнуло їх на власний шлях боротьби у спілці з анархістами. На думку В. Савченка махновський рух з цього часу став набирати бандитських рис, поповнюючись відвертими ворогами радянської влади і відповідаючи їй терором аж до вигнання за кордон.

Відтак, історик ще у 1990 р. вважав, що розрив з махновцями, як потенційними союзниками радянської влади, стався з вини прибічників політики «закручування гайок», насамперед Л. Троцького, якому протиставлено більш поміркованого Леніна та деяких командирів РСЧА (В. Антонов-Овсієнко, О. Скачко та ін.). Тож О. Савченко, всупереч «партійній» історіографії, зрештою, документально заперечив проставлену у заголовку своєї роботи «зраду» Н. Махна: «Трагедія махновського руху була породжена як екстремізмом і нетерпимістю керівництва УРСР і Червоної Армії, який пішов на конфронтацію з махновщиною, на чому наполягав Троцький, так і спробами анархістів зіштовхнути махновщину на «третій шлях» в революції, відірвавши його від союзу з Червоною армією»³⁸⁵.

Владислав Верстюк у своїй роботі, анонсованій як частина майбутньої монографії,³⁸⁶ дослідив обставини і перебіг першого військово-політичного союзу махновців з більшовиками та вніс істотну корекцію в оцінки Н. Махна і повстанського руху радянськими істориками. Узагальнюючи результати свого дослідження, історик слушно зауважив: «В основі розходження махновців з Радянською владою лежало неприйняття селянством України політики «воєнного комунізму», а також різні погляди більшовиків і анархістів на роль держави у

³⁸⁴ Савченко: Измена «батьки» Махно ... С. 86.

³⁸⁵ Савченко: Измена «батьки» Махно ... С. 88.

³⁸⁶ Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно (З історії першого союзу махновців Радянською владою). Препринт № 3 (15). Київ, 1990.

будівництві соціалізму»³⁸⁷. Відповідно, автор висловив сподівання, що оцінка історичної постаті Нестора Махна буде переосмислена і він постане не як авантюрист та ставленик куркульства, а як представник селянських мас у революційність яких він глибоко вірив, – тієї третьої сили, яка у важких умовах війни шукала свій шлях, вільний від від поборів влади³⁸⁸.

Загалом у 1960–1980 роки в радянській історіографії відбувалася здебільшого інтерпретація «канонічної» марксистсько-ленінської версії про куркульське і реакційне підґрунтя махновського руху.

Висновок до розділу. Підсумовуючи результати досліджень 20-х – 80-х рр. ХХ ст., треба відзначити, що в СРСР утвердилася більшовицька парадигма історіографії махновщини. Радянські автори, за почином В. Леніна та Л. Троцького, визначали характер руху як контрреволюційний або й бандитський, вживаючи термін «махновщина». Дослідники 1920-х рр. не вбачали національної вмотиваності махновського руху, а спроби махновців організувати співпрацю з українською владою розцінювались як кон'юктурні. Проте публікації 1920-х років, незважаючи на їх ідеологічне забарвлення, зайняли фундаментальне місце в накопиченні джерельної бази і студіях історії анархізму і махновського руху. Роботи В. Антонова-Овсієнка, Д. Ерде, М. Кубаніна, Д. Лебеда не втратили свого історіографічного значення.

Через політичні обставини в СРСР у 1930-х – 1950-х рр., які унеможливили доступ до архівних матеріалів і наукову методологію дослідження історії махновщини та анархізму, в поодиноких працях радянських дослідників спостерігається зниження теоретичного рівня. Для публікацій цього періоду характерна ідеологізація, зумовлена впливом офіційної концепції більшовиків. Партійні догмати та недоступність першоджерел завадили появі в цей період спеціальних праць з історії махновського руху, а згадки про нього в узагальнюючих та довідкових публікаціях рясніли усталеними штампами про повстанство як «куркульський бандитизм» та контрреволюцію.

³⁸⁷ Верстюк В.Ф. Комбриг Нестор Махно ... С. 3.

³⁸⁸ Верстюк В.Ф. Комбриг Нестор Махно ... С. 5, 79.

У зв'язку з покращенням історіографічної ситуації в період хрущовської «відлиги» у деяких працях було переглянуто найбільш одіозні оцінки махновського руху як куркульського та бандитського. Зокрема С. Семанов залучив до наукового обігу спогади дружини Н. Махна, а також запропонував замінити термін «куркульство» на більш адекватний – «заможне селянство».

Лише наприкінці 1980-х рр. у зв'язку горбачовською перебудовою і гласністю, удоступненням деяких архівів, з'явилися передумови для зміни історико-партійної парадигми дослідження махновського руху на дійсно наукову із всебічним підходом та незангажованими узагальненнями. Такі ознаки були притаманні, насамперед, працям В. Верстюка, В. Голованова, В. Савченка, С. Семанова, О. Шубіна.

РОЗДІЛ 3. СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПІД ПРОВОДОМ Н. МАХНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

3.1. Теоретичні питання махновського руху українській історіографії

Після розпаду Радянського Союзу дослідники пострадянських країн отримали значно більший доступ до першоджерел і стали розкутими у своїх методологічних підходах та висновках, але ще зберігали і деякі комуністичні стереотипи³⁸⁹. Більш креативна частина істориків першої половини 1990 х рр., попри певну залежність від політичної кон'юнктури, все ж шукала альтернативу пануючій раніше марксистсько-ленінській методології. Історіографічну ситуацію в Україні того перехідного часу дослідники охарактеризували як кризову а бо ж переломну, позначену відходом від марксистсько-ленінської та діаспорної історіографічних традицій³⁹⁰. Позаяк дослідження селянського повстанського руху під орудою Н. Махна невіддільне від загальних тенденцій розвитку сучасної історичної науки в Україні, то і в цій науковій царині все більше спостерігалися усталені на Заході методології та методи критики історіографічних джерел.

Особливістю синтезної групи історіографічних джерел є системний підхід з порівняно більшим використанням дедуктивного методу дослідження. Зокрема, методологічне значення мають судження одного з провідних фахівців з історії української революції Валерія Солдатенка. Історик запропонував підходити до розгляду повстанського руху та військових баталій під кутом зору громадянської війни в українському суспільстві³⁹¹. На наш погляд у таку концепцію громадянської війни не вписуються повстанці Н. Махна, які, головним чином, воювали не з

³⁸⁹ Щербатюк В. Стан дослідження махновського селянського повстанського руху у сучасній українській історичній науці. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2014. Т. 7.

³⁹⁰ Головка В. В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2000.

³⁹¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. С. 13.

українськими державницькими силами, окрім державної варти гетьмана П. Скоропадського, а з німецько-австрійськими військами та російськими Червоною і Добровольчою арміями. Гадаємо, ближчим до істини є судження В. Чопа та І. Лимана: «У подіях 1917–1921 рр. в Україні сплелися до купи елементи революції, громадянської війни та національно-визвольних змагань. Головним їх позитивним результатом стало досягнення українським народом національної самосвідомості, або, як ще кажуть, самовідчуття нації»³⁹².

У даному розділі, виходячи з тематичних та кількісних особливостей історіографічних джерел, виділено три підрозділи: 1) теоретичні питання махновського руху у наукових студіях України; 2) відображення бойової та трудової практики махновців, в тому числі у регіональному вимірі, у вітчизняній літературі; 3) історіографічний огляд літератури біографічного змісту, насамперед, життєписів Нестора Махна і його соратників. Аналіз стану і особливостей відображення цих тематичних напрямів у вітчизняній історіографії періоду незалежності перемержується з розглядом основних монографічних студій теми, що сприяє концептуальному викладу основних теоретичних питань історії махновського руху.

У монографії А. Лисенка з історії повстанських виступів революційної доби на Лівобережній Україні³⁹³ відзначено найбільше зацікавлення науковцями з-поміж численних отаманських формувань феноменом махновщини. Причину цього А. Лисенко уздрів у особливостях махновщини, яка не вписувалася у прийняту типологію українських повстанських рухів 1917–1921 рр.: «Унікальність самого явища, нетрадиційність форм і методів боротьби, масовість руху привернули до себе увагу дослідників»³⁹⁴.

В чому ж полягала унікальність явища махновського руху, які його причини, соціальна база, особливості організації, керівний склад, роль Н. Махна, бойові характеристики, соціальні досягнення, ментальність, ідеологія, етапи

³⁹² Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. С. 398.

³⁹³ Лисенко А. А. Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918–1919 рр. Переяслав-Хмельницький, 2003.

³⁹⁴ Лисенко А. А. Отаманські формування ... С. 12.

розвитку – ось неповний перелік питань, що, як і століття тому, привертають увагу сучасних українських дослідників.

В. Солдатенко, аналізуючи стан дослідження Української революції 1917–1921 рр., відзначив, що у деяких дослідників феномена махновщини, в тому числі В. Верстюка та В. Волковинського, сформувався «оригінальний погляд на проблеми повстанської боротьби»³⁹⁵. Дійсно, теоретичні розробки обох авторів стали своєрідною точкою опори для наступних дослідників. Погоджуючись з високими оцінками монографій В. Волковинського і В. Верстюка, зокрема в частині їх потужної джерельної бази, вважаємо, що першим нові підходи у дослідженні продемонстрував останній історик³⁹⁶. По-перше, В. Верстюк розглянув феномен махновського руху в широкому історіософському сенсі: «Махновський рух – це один з конкретних проявів революції і громадянської війни. Його правдиве відтворення можливе лише в контексті цих більш значних явищ»³⁹⁷. Причинами руху, або ж його стрижнем, вчений визначив «білу» загрозу реставрації поміщицького ладу, з одного боку, та ліворадикальний воєнний комунізм з його продрозкладкою, – з іншого. Тобто йдеться про прагнення селянства йти власним, третім шляхом вільного виробництва. По-друге, В. Верстюк, критикуючи більшовицький жупел куркуля, зауважив, що історики «майже патологічно» боялися розглядати селянство як єдине ціле, зв'язане виробничим процесом, соціальною психологією, традиціями, культурою, релігією, національним характером. Відтак, історик запропонував методологію розгляду рушійних сил махновщини як виробників сільгосппродукції незалежно від майнового стану³⁹⁸.

Вчений піддав критиці відомий вислів про селянський рух як беззмістовний і нещадний бунт, як неприйнятний у випадку махновщини, і обґрунтував тезу про те, що якби махновське керівне ядро краще володіло елементами політичної культури,

³⁹⁵ Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження Української революції. *Український історичний журнал*. 1999. № 1.

³⁹⁶ Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). К.: Наукова думка, 1991.

³⁹⁷ Верстюк В. Ф. Махновщина ... С. 351.

³⁹⁸ Верстюк В. Ф. Махновщина ... С. 350-351.

то мало б шанси на успіх³⁹⁹. Адже махновський рух був найбільш розвиненим у соціальному і політичному відношеннях селянським рухом. Учений нагадав, що поєднання понять махновщини і анархізму було запроваджене більшовиками для компрометації обох рухів. Насправді, на думку В. Верстюка: «Вплив анархізму на повстанський рух не виправдано перебільшений. ... Не можна серйозно сприймати спорадичні спроби двох десятків анархістів до ідейної пропаганди як політичне керівництво повстанством»⁴⁰⁰. Відтак, ми погоджуємося з В. Щербатюком в тому, що: «Справді, в історичній науці вже визнано, що наукова вартість досліджень В. Верстюка та В. Волковинського, перш за все, визначається залученням до наукового обігу значного обсягу архівної інформації та новими підходами до проблеми»⁴⁰¹. Праці названих істориків мали значний вплив на перехід від марксистської до синергетичної методології дослідження.

Одним із питань сучасної історіографії махновщини, з якого тривають дискусії, є *періодизація цього повстанського руху*. Спрощеним варіантом періодизації є виділення К. Герасименком 2-х етапів: становлення махновського руху (березень 1918-го – початок 1919-го рр. – М. К.) та масштабних операцій махновських формувань (1919-й – листопад 1920 рр.)⁴⁰². При цьому, як бачимо, випущено з уваги період переходу до вимушеної маневрової війни з більшовиками з кінця листопада 1920 р. Однією з найбільш досконалих для міжвоєнної доби вважається 3-ланкова періодизація М. Кубаніна: 1) протидія гетьманцям та окупантам з весни 1918-го до початку 1919-го року; 2) встановлення радянської влади в Україні на початку 1919 р. до проголошення непу; 3) з початку непу до переходу махновцями кордону⁴⁰³. М. Гетьманчук (Львів) виділив аналогічних три етапи перебігу махновської боротьби⁴⁰⁴. Перший з них – опір гетьману П. Скоропадському та його союзникам. Другий період – від відновлення радянської

³⁹⁹ Верстюк В. Ф. Махновщина ... С. 352.

⁴⁰⁰ Верстюк В. Ф. Махновщина ... С. 35.

⁴⁰¹ Щербатюк В. Стан дослідження ... С. 55.

⁴⁰² Герасименко К. В. Батька Махно ... С. 7–9.

⁴⁰³ Кубанін М. Махновщина... С. 225–226.

⁴⁰⁴ Гетьманчук М. Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу (1918–1921 рр.). *Вісник Національного ун-ту "Львівська політехніка"*. 2006. № 571.

влади на початку 1919 р. до запровадження більшовиками нової економічної політики у березні 1921 р., коли Н. Махно вів позмінну збройну боротьбу, з Червоною Армією, «білими» арміями А. Денікіна, П. Врангеля, перемижуючи її союзами з більшовиками. Третій період, пов'язаний з боротьбою виключно з більшовиками – від початку запровадження НЕПу в Україні до серпня 1921 р., та переходу кордону з Румунією⁴⁰⁵. Як на нас, така періодизація є хибною, щонайменше у визначенні межі між 2-м і 3-м етапами, позаяк не враховує, що неп був запроваджений в Україні значно пізніше, ніж це проголосив X з'їзд РКП(б), і не враховано: а) фактор амністії; б) штучний голод 1921–1923 рр. в Україні; в) початок нового етапу протистояння РПАУ(м) і Червоної Армії вже з кінця листопада 1920 р.

Щодо інших варіантів, то 9-ти етапна періодизація В. Верстюка, за Т. Мармазовою, має свою похвальну особливість: «дослідник виділив етап боротьби окремих груп махновців проти радянської влади вже після втечі Н. І. Махна за кордон, тобто після серпня 1921 року»⁴⁰⁶ (тобто, з 28 серпня – до кінця 1921 р. – М. К.). Щоправда, історикinja справедливо зауважила відсутність єдиного критерію такої періодизації.

Власний семиетапний варіант періодизації махновщини запропонував у своїй монографії Д. Архирейський: 1) початки руху (літо 1917 р. – весна 1918 р.); 2) від партизанщини до регулярного війська (липень 1918 р. – січень 1919 р.); 3) у складі Червоної армії (перша половина 1919 р.); 4) Революційна повстанська армія України «проти всіх» у другій половині 1919 р.; 5) по червоних тилах (січень – вересень 1920 р.); 6) з червоними проти Врангеля (вересень – листопад 1920 р.); 7) останні походи махновської армії (листопад 1920 р. – серпень 1921 р.). Коли йдеться про махновщину в широкому сенсі, (а історик ужив термін «махновщина». М. К.), то, напевне варто було б врахувати специфічний етап еміграції, який автор окреслив у іншій роботі: «За Дністром же починався новий етап у житті кожного бійця невеличкого осколка грізної колись махновської армії українських повстанців»⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ Гетьманчук М. Військові формування Нестора Махна ... С. 173.

⁴⁰⁶ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 46–47

⁴⁰⁷ Архирейський Д. Марш на захід ... С. 40.

М. Гончар, за власними критеріями періодизації, вичленував такі етапи діяльності махновських з'єднань: 1) кінець вересня 1918 р. – 28 грудня 1918 р.; 2) 28 грудня 1918 р. – 17 червня 1919 р.; 3) від 17 червня 1919 р. – по січень 1920 р.; 4) з травня 1920 р. по 27 вересня 1920 р.; 5) 27 вересня 1920 р. – 26 листопада 1920 р.; 6) 26 листопада 1920 р. – 28 серпня 1921 р.⁴⁰⁸. Така періодизація викликає запитання, починаючи з датування початку 1-го етапу кінцем вересня 1918 р., третього – 17 червня 1919 р. і закінчуючи рубежем 4-5 етапів, який чомусь датується початком переговорів між РПАУ(м) і більшовиками 27 вересня 1920 р., а не їх Старобільською угодою 2 жовтня. Втім, дослідники мають право на власну думку і вільні відстоювати її в подальших дослідженнях. Окремим етапом махновської епопеї можна вважати діяльність махновців у радянському підпіллі після 1921 р., досліджену В. Савченком на солідному матеріалі з фондів чекістських архівів⁴⁰⁹. Відтак, історик ламає стереотипи, за якими останній період махновської боротьби пов'язується лише з діяльністю еміграції.

В сучасній вітчизняній історіографії багато йшлося про передумови і причини такого потужного народного руху, як махновщина. Аналізуючи суб'єктивні *передумови* повстанського руху з центром на Гуляйпільщині, Т. Мармазова (Т. Беспала) справедливо відзначила, що Н. Махно був однією з головних дієвих осіб історії України 1917–1921 років, але для підтвердження своїх висновків послалася на твердження у власному навчальному виданні⁴¹⁰: «Важливою є також констатація того факту, що анархічне спрямування руху було закономірним і значною мірою визначилося світоглядною позицією самого Н.І. Махна»⁴¹¹. Вбачаємо нелогічну контраверсійність такої констатації: з одного боку об'єктивну визначеність анархічного спрямування махновського руху, а з іншого – залежність від

⁴⁰⁸ Гончар М. В. Селянський повстанський рух на півдні України (1918-1921 роки) / ред. Д.В. Бєлий. Київ: Просвіта, 2007. С. 61.

⁴⁰⁹ Савченко В. А. «Махновщина после Махно»: махновское движение после вынужденной эмиграции Нестора Махно из Украины. *Крестьянский фронт 1918–1922 гг. Сб. статей и материалов*. М., 2013.

⁴¹⁰ Беспала Т. И., Лещенко В. С. Нестор Иванович Махно (1888–1934). *Курс лекций по истории Украины*. Донецк: Пресс, 1994.

⁴¹¹ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 гг.: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. Москва: АИРО-XX, 1997.

суб'єктивної світоглядної позиції самого Н. Махна. Вважаємо не виправданим також посилення істориків лише на фрагмент власного курсу лекцій, тоді як роль Н. Махна у формуванні повстанського руху та його анархістському спрямуванні вже була висвітлена у низці спеціальних монографій В. Верстюка⁴¹², В. Волковинського⁴¹³, В. Чопа⁴¹⁴, О. Шубіна⁴¹⁵, та ін.

Що стосується об'єктивних факторів, то історики навели докази того, що спектр мотивації учасників махновської боротьби складався в умовах неспроможності усіх владних інституцій, які поперемінно і тимчасово перебирали владу в Україні, вирішити насущне аграрне питання. Зокрема, А. Слюсаренко, В. Гусев і Г. Сургай^{416, 417}, а також В. Солдатенко⁴¹⁸ та ін. розвивали концепцію ступінчатого формування й ситуативної трансформації причин повстанського руху в роки революції та інтервенції. Більшовики першими перехопили есерівську ідею про переділ поміщицької землі, чим викликали довіру селян у 1917 р., значною мірою втрачену із запровадженням продрозкладки та інших репресивних заходів військового комунізму (В. Верстюк, І. Кушніренко, В. Солдатенко).

Проте, на нашу думку, не варто конструювати концепцію «ступінчатого формування» причин селянського руху, насамперед махновського, в залежності лише від аграрної політики окремих режимів, позаяк Н. Махно вів свої загони, керуючись власним гаслом «Земля і воля» (самоврядування на власній землі), якого їм апріорі не гарантував жоден режим. В цьому сенсі некоректним виглядає зауваження Т. Мармазової В. Верстюку, який нібито «під впливом радянської історіографії», наголосив на економічних причинах селянського руху, тоді як

⁴¹² Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наук. думка, 1991.

⁴¹³ Волковинський В. Нестор Махно: легенда і реальність. Київ: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994.

⁴¹⁴ Чоп В.М. Нестор Іванович Махно. Запорожжє: РА "Тандем-У", 1998.

⁴¹⁵ Шубін А.В. Махно и махновское движение. Москва: Изд-во "МИК", 1998.

⁴¹⁶ Сургай Г. І., Слюсаренко А. Г., Гусев В. І. Новітня історія України (1900-2000): підручник. Київ: Вища школа, 2000.

⁴¹⁷ Сургай Г. І. Завершення громадянської війни. Втрата Україною незалежності. *Історія України: Курс лекцій. У 2-х томах. Т. 2. ХХ століття: навч. посібник* / Л.Г. Мельник та ін. Київ: Либідь, 1992. С. 175–176.

⁴¹⁸ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999.

кількома рядками нижче вона погоджується з думкою інших істориків про пріоритетність для селян аграрного питання⁴¹⁹. Врешті-решт, історикиня зазначила, що наукове осмислення причин махновського руху залишається неповноцінним як у зв'язку з їх однобічним тлумаченням (переважно у соціально-економічному руслі), так і через відсутність досліджень політико-ідеологічних чинників.

Насправді ж, ідеологічні чинники детально розглядалися в дисертаціях М. Боровика, В. Савченка, О. Тимощука, В. Чопа та деяких інших працях науковців України і зарубіжжя. Про політичні причини, зокрема, класовий антагонізм селян з «буржуазією» або протести проти насилля різних режимів, в тому числі більшовицького, також йшлося в багатьох працях, починаючи з Н. Махна та П. Аршинова. Зокрема той же В. Верстюк зауважив щодо комуністів: «Викорінювали противників не стільки агітацією та пропагандою, скільки «червоним терором», ВУЧК, частинами особливого призначення, продовольчими загонами і Червоною армією. Ці державні інструменти застосовувалися проти селян, яким обіцяли землю, а потім зганяли в комуни, вилучаючи хліб на користь держави. ... Безумовно, це спричиняло масовий селянський опір, у тому числі і збройний – у формі повстанського руху»⁴²⁰.

Дмитро Архірейський (Дніпро) першопричини махновського руху визначив таким чином: «Отже, основну лінію поведінки Махна восени 1917 р. визначали два фактори, пов'язані із загальною ситуацією у країні: 1) очевидна корозія дотеперішньої владної системи, що дозволило Н. І. змістити центр влади в окремо взятій волості у бік виборних органів місцевого самоврядування (ради, профспілки тощо), і 2) необхідність вирішення того питання, традиційне невирішення якого «зверху» постійно тримало Російську імперію в передреволюційному напруженні, – справедливий, за селянськими мірками, переділ землі»⁴²¹. Першу обставину, «корозію

⁴¹⁹ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху... С. 54.

⁴²⁰ Верстюк Владислав. Повстанський рух – прикметна риса Української революції. *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років*; Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. С. 4.

⁴²¹ Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918-1921 рр.: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2015. С. 17.

владної системи», можна віднести до передумов отаманщини по всій країні, а другу – до причин селянського руху. В тому числі й на Гуляйпільщині.

Ю. Котляр, визначаючи причини селянського руху, наголосив, що воєнний комунізм з продрозкладкою призвели до значного погіршення економічного становища майже всіх верств сільського населення і об'єднав їх у спільному опорі цій політиці у різних формах боротьби, найпоширенішою з яких була збройна⁴²². В. Волковинський у 1990-х рр. пояснював безпосередні причини махновського виступу, з одного боку, загрозою повернення поміщиків, з іншого – невдоволення більшовицькою політикою військового комунізму, що змусило селянство шукати альтернативу, пропонований анархістами «третій шлях». О. Ганжа, аналізуючи причини розмаху селянського руху в Україні, на перше місце з ставив передачу поміщицьких земель у комуни і радгоспи в 1919 р. і продрозкладку та червоний терор, в тому числі й з боку червоноармійців щодо представників радянської влади, які стягували розкладку, – у 1920 р.⁴²³.

Іншою прикметною рисою сучасної історіографії проблеми махновщини є утвердження ідеї про загальноселянський і народний характер селянської війни під орудою Н. Махна (В. Ахінько, В. Верстюк, О. Ганжа, П. Ісаков, В. Космина⁴²⁴ та ін.). Про масовий характер селянських повстань свідчать підрахунки науковців, здійснені за офіційними даними. Ю. Котляр встановив, що лише в період з березня по серпень 1919 року діяло 238 повстанських загонів. Всього ж на території України за офіційними даними їх було 328. Науковець підрахував також кількість повстань проти денікінського режиму та їх типи: власне селянські загони – 76, більшовицькі – 85, боротьбистсько-борбистські – 32, національні – 17, формування державного типу

⁴²² Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13.

⁴²³ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітаного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. С. 128–129, 131.

⁴²⁴ Космина В. Г. Махновщина: деякі питання методології соціального аналізу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Випуск XXV.

– 2, махновські (тільки на Півдні) – 44⁴²⁵. Загальна кількість антиденікінських виступів в Україні за підрахунками Ф. Турченка і Г. Турченко, становила близько 600⁴²⁶. Не менш масовим був антибільшовицький рух. Відповідно, на IV конференції КП(б)У в березні 1920 року, більшовики визнали, що «куркуль став фактичною владою на Україні». О. Ганжа навів дані проте, що тоді тільки у великих селянських загонах перебувало понад 100 тис. чол.⁴²⁷, внаслідок чого: «Основним противником режиму, який декларував себе як «робітничоселянський» стало саме селянство, яке складало більшість населення. Не ризикуючи відверто визнати це, режимом новий виток громадянської війни був презирливо визначений як «бандитизм»»⁴²⁸.

На думку Д. Архірейського, Українська революція 1917–1921 рр. містила в собі і національно-визвольні і громадянські, демократичні складові, більш характерні для Півдня України. Історик вважає: «Махновський рух, який дуже активно проявив себе у революції, вочевидь, має найбільше право називатися народним. Жодна з інших політично-військових сил не спиралася на таку серйозну народну ініціативу...»⁴²⁹.

С. Корновенко обґрунтував своє розуміння Української революції 1917–1921 рр. як багатовимірною і водночас цілісного історичного та соціокультурного явища, найвиразнішим із компонентів якого був селянський⁴³⁰. На думку історика: «Українська селянська революція – захисна реакція селянства України на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації»⁴³¹. Таке велике узагальнення є глибинною передумовою повстання, але потребує конкретизації щодо ситуації, яка склалася з

⁴²⁵ Котляр Ю. Національні меншини в типології селянського повстанського руху Півдня України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 169.

⁴²⁶ Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.). Київ: Генеза, 2003. С. 225.

⁴²⁷ Ганжа О. І. Українське селянство ... С. 129.

⁴²⁸ Ганжа О. І. Українське селянство ... С. 132.

⁴²⁹ Архірейський Д. В. Махновська веремія ... С. 6.

⁴³⁰ Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 14.

⁴³¹ Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр. ... С. 145.

1918 р., коли селянство масово повстало не стільки через тиск капіталу, скільки через повальні реквізиції та повернення поміщиків з урядом П. Скоропадського.

З іншого боку, некоректно зводити причини повстанського руху 1918–1919 рр. лише до частоті зміни політичних режимів та ситуативних військових факторів (демобілізація, дезертирство, доступ до зброї) як це роблять Ю. Пасічна, Є. Кирилюк, А. Берестовий⁴³². Адже факти засвідчують, що селяни тоді масово виступили, найперше, проти «білої» загрози реставрації поміщицького ладу та проти «червоного» військового комунізму з його продрозкладкою, а також проти примусової мобілізації. Троє істориків поставили питання дефініції суспільно-політичної активності селян: виступи, повстанство чи бандитизм?⁴³³. Думається, така постановка щодо всього селянського руху є некоректною, позаяк, у диференційованому розрізі рух містив всі три компоненти: були і банди, і стихійні виступи, і організований та ідеологічний повстанський рух. Та й самі автори зауважили, що в історіографії чітко закріпилося стала термінологія на позначення селянського руху: «виступи» та «бунти» в 1917 р., «повстання» в 1918–1919 рр., «бандитизм» в 1920–1921 рр. Тож, зрештою, автори заперечили своє твердження про чітке закріплення в історіографії визначення селянського руху 1920–1921 рр. як бандитського і окреслили його як найдискусійніше⁴³⁴.

З іншого боку, О. Ганжа навів витяг із скарги партійно-радянських працівників тих районів, через які проходили частини 1-ї кінної армії С. Будьонного, покликані на розгром Н. Махна у 1920 р. З неї випливає, що будьонівці вели себе гірше, ніж махновці: «повсюди на своєму шляху буквально змітали радянський апарат, громили містечка та села, влаштовували єврейські погроми, вбивали радянських працівників та комуністів. Їх гасло – «бий жидів, комісарів та комуністів»... Така поведінка Червоної армії мала негативний вплив на село.

⁴³² Пасічна Ю.Г., Кирилюк Є.М., Берестовий А.І. Суспільно-політична активність селянства в період української революції 1917–1921 рр.: виступи, повстанство чи бандитизм? *Український селянин*. 2019. Випуск 21. С. 103.

⁴³³ Пасічна Ю.Г., Кирилюк Є.М., Берестовий А.І. Суспільно-політична активність ...

⁴³⁴ Пасічна Ю. Г., Кирилюк Є. М., Берестовий А. І. Суспільно-політична активність ... С. 105.

Селянство пішло в банди»⁴³⁵ Посилаючись на реляцію Олександрівського губпарткому, історик зазначив, що головна причина невдоволення селян Червоною армією полягала в «самозабезпеченні частин, яке доходило до збирання продуктів відрами, і розгляданні населення, як переможеного ворога»⁴³⁶. Тобто, якщо вважати селянський рух 1920–1921 рр. бандитським, то так само можна охарактеризувати і дії червоних полків, насамперед, кавалерійських.

Дослідники не мають спільної думки на співвідношення традиційної селянської ментальності, національних почуттів та анархістської ідеології у повстанському русі під проводом Н. Махна. Адже більшість повстанців були селянами Катеринославщини, українцями, але керівне ядро руху складала колишні робітники, ремісники, інтелігенція та професійні революціонери-анархісти, які істотно впливали на свідомість селянських мас.

Вважаємо доцільним врахувати аргументацію Галини Турченко, яка зазначила: «Є підстави стверджувати, що, незважаючи на жорсткий опір Тимчасового уряду, переважна більшість населення Півдня виявила бажання бачити свій край складовою частиною Української Народної Республіки. Яскравою демонстрацією цього були вибори до Всеросійських та Українських установчих зборів, на яких українські національні партії здобули переконливу перемогу»⁴³⁷. Щоправда, історикиня, визнала, що південноукраїнський регіон був відносно слабшою ланкою Української революції 1917–1921 рр. і українські партії у Катеринославській і Херсонській губерніях на виборах в установчі збори набрали ледь більше 50% голосів. В якості інших доказів української самоідентифікації Південної України наведено масові протести проти відрізання південних земель України, пропонуваного Інструкцією Тимчасового уряду. Це зафіксовано в рішеннях Катеринославського губерньського селянського з'їзду 13–15 серпня, загальних зборів представників робітників копалень Криворізького району 20 серпня, губерніяльного з'їзду українізованих частин Таврійської губернії та ін.⁴³⁸.

⁴³⁵ Ганжа О. І. Українське селянство ... С. 131.

⁴³⁶ Ганжа О. І. Українське селянство ... С. 131.

⁴³⁷ Турченко Г. Ф. Південь в період Української революції ... С. 63-64.

⁴³⁸ Турченко Г. Ф. Південь в період Української революції ... С. 61, 63.

Головними *причинами поразки махновського руху* ще з радянського періоду вважаються звуження соціальної бази повстанства через акції влади у березні 1921 р.: надання повстанцям амністії, запровадження непу, фізичне нищення залишків РПАУ(м) червоною кавалерією та репресії проти симпатиків Махна в тилу. Проте, зважаючи, що неп в Україні був запроваджений з відставанням від російських регіонів, треба погодитися з думкою Ф. Турченка і Г. Турченко про те, що вирішальним чинником поразки Махна був лютий голод, який настав на Півдні республіки у 1921 р. Його спричинили безперервні реквізиції продовольства за продрозкладкою, вимерзання озимих та посуха і саранча влітку 1921 р. Але більшовики не знизили норми реквізицій, відправляли зерно голодуючому Поволжю, не допускали в Україну благодійні організації. Як наголосили Ф. Турченко і Г. Турченко, це був усвідомлений хід партійного керівництва Москви і Харкова, аби штучним людомором упокорити українське село, найперше махновських повстанців. За даними авторів, на кінець 1921 року на півдні України було виморено голодом близько двох мільйонів людей, яким було вже не в силах чинити збройний опір режиму⁴³⁹.

На сьогодні, крім синтезних досліджень з історії українського селянства⁴⁴⁰, національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.^{441, 442}, історії анархізму⁴⁴³, побачили світ і спеціальні дослідження політико-ідеологічних засад махновського руху. Першою такою розробкою стала дисертація В. Чопа, один із розділів якої має назву «Ідеологія махновського руху»⁴⁴⁴.

⁴³⁹ Турченко Ф. Г, Турченко Г. Ф. Південна Україна ...

⁴⁴⁰ Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000.

⁴⁴¹ Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 2016.

⁴⁴² Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999.

⁴⁴³ Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01: Київ, 2017.

⁴⁴⁴ Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: автореф. дис. ...

Питання ідеології махновського руху розроблялося і в низці статей та доповідей українських дослідників – Д. Архирейського⁴⁴⁵, В. Савченка⁴⁴⁶, О. Ситника^{447, 448}, О. Тимощука⁴⁴⁹, О. Удода⁴⁵⁰, В. Чопа⁴⁵¹ та ін. Так, за Ситником: «З одного боку, анархо-махновську ідеологію слід віднести до вияву некласичного анархізму ХХ століття, а з іншого – вона стала одним із найбільш ліворадикальних проявів українського політичного спектру та альтернативою державницькій течії національного відродження»⁴⁵². О. Ситник відзначив своєрідність ідеології махновського руху, яка, по-перше, стала єдиною суспільнополітичною моделлю, з-поміж анархістських систем, що заволоділа масами, вирвавшись зі звичної площини теоретизування, по-друге, допускала існування авторитарних інститутів, що надало «Махновії» ознак воєнізованої аграрної республіки. Третьою особливістю махновщини, на думку історика, є те, що рух знаходився під значним впливом російських ідеологів анархізму, які використали український ґрунт для реалізації власних деструктивних проєктів і амбіцій⁴⁵³. В іншій роботі О. Ситник відзначив також «досить виразну тотожність ідеологій анархізму та більшовизму, насамперед завдяки їхньому утопічному характеру, ігноруванню моральних, духовних

⁴⁴⁵ Архирейський Д. В. До питання про політико-ідеологічну основу махновського руху. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпро: Ліра, 2017. Вип. 15.

⁴⁴⁶ Савченко В. А. Політичний проєкт махновського руху жовтня–грудня 1919 р. *Матеріали І Міжнар. наук. конф. (Одеса, 18–19 лист. 2005 р.)*. Одеса, 2005.

⁴⁴⁷ Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років. *Схід*. – 2009. №5

⁴⁴⁸ Ситник О. Ідейно-політичний характер селянського анархізму в Україні 1917–1921 рр. *Гуржіївські історичні читання. 2014*. Вип. 7. С. 292.

⁴⁴⁹ Тимошук О. В. Анархо-комуністичні формування Н.Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.): дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1992.

⁴⁵⁰ Удод О. А. Ідеали та ціннісні орієнтації українського народу (на матеріалах махновського руху). *Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції*. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). Ч. 1. Запоріжжя, 1998.

⁴⁵¹ Чоп В. М. Політична програма махновського руху. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. Запоріжжя, 2009. Вип. XXV.

⁴⁵² Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років. *Схід*. 2009. № 5 (96). С. 80.

⁴⁵³ Ситник О. Ідейно-політичний характер ...

цінностей, як також – прав і гідностей особи»⁴⁵⁴. Погоджуючись з тим, що більшовики-комуністи та анархо-комуністи, як ліві течії, мали багато спільного, водночас вважаємо, що останні, навпаки, – гіпертрофували «права і гідності особи», в тому числі на шкоду моральним і духовним цінностям.

Ще одним із постійних предметів дослідницького інтересу було питання загальної ролі анархістів махновському русі та рівня анархізованості повстанського ядра. Так, В. Савченко відзначив, що ядро махновського руху сформувалося в 1917 р. на основі групи анархістів-комуністів Гуляйпільщини (до 70 чол.), в яку входили Нестор та Сава Махно, М. Калініченко, Ф. Крат, Л. Шнейдер, І. Лютий, брати Шарівські та ін. Проте, як зауважив історик, колективним керівним центром руху, який впливав на прийняття Н. Махном рішень у сферах військового управління, управління на підконтрольних теренах справляли фронтовики, командири РПАУ(м), які стали анархістами ще до революції (П. Гавриленко, О. Чубенко, В. Серьогін, О. Калашников та ін.) або після демобілізації. Інша впливова група, що визначала рішення махновського «центру» – новоспасівські командири. Як зазначив В. Савченко з посиланням на В. Білаша, с. Новоспасівка дало махновському руху загін в 1500 чол. та командирів: В. Ф. Білаша, Т. Я. Вдовиченка, В. В. Куриленка та ін.^{455, 456}. Ще одну групу впливу складала заїзджі професійні анархісти-комуністи групи Черняка–Венгерова–Уралова. Як записав О. Чубенко, саме вони справили вирішальний вплив на рішення Н. Махна скасувати примусову мобілізацію^{457, 458}. В. Савченко дослідив також роль анархістів КАОУ «Набат» та ін. об'єднань в повстанському русі і роботі культпросвітвідділу РВР, яким керували В. Ейхенбаум (Волін) та П. Аршинов (Марін).

⁴⁵⁴ Ситник Олександр. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (на початку XIX ст. до 1939 р.). Монографія. Донецьк: Нуолідж, 2009. С. 349.

⁴⁵⁵ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика: монографія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017. С. 203.

⁴⁵⁶ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно ...

⁴⁵⁷ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ... С. 203-204.

⁴⁵⁸ Дневник Алексея Чубенко (адъютанта Махно). *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы*. М.: РОССПЭН, 2006. С. 743. С. 731

«Обидві сили влітку 1919 р. визначилися у своїх позиціях, як вороги «червоних» та «білих», усвідомивши, що в єдності вони можуть претендувати на лідерство в очікуваній революції»⁴⁵⁹, – заявив В. Савченко про співробітництво Гуляйпільської ГАК махновців з КАОУ «Набат». Історик зауважив, що лідери КАОУ «Набат» марно намагалися привернути Н. Махна до членства в конфедерації і взяти під контроль махновський рух. Коли ж після прориву під Перегонівкою РВР і командири РПАУ(м) рушили на Катеринославщину, як «базу Повстанської армії та революції», то «набатівці» оголосили це початком «великої III-ї революції», заявили про єднання з повстанством, як її авангардом, а культпросвіт РПАУ(м) мав скласти програму революції й розповсюдити заклик до загального повстання^{460, 461}.

В. Савченко простежив також новий етап співробітництва «набатівців» з РПАУ(м), що почався в червні 1920 р., під час наступу «Російської армії» П. Врангеля на Катеринослав та Маріуполь. Тоді до Н. Махна «для анархістської роботи» прибув А. Барон з дружиною, повернулися Я. Суховольський, І. Тепер, П. Аршинов та ін. «Набатівці» змалювали Н. Махну привабливий план прориву у тил П. Врангеля, щоб захопити Крим і заснувати там анархічне утворення. За Савченком, РРПУм і штаб РПАУ(м), дослухались до «набатівців» Але прориву тисячі вершників на чолі з Н. Махном, збройно завадили «червоні», які боялися закріплення анархо-махновців у Криму більше, ніж Врангеля. Таке припущення історика вірогідне, адже в Криму вже діяли анархісти, заодно пропагуючи в своїх газетах Н. Махна, а «Батько» мав свою «п'яту колону» у кримській армії білих^{462, 463}. Зокрема, наведено дані В. Білаша за жовтень 1920 р. про «кримський резерв» махновців, що складав 3,5 тис. бійців⁴⁶⁴. Були сподівання і на союз з кримськими «зеленими» повстанцями.

⁴⁵⁹ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ... С. 230.

⁴⁶⁰ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ... С. 224-226, 229.

⁴⁶¹ Тепер І. (Гордеев). Махно ... С. 14.

⁴⁶² Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ... С. 252-254.

⁴⁶³ Савченко В. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.). *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії: зб. статей* / Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.). К., 2014.

⁴⁶⁴ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно ... С. 493.

Не вдалося махновцям відтворити структуру «вільного району» і під час рейду на Полтавщину, де діяло до 150 повстанських загонів (до 15 тис. чол.), чверть з яких мала анархічне (махновське) забарвлення⁴⁶⁵. Водночас В. Савченко дослідив факти розходження махновців з анархістами в деяких питаннях, які прозвучали на нараді членів (РРПУМ), командирів і культпросвітвідділу РПАУ(м): махновський командир Довженко відкинув плани «набатівців» щодо закріплення «вільного району» на Полтавщині і Слобожанщині, що призвело б до відриву від гуляйпільських повстанців і пропонував об'єднати всі повстанські групи в Україні.

Після того, як А. Барон на махновській раді у серпні 1920 р. зачитав меморандум, у якому звинуватив «батька» у відході від анархізму, «владництва», антисемітизмі, терорі, йому довелося покинути РПАУ(м). Махновці мали розходження з «набатівцями» також у питаннях майбутнього анархістського суспільства, приватної власності на землю тощо. Проте в КАОУ «Набат» перемогла лінійна група Алого – Емігранта. Останній заявив: «Махно представляє справжній дух Жовтня, а повстанці, яких він веде, є єдиною надією країни»⁴⁶⁶.

Підсумовуючи історію співробітництва махновців з анархістами «Набату», В. Савченко зазначив: «Постійні військові змагання вимагали від анархістів і махновських лідерів робити «вибір без вибору» між диктаторськими режимами, і цей вибір завжди використовували більшовики для демонстрації відсутності в анархомахновців чіткого «політичного обличчя»⁴⁶⁷. Насправді, саме більшовики і особисто Троцький запустили в обіг який «анархомахновщина», який демонструє стратегічний вибір махновців.

У дискусії щодо впливу на махновців анархістського чинника і проблеми органічності анархо-комуністичних настроїв української ментальності резонні аргументи висловлено в публікаціях О. Атоян, В. Горака, В. Савченка⁴⁶⁸,

⁴⁶⁵ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ... С. 255.

⁴⁶⁶ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ... С. 256-257.

⁴⁶⁷ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ... С. 266.

⁴⁶⁸ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ...

О. Тимощука⁴⁶⁹, В. Чопа та ін.). Зокрема, В. Чоп ще в своїй дисертації спостеріг великі розбіжності в оцінках ідеології махновського руху: становила перехідний етап до анархізму (П. Аршинов, В. Волін); була анархо-комуністичною (А. Тимошук); псевдоанархістською (М. Кубанін); становила собою регіональний прояв загальноукраїнської ідеології «селянського анархізму» (А. Адамс, І. Лисяк-Рудницький) чи «запорізьку фракцію» національно-визвольного руху (В. Дубровський); виражала «неокозацький анархізм» (Р. Пайпс) чи взагалі була бандитсько-погромницькою (Д. Лебедь, А. Денікін)⁴⁷⁰.

О. Ганжа зазначав, що після 1917 р. повстанський рух в Україні набув три ідеологічних напрями – більшовицький, національний (петлюрівський) і махновський. Порівнюючи соціально-політичну ситуацію в різних регіонах, історик зауважив, що на Південному Сході України «внаслідок особливостей попереднього розвитку» та формування промислового пролетаріату ідеї самостійності не пустили глибокого коріння. Відтак тут набули досить широкого розповсюдження ідеї комунізму та близькі до них ідеї анархізму, особливо – анархо-комунізму, представлені махновським рухом⁴⁷¹.

С. Шкірчак слушно зауважив упущення в студіях української політичної думки, де анархістська ідеологія виноситься за рамки предмету дослідження. Насправді, як доводить історик, по-перше, анархістський рух є невід'ємною складовою української політичної практики і теоретичної думки, не лише за територіальною ознакою, а й тому, що «був українським за своєю суттю». Це відбилося в 1919 р. і в назві їх війська, і самоідентифікації повстанців. По-друге, махновський рух мав власних ідеологів із власним баченням анархістського ладу в Україні, як-от Н. Махна, П. Аршинова, В. Воліна та ін. Як вважає історик, «доктрина українського анархізму» найбільш повно викладена у «Проекті Декларації

⁴⁶⁹ Тимошук О. В. Анархо-комуністичні формування Н. Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.): дис... канд. іст. наук ...

⁴⁷⁰ Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр. ... С. 7-8.

⁴⁷¹ Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. С. 133-134.

Революційної Повстанської армії України» та в «Організаційній платформі Всезагального союзу анархістів»⁴⁷².

Яскравим прикладом комплексних досліджень є праці запорізького історика В. Чопа, котрий послідовно і плідно розробляє історію махновщини та діянь повстанського «Батька» ще з початку 1990-х рр. Основний зміст монографії науковця, опублікованої 1998 р.⁴⁷³, складає життєпис Нестора Махна. Поза тим, у першому розділі книжки під назвою «Людина і рух», коротко і чітко викладено авторське бачення причин, рушійних сил руху, його політичних цілей, практичних форм, ідеологічного забарвлення тощо. В. Чоп, не вдаючись у пояснення, датував початок махновського руху не 1918-м, а 1917-м роком.

Історик лаконічно сформулював характеристику цього руху, який переріс усталене поняття організованого збройного опору насильству владі: «Це була відмінна від державницької, форма національного пробудження, яка поставила в основу своєї ідеології анархізм»⁴⁷⁴. Надалі історик послідовно виклав своє бачення викладеної ним триєдиної форми руху. В. Чоп зауважив – попри інтернаціональні гасла, рух аж ніяк не можна зараховувати до антиукраїнських. Це була махновська інтерпретація української ідеї, національний різновид анархістського вчення. На заперечення націоналістів, які вважають бездержавність слабкістю селянського індивідуалізму, В. Чоп відповів: «Махно перетворив українську бездержавність в силу, ушляхетнив її європейською соціальною теорією...»⁴⁷⁵. Таке тлумачення, виглядає потребує обґрунтування, яке автор не знайшов потрібним навести.

Серед інших особливостей махновського руху науковець назвав його поширення в регіоні, де відбувся «общинний ренесанс» на засадах місцевої традиції, відмінної як від російського общинного устрою, так і селянського індивідуального господарювання на Правобережжі України. Як наголосив В. Чоп, тут, у

⁴⁷² Шкірчак С. І. Ідеологія анархізму в політичній думці України: в пошуках ідей для формування громадянського суспільства. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Серія: Політологія: наук. журн. 2010. Випуск 137. Том 149. С. 56.

⁴⁷³ Чоп В. М. Нестор Иванович Махно. Запорожье: РА «Тандем-У», 1998.

⁴⁷⁴ Чоп В. М. Нестор Иванович Махно ... С. 4.

⁴⁷⁵ Чоп В. М. Нестор Иванович Махно ... С. 5.

махновському районі традиція общинності мала тяглість від часів перебування краю у складі Вольностей Війська Запорозького. Водночас гострішою тут була і соціальна напруга між місцевими поміщиками і куркульством, з одного боку, та селянською общиною – з іншого. Місцева община після столипінської реформи володіла лише половиною місцевих земельних угідь, що спричинило брак ріллі.

Оригінальним підходом до дослідження махновського руху вирізняється дисертація О. Тимощука (Сімферополь) «Анархо-комуністичні формування Н. Махно» та однойменна монографія історика⁴⁷⁶. Автор використав значний пласт документів, спеціальну літературу, часто протилежного ідейно-політичного спрямування, детально прослідкував бойову діяльність, підпорядкованих Н. Махну загонів, провів аналіз тактики ведення воєнних дій. Однак, що стосується ідеології повстанців Н. Махна, то навряд чи правомірно вживати радянський термін «анархо-махновщина» в якості сталої категорії, тоді як самі анархісти у РПАУ(м) застерігали від ототожнення анархістського і махновського рухів. Також недостатньо обґрунтованим виглядає твердження О. Тимощука щодо ідейної спорідненості махновців і більшовиків, тим більше переконання автора у більшовизмі махновців.

Анархістські ідеї, що доносилися в маси махновців, та способи їх впровадження керівництвом КАУ «Набат» і очолюваною В. Воліним Реввійськградою викладені в дисертації М. Боровика⁴⁷⁷. Історик зазначив, що у Н. Махна з ідейними анархістами неодноразово виникали конфлікти з політичних причин, які доходили до розриву. Дослідник, між іншого, зробив також доречні застереження, що махновська програма в ході революції 1917-1921 рр. зазнавала суттєвих трансформацій, «основний зміст яких полягав у пошуку реалістичних шляхів практичної реалізації анархістського суспільного ідеалу, однак ці пошуки не дали позитивного результату».

Ю. Кравець (Запоріжжя) та А. Федоров (Москва) розкритикували російського історика В. Кондрашина за заперечення впливу анархістських ідей на

⁴⁷⁶ Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно. Сентябрь 1917 – август 1921 гг. Симферополь, 1996.

⁴⁷⁷ Боровик М. А. Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук. К., 2002.

махновців. Простеживши зміст махновської періодики, вони помітили помітне збільшення в них частки анархістських матеріалів у 1919-1920 рр. у порівнянні з початковим періодом 1918 р. і вважають, що вплив анархістів з часом наростав⁴⁷⁸.

До переконливої критики ідеї наявності у селянства анархічного соціального ідеалу долучалися В. Верстюк, В. Волковинський, П. Ісаков, В. Савченко та інші фахівці. В. Верстюк ще в 1990 р. він навів витяг із спогадів махновського командира О. Чубенка, у розмові з яким Н. Махно втішався посадою комбрига і повагою більшовиків-комуністів, а ідейних анархістів назвав політичними шарлатанами. «Це не єдиний факт, який свідчить про те, що стосунки Махна з анархістами як у 1918 р. так і в 1919 р., до розриву з Радянською владою, були епізодичними і значного впливу на нього не справляли»⁴⁷⁹. Як зауважив В. Верстюк, навіть в еміграції Нестор Махно, вже тісно пов'язаний з анархістами, пригадував, що у 1918 р. міські анархісти не були готові віддатися повстанській справі, «не були ні психологічно, ні технічно підготовлені до революції широких трудових мас...»⁴⁸⁰.

Вчений також піддав критиці спогади деяких анархістів, які перебільшували вплив їх ідей на селянство і доводив, що махновське товариство мало лише зовнішні прояви анархічності, зберігаючи свою загальнодемократичну сутність. А. Граціозі називав такий анархізм підсвідомим. Щоправда, нами виявлено подібні судження ще у статті В. Семанова 1966 р., де йшлося про невідповідність класичному анархізму суспільного й військового устрою Гуляйпільської республіки⁴⁸¹. В. Верстюком залишене без спеціального розгляду питання про вплив анархістської теорії на самого Н. Махна. Історик не артикулював своє ставлення до альтернативних тверджень: анархізм Н. Махна був лише «селянським, деформованим, примітивним» (В. Волковинський)⁴⁸² чи, як вважали А. Голуб, В. Іваненко, О. Удод, «Батько» чітко уявляв контури анархічного суспільного устрою, модель якого закладав у

⁴⁷⁸ Кравець Ю., Фёдоров А. Агитация и пропаганда махновского движения. Південний Захід. *Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Випуск 24. Одеса: Друкарський дім, 2018. С. 51-52.

⁴⁷⁹ Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно (З історії першого союзу махновців Радянською владою). Препринт № 3 (15). 1990. С. 9.

⁴⁸⁰ Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно. С. 36..

⁴⁸¹ Семанов С. Н. Махновщина и ее крах ... С. 42.

⁴⁸² Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність ... С. 52.

Гуляйполі?⁴⁸³. Скептичного ставлення щодо анархістського впливу на махновський рух історик дотримувався і в інших дослідженнях⁴⁸⁴.

М. Тараненко та В. Мельник висловили думку про анархістський характер «Махновії» як своєрідної республіки: «На підконтрольній йому території Н. Махно зумів на практиці реалізувати свій ідеал – створити анархо-махновську республіку, яка навіть в умовах перманентної війни зуміла протягом кількох місяців засвідчити свою цілковиту життєздатність»⁴⁸⁵. Щодо махновської практики, то, думається, вона мала гібридний характер і перший в світі «анархістський експеримент», зважаючи на екстремальні обставини напіввійськового становища, об'єктивно не міг бути геть відповідний анархістським ідеалам.

Тривають дискусії і щодо впливу *національної ідеї та запорозьких традицій* на Н. Махна та його повстанців. Ці пов'язані між собою питання побіжно розглядалися в монографіях Д. Архірейського, В. Верстюка, В. Савченка, Г. Турченко, В. Чопа з І. Лиманом та ін. Водночас опубліковано спеціальні розвідки проблеми самоідентифікації повстанців у цих, як правило, поєднаних ментальних вимірах: національному самоусвідомленні (публікації В. Савченка⁴⁸⁶, Г. Турченко⁴⁸⁷,

⁴⁸³ Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою: (Відома та невідома Україна...). Київ: Генеза, 1997. С. 178, 179, 182.

⁴⁸⁴ Терещенко Ю. І., Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Український історичний журнал. 1992. № 7-8. С. 150.

⁴⁸⁵ Тараненко Микола, Мельник Володимир. Нестор Махно – провідник ідей анархо-комунізму в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020. № 2(42). С. 28.

⁴⁸⁶ Савченко В. А. Українська складова махновського руху. *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. Одеса, 2011. № 21.

⁴⁸⁷ Турченко Г. Ф. Махновський рух і українська ідея. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48.

В. Чопа⁴⁸⁸ та ін.) та козацькій традиції (дослідження Д. Ковалю⁴⁸⁹, В. Савченка⁴⁹⁰, В. Чопа⁴⁹¹,⁴⁹²,⁴⁹³,⁴⁹⁴ та ін.

В. Чоп відзначив існування двох підходів до вивчення історичного зв'язку між Військом Запорозьким Низовим і РПАУ(м), які спершу склалися в середовищі українських емігрантів. За його спостереженням, одні історики розглядали махновських повстанців як нащадків і продовжувачів традицій Запорозької Січі. Інші наполягали на співпадінні спільних ознак у історії означених явищ, або на штучності спроб махновського покозачення⁴⁹⁵. Особисто В. Чоп і його співавтор, І. Лиман підтримали і розвинули концепцію тяглості запорозьких традицій в махновському середовищі⁴⁹⁶. Так само О. Ситник відзначив, що за роки визвольних змагань та інтервенції в середовищі українського селянства знову ожили козацькі та гайдамацькі ідеали звитяжної минувшини. Як зауважив історик: «У деяких селянських вождів, зокрема й у русифікованого Н. Махна, цей козацький

⁴⁸⁸ Чоп В.М. Українське питання в ідеології махновського руху. *Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна*. Матеріали науково-практичної конференції. (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). Частина перша. Запоріжжя: Просвіта, 1998.

⁴⁸⁹ Нестор Махно намагався поєднати два ідеали: анархії та Запорозької Січі – дослідник / інтерв'ю кореспондента радіо «Свобода» Дмитра Шурхала з Данилом Ковалем. 20 жовтня 2019 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30226380.html> (дата звернення: 13.08.2020)

⁴⁹⁰ Савченко В. А. Ідея козацької волі в пропагандистській і організаційній діяльності анархістів в українському селі (1905–1920 рр.). *Чорноморська минувшина*. 2015. №10.

⁴⁹¹ Чоп В.М. Запорозьке козацтво та махновське повстанство: пошуки традицій та історичних паралелей. *Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ*. Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. 2005. Вип. 2.

⁴⁹² Чоп В. М. Проблеми традицій запорозького козацтва в історії махновського руху. *Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії: Тези доповідей міжн. наук. конф.* Одеса, 2005. URL: www.makho.ru/lit/chop/5.php (дата звернення: 07.02.2020)

⁴⁹³ Чоп В. М. Проблема існування Запорозьких козацьких традицій в історії махновського руху. *Записки історичного факультету Одеського Національного університету імені І.І. Мечнікова*. Одеса, 2006. Вип.17.

⁴⁹⁴ Чоп В. М. Культурна традиція запорозького характерництва у пізніші часи (на матеріалах з історії махновського руху 1918–1921 рр.). *Музейний вісник*. 2011. № 11.

⁴⁹⁵ Чоп В. М. Проблема існування Запорозьких козацьких традицій в історії махновського руху. *Записки історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечнікова*. 2006. Вип. №17. С. 196.

⁴⁹⁶ Чоп В. М. Лиман І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.). Мелітополь: Вид. буд. ММД, 2019.

егалітаризм поєднувався з анархічними ідеями»⁴⁹⁷. Менше з тим, історик спостеріг ріст національної свідомості махновців у 1919 р., що, зокрема, засвідчив факт прийняття нехарактерної для анархістів назви їх збройних сил «Революційна Повстанська Армія України».

Інші історики відзначають, що, як вихованець ідеологів російських анархістів, лідер повстанців не вкладав у збережену на Гуляйпільщині козацьку традицію українського сенсу (А. Григорян, В. Кириченко, О. Лазутін). Водночас і ця традиція поєднувалася з низьким рівнем національної самосвідомості широких соціальних верств, в тому числі і збільшовичених, які вливалися в лави повстанців (І. Кушніренко, О. Реєнт, В. Солдатенко).

Одним із перших у вітчизняній історіографії національні риси махновського руху дослідив В. Чоп, котрий висунув гіпотезу про те, що махновський рух треба розглядати в контексті Української революції 1917–1921 рр. як оригінальну різновидність національної ідеї, яка проте не призвела до суспільної консолідації України⁴⁹⁸. Однак, ця думка не одержала належного обґрунтування. Щоправда, Ю. Кульчицький⁴⁹⁹, також стверджував, що погляди Н. Махна, а за ним і ядра руху, змінювалися від бандитської псевдогероїки до ідеї української незалежності. На його думку, наприкінці війни у керівництві махновського табору, разом з прибічниками анархістської інтернаціональної ідеї мала значний вплив націоналістична група самостійницької орієнтації (Г. Кузьменко, Х. Шпота та ін.).

У літературі відзначається періодичне посилення національних настроїв: на завершальному етапі німецько-австрійської окупації, під час боротьби з денікінцями і другого походу більшовиків на Україну у 1919 р. (Т. Бевз, Д. Веденєєв, І. Кушніренко та ін.). З питанням трансформації діяльності і світогляду Н. Махна в еміграції пов'язане його ставлення до України та власне національного

⁴⁹⁷ Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років. *Схід*. 2009. № 5 (96). С. 79.

⁴⁹⁸ Чоп В. М. Українське питання в ідеології махновського руху ... С. 96.

⁴⁹⁹ Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях. Львів: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000.

самоусвідомлення. На противагу В. Бережинському⁵⁰⁰ і М. Гетьманчуку⁵⁰¹, які сумнівалися в патріотизмі селянського отамана, або важали, що йому бракувало національної свідомості, В. Чоп доводив, що під час революції та інтервенції пробудилася самосвідомість української нації і почалася невимушена українізація махновців, в тому числі і їх «Батька». На переконання запорізького історика, махновську ідеологію ніяк не можна вважати антиукраїнською⁵⁰². В. Чоп виявив притаманність махновцям низки усталених національних рис, подібних за психологічним типом до їх пращурів – запорозьких козаків⁵⁰³.

В. Дутчак та А. Петровська досить аргументовано пояснили причини українізації повстанської маси армії Н. Махна в період боїв з шовіністично налаштованими частинами Добровольчої армії А. Денікіна, головною з яких був вплив до лав РПАУ(м) самостійницьки налаштованих партизан, зокрема загонів про петлюрівської орієнтації (отамани Мелашко, Чорний Ворон, Іванов, Степовий (також колишні григор'євські формування. – М. К.)), невдоволених тим, що С. Петлюра в цей період не вів активної боротьби проти Денікіна⁵⁰⁴. Наведено дані М. Палія, про те, що у війську Махна нараховувалося близько 90% повстанців-українців. На доказ істотної «українізації» махновської армії В. Дутчак та А. Петровська навели також видання восени 1919 р. україномовної махновської преси, зокрема, газет «Шлях до волі» (Катеринослав) та «Анархіст-повстанець» (Полтава). Як вважають дніпровські автори, під впливом настроїв мас і своєї «націоналістично налаштованої» дружини, дещо українізується і Н. Махно: «На мітингах «Батько» наголошує на тому, що потрібно захистити «неньку Україну» від

⁵⁰⁰ Бережинский В. Г. Последние годы жизни атамана Н.И. Махно. К., 2000.

⁵⁰¹ Гетьманчук М. П. Шлях Нестора Махна в еміграції: через Румунію і Польщу в 1921–1925 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612.

⁵⁰² Чоп В. М. Союз і змова: обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ(махновців) та УНР (вересень 1919р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2005. Вип. XIX. С. 206.

⁵⁰³ Чоп В. М. Проблеми традицій запорозького козацтва в історії махновського руху. *Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії: Тези доповідей міжн. наук. конф. О.*, 2005.

⁵⁰⁴ Дутчак В.В., Петровська А.О. Повстанський рух на Катеринославщині: махновські альтернативи економічній складовій політики воєнного комунізму (огляд подій 1919 року). *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип.13-1.

комуністів та «біляків»⁵⁰⁵. Водночас, науковці застерегли від перебільшення значення таких кроків Н. Махна, котрий, на їх думку, «використовував «вишиванковий антураж» маючи на меті залучити до своїх лав як можна більше повстанців «петлюрівської» орієнтації».

Поступовий ріст національної свідомості та прояви моральності, справедливості Н. Махна і його війська у війні з різними режимами спостерегла Г. Капустян (Кременчук)⁵⁰⁶. О. Тимков на матеріалах Херсонщини також підтвердив національний характер махновського руху і його тісну органічність саме з українством. На його думку, махновщина була виразним протестом українського селянства, котре «задихалося» від грабіжницької продрозверстки⁵⁰⁷. З іншого боку, А. Лисенко розцінив махновську ідеологію як таку, що підійшла до вироблення власного варіанта української ідеї, очевидно, маючи на увазі артикуляцію повстанців на соціально-економічних питаннях⁵⁰⁸.

Питання національної складової в ментальності і діяльності махновців побіжно розглядалося в працях В. Горака⁵⁰⁹, С. Кульчицького⁵¹⁰, Ю. Павленка⁵¹¹ В. Шевчука і М. Тараненка⁵¹², де відзначалося, що внутрішня еволюція махновського руху визначалася, найперше, потребами захистом селянством своїх соціально-економічних інтересів та ідеєю самоврядування. Тому махновці протистояли не тільки білогвардійському режиму та уряду Української держави П. Скоропадського, а й державникам Директорії та більшовицької Росії.

Тимчасовий союз Н. Махна з С. Петлюрою влітку 1919 р., досліджений низкою науковців, не суперечив висновкам дослідників про те, що селяни-повстанці,

⁵⁰⁵ Дутчак В. В., Петровська А. О. Повстанський рух на Катеринославщині ... С. 90.

⁵⁰⁶ Капустян Г. Т. Селянський повстанський рух Півдня України (Махновщина) в контексті Української революції 1917–1921 рр. *Український селянин*. 2018. Вип. 19.

⁵⁰⁷ Тимков О. А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези. Нововоронцовка, 1995. С. 31.

⁵⁰⁸ Щербатюк В. Стан дослідження ... С. 57.

⁵⁰⁹ Горак В. С. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання. *Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження*. К., 1993.

⁵¹⁰ Кульчицький С. В. Як вирішувалось українське питання. Чи була Україна в 1917–1922 рр. незалежною. *Політика і час*. 1994. №11.

⁵¹¹ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. К., 1995.

⁵¹² Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. К., 1999.

особливо на Лівобережжі, мали низький рівень національної самосвідомості (О. Реєнт⁵¹³, М. Шаповал)⁵¹⁴. Зокрема, О. Реєнт солідаризувався з твердженням Микити Шаповала характерним якраз для Півдня і Сходу України: «Подавляюча більшість українців не мала навіть найменшої національної свідомості, навіть не мала окремого національного імені – більшість міських українців називали себе росіянами і в кращому разі малоросами, селяни ж не називали себе ніяк. Це стан примітивний»^{515,516}. Відповідно, хоча Махновія становила «прояв образу славного Запоріжжя» (А. Григорян, В. Кириченко, О. Лазутін)⁵¹⁷, повстанці і їх лідер, на думку цієї групи науковців, не вкладали українського сенсу у козацьку традицію, тому махновщина була рухом стихійного протесту зневірених у державі людей.

Низький рівень національної самосвідомості очільників махновщини і неприйнятність Н. Махном ідеї самостійної України деякі дослідники, як-от О. Реєнт, пов'язували з відсутністю у Н. Махна конструктивної суспільно-політичної програми: «Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібний керівник, але при досить низькому інтелекті і повній відсутності будь-якого конструктивного суспільно-політичного ідеалу»⁵¹⁸. Таке судження здається надто категоричним, якщо зважити, що суспільно-політичний ідеал Н. Махна почав втілюватися в практиці Гуляйпільського «вільного району». О. Ситник зазначав «Космополітизм, запозичений Н. Махном з анархістського вчення, і «революційне» мислення, за яким люди діляться за класовою, а не за національною ознакою, – все це не дало йому змоги досягнути ідеї національного визволення»⁵¹⁹. А. Луценко також стверджував про шкідливість діяльності Махна для українських визвольних змагань через залежність від ефемерної анархістської теорії, яка у вирішальний момент привела його до спілки з найлютішими ворогами українства – більшовиками⁵²⁰.

⁵¹³ Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. К., 1994. С. 6. С. 36, 37.

⁵¹⁴ Шаповал М. Соціологія Українського відродження. К., 1994. С. 35.

⁵¹⁵ Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. ... С. 6.

⁵¹⁶ Шаповал М. Велика українська революція. Прага, 1927. С. 241.

⁵¹⁷ Лазутин А., Кириченко В., Григорян А. От издателей. *Аришинов П. История махновского движения (1918-1920)*. Запорожье, 1995. С. 9.

⁵¹⁸ Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція ... С. 6.

⁵¹⁹ Ситник О. Ідейно-політичний характер. ... С. 291-292.

⁵²⁰ Луценко А. Нестор Махно – раб ідеології. Смолоскип. 1996. № 4.

У контексті пізнання образу і діяльності Н. Махна та махновського руху важливими є, суміжні з історичною наукою, дисертації, зокрема В. Михайлюти⁵²¹ й О. Атоян⁵²². Однак окремі переконання останньої, на нашу думку, є дискусійними, а то й неприйнятними. Так, селянська війна, як зазначає О. Атоян, у нових історичних умовах (тобто, в добу Української революції) доводила «жвавість пам'яті селян про власну визвольну традицію» (с. 36). Для підтвердження свого справедливого судження авторка чомусь посилається на традиції О. Пугачова і С. Разіна, виступи яких тісно переплетені з історією Росії. Вважаємо, що масові виступи українських селян 1917–1921 рр. глибше і природніше пов'язані з традиціями козацьких повстань кінця XVI – початку XVII ст., визвольною війною 1648–1657 рр., гайдамацьким рухом у XVIII ст.

Найбільш категоричним щодо рівня національної свідомості махновців є судження О. Тимощука: переконаний, «політична орієнтація Махна на більшовиків зробила його, етнічного українця, запеклим ворогом української державності. Поняття «Українська незалежна держава» для нього не існувало»⁵²³. Понад те, історик вважає презентовану махновщиною теорію та практику анархокомунізму в Україні злочинними, «кривавою плямою» національної історії⁵²⁴. Думається, що таке твердження є однобічним і не враховує еволюції махновського руху і самого «Батька» до національно-державницької ідеї. Вагомим аргументом на користь національної ідентифікації махновського здвигу вважаємо його визначення самим очільником. Так, у листі від 16 травня 1922 р. до редакції газети «За свободу» Нестор Іванович охарактеризував махновський рух як питоме українське явище: «Махновщина як визвольний рух – рух народний і революційний. Він зродився в народі України і на цьому народі ґрунтується»⁵²⁵.

⁵²¹ Михайлюта В. П. Образ Нестора Махна в творах українських письменників. Наукова достовірність і художній домисел: дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 1999.

⁵²² Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 рр. (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): дис. ... д-ра юр. наук. Луганськ, 2008.

⁵²³ Тимошук О. Чи варто Нестора Махна вважати національним героєм України? *Кур'єр Кривбасу*. 1999. № 110. С. 149.

⁵²⁴ Тимошук О. Чи варто ... С. 159.

⁵²⁵ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 727.

В. Савченко спостеріг, що автори «Декларації», помістивши підрозділ «Зносини з іноземними державами», навіть відійшли від головної анархістської ідеї – всесвітньої республіки Рад без всіляких кордонів і визначили Україну як суб'єкт міжнародного права»⁵²⁶. Додаємо, що в попередньому розділі цього документу махновці також неоднозначно заявили про державність України: «У середині країни (виділено нами. – М. К.) ця армія повинна знаходитися в розпорядженні трудових робітничо-селянських організацій, захищаючи їх від будь-яких спроб насильства з боку влади і капіталу...»⁵²⁷. Подібні документи і практичні кроки махновців до зближення з українськими самостійницькими силами були не випадковими позаяк здійснювалися неодноразово. Як зауважив В. Савченко, представники «Набату» в РПАК(м) у своїх прокламаціях також визнавали Україну як особливий етно-територіальний простір із власною культурно-історичною традицією і ставилися до неї як до автономної частини колишньої імперії, яка матиме своє майбутнє⁵²⁸.

Отже, як на нас, національне наповнення руху знайшло вираження, по-перше, в соціальній базі повстанців; по-друге, в їхній прихильності до українських козацьких традицій; по-третє, в тому, що соціально-економічна програма повстанців відбивала особливості української ментальності, пов'язані з вільним господарюванням на власній землі. Зрештою, махновці прийшли до визнання української державності.

Останнім часом багато «списів» ламається вітчизняними науковцями що до історіософської проблеми *співвідношення соціальних та національних мотивів махновського руху*. Історики підтвердили думку про слабкість національного начала в керівництві махновського руху, але відзначили вплив на махновську верхівку народної стихії Гуляйпільщини та інших питомо українських регіонів. Водночас визнається, що зародження й розгортання махновського руху нерідко було пов'язано з необхідністю боротьби селянства з антинародною політикою власне українських

⁵²⁶ Савченко В. А. Українська складова махновського руху. *Інтелігенція і влада*. 2011. Вип. 21.

⁵²⁷ Проект декларації ... С. 162.

⁵²⁸ Савченко В. «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат». *Всеукраїнська наук.-метод. конференція «Україна: становлення незалежності»* / ОДУ ім. І.І. Мечникова. Одеса., 1993. Ч. 1. С. 52.

урядів, зокрема в період гетьманату Скоропадського (В. Верстюк, В. Горак, В. Солдатенко). У п'ятому розділі монографії Ф. Турченка і Г. Турченко махновське повстанство розцінюється як не державницьке, але національне і водночас регіонально-територіальне явище, одна із двох головних українських сил, які так і не об'єдналися заради спільної визвольної справи⁵²⁹. Дещо оптимістично стверджується, що Н. Махно після переходу на Правобережжя у 1919 р. був схильний боротися проти «біляків» разом зі збройними силами УНР, але не міг переконати своїх наближених, які вважали С. Петлюру керівником націоналістичного і буржуазного режиму. З іншого боку, національні лідери Директорії не спромоглися задовольнити соціально-економічні потреби південно-східного селянства і помилково вважали Н. Махна бандитом⁵³⁰.

У вступній частині кваліфікаційної доповіді В. Волковинського визначено особливе місце махновського руху як у координатах протиборчих сил громадянської війни в Росії, так і площині революційного і національно-визвольного процесу в Україні. Щодо першої позиції, вчений констатував, що махновський рух, як своєрідна «третя сила» мав власні цілі і своєрідне місце в історії: «Аналіз махновського руху доводить з усією незаперечністю, що він не вкладався ні в двобій між червоними і білими, ні в двобій між УНР і Росією В. Леніна та Л. Троцького або між УНР і Росією А. Денікіна та П. Врангеля»⁵³¹. Щодо місця махновщини в історії української революції, В. Волковинський переконаний: «Революція в Україні мала дві складові – соціальну і національну. Накладаючись одна на одну, вони не співпадали. Махновщина була яскраво вираженим соціальним рухом, який часто йшов в розріз з національною революцією»⁵³². Менше з тим, Л. Троцький, який мав достатньо інформації з України неспроста затаврував її саме «національним українським чиряком», який мав би бути «вирізаний раз і назавжди»⁵³³. Враховуючи той факт, що той же Троцький пов'язував махновщину з анархізмом, нагадаємо про

⁵²⁹ Турченко Ф. Г, Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.). Історичні нариси. Київ: Генеза, 2003.

⁵³⁰ Турченко Ф. Г, Турченко Г. Ф. Південна Україна ... С. 269–270.

⁵³¹ Волковинський В. М. Нестор Махно в історії ...

⁵³² Волковинський В. М. Нестор Махно в історії ...

⁵³³ Троцький Л. Как вооружалась революция. Т. 2, кн. 2. М.: ВВРС, 1920. С. 28.

те, що не лише анархісти Гуляйполя, а й космополітичні «набатівці» у своїх документах визнавали окремішність України як історичного і етнотериторіального утворення, погоджувались, що її народ має право на власне майбутнє. Так, В. Савченко зауважив, що хоча українські анархісти не визнавали держави, проте «ставилися до України, як до автономної, незалежної частини колишньої Російської імперії, постійно вказуючи на український характер як анархістської організації, революції, так і майбутнього анархічного суспільства»⁵³⁴.

Слушною думкою щодо ідеології махновщини є судження В. Чопа: «Протягом 1918–1921 рр. в середовищі РПАУ/м/ виник «український анархізм» – національна форма вчення, комплекс ідеології та політичної практики, заснований на синтезі ідей теоретичного анархізму та народного світогляду і запорозьких традицій»⁵³⁵. Власний погляд на оцінку Старобільської угоди махновців з більшовиками як перемогу, яка призвела до визнання права повстанців на самоврядування та федеративні зв'язки з центральною владою висловив лідер сучасних українських анархістів В. Азаров⁵³⁶.

Отже, в останні роки українська історіографія махновського повстанського руху якісно зростає за рахунок нових спеціальних досліджень, а також узагальнюючих праць, де надаються зважені оцінки махновському руху як важливому соціально-політичному актору у протистоянні різних за національними і класовими ознаками політичних сил.

У широкому діапазоні інтерпретується місце і значення махновського руху: самостійне й певною мірою самодостатнє явище в історії революції та громадянської війни в Україні (В. Ахінко, В. Верстюк, В. Чоп); «третя сила в революції» (О. Бабічева, Г. Сургай), селянський стихійний бунт (В. Волковинський) тощо. Так само широкий діапазон варіантів тлумачення має періодизація махновського руху. Іншими дискусійними питаннями сучасної вітчизняної історіографії є співвідношення

⁵³⁴ Савченко В. «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат». Україна: становлення незалежності: всеукр. істор. наук.-метод. конференція. Одеса: ОГУ, 1993. Ч. 1. С. 58.

⁵³⁵ Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: автореф. дис. ... канд. іст. наук. ... С. 16.

⁵³⁶ Азаров Вячеслав. Старобельское соглашение ...

національних і анархістських вимірів махновщини, еволюція соціальної бази повстання, ставлення лідерів руху до інших військово-політичних сил тощо.

Деякі питання історії махновщини потребують подальшої поглибленої розробки в тому числі і внаслідок виникнення нових гіпотез. Так, Д. Архірейський датує початок махновського руху літом 1917 р. О. Тимошук відносить початок руху як стихійного явища до жовтня 1917 р. Низка дослідників пов'язує перший період з липнем 1918 р., коли розгорнулися бойові дії махновців з німецько-австрійськими загонами. Інші науковці ставлять питання про те, чому найвище піднесення махновського руху припадало на часи Директорії (1919–1920 рр.), тоді як усіх українських урядів найбільш ворожого до себе ставлення спричиняла політика уряду Скоропадського (М. Тараненко, В. Шевчук, Л. Яруцький та ін.).

3.2. Питання практичної діяльності махновців, військової та регіональної історії махновського руху в сучасній українській історіографії

Спектр діяльності Н. Махна і його соратників, як відомо, не обмежувався керівництвом РПАУ і її бойовими діями, але в умовах революції і перманентної війни був визначальним. Це відзначається майже в усіх дослідженнях махновського руху українськими істориками, зокрема Д. Архірейським, В. Верстюком, В. Савченком та ін. Та найбільше уваги військовим аспектам махновського руху надав В. Чоп. Зокрема, історик спеціально дослідив стан збройних сил та бойових засобів⁵³⁷,⁵³⁸, структуру управління РПАУ⁵³⁹, бойове мистецтво повстанців⁵⁴⁰ та інші військові аспекти організації махновського руху.

Комплексне дослідження *проблем військової організації* махновського руху, його регіональних аспектів, в тому числі відносин стосунків повстанців з колоністами Запорізького краю, здійснене в новітній монографії В. Чопа та

⁵³⁷ Чоп В. Збройні сили та бойові засоби махновського руху. *Грані*. 2000. № 6.

⁵³⁸ Чоп В. М. Авиация Махно. Экспедиция XXI (Днепропетровск). 2008. № 10.

⁵³⁹ Чоп В. М. Організаційна структура збройних сил махновського руху. Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства НАН України. Т.7. Київ, 2001.

⁵⁴⁰ Чоп В. Збройні сили та бойові засоби ...

І. Лимана⁵⁴¹. Питання управління махновської армії, її оснащення та військової тактики розглянуті в 4-му розділі монографії під назвою «Військова організація махновського руху»⁵⁴². Спочатку В. Чоп та І. Лиман простежили фази формування махновських збройних сил, першою з яких було утворення у жовтні 1917 р. з ініціативи ГГАК «Чорної гвардії» з місцевої молоді. Наступна фаза – утворення «Вільних батальйонів революції», тобто підпорядкованого ревкому Гуляйпільського полку самозахисту (квітень 2018 р.), який очолив офіцер-фронтвик А. Волох. «Чорногвардійці» ГГАК влилися у полк як окремий напівкавалерійський підрозділ. Але просування німецько-австрійських військ призвело до розпуску підрозділу анархістів⁵⁴³. За В. Чопом та І. Лиманом, осінь-зима 1918 р. стали третім періодом формування повстанської армії, коли були утворені «Революційні загони імені Батька Махна», відбувався їх перехід на регулярну основу. Цей процес прискорив союз з більшовиками і утворення Задніпровської стрілецької дивізії, у якій Н. Махно очолив 3-тю бригаду. Історики не називають кількість фаз формування махновської армії, але, очевидно, наступна припала на вересень 1919 р., коли начштабу В. Білаш розробив тричленну структуру регулярної РПАУ(м)⁵⁴⁴. У партизанському вигляді, як це було у 1920–1921 рр. армія поділялася на 4 маневрових групи.

В. Чоп та І. Лиман висвітлили питання військового постачання РПАУ, спроби створення військових баз, організацію тилів, функції обозу, фінансове і матеріальне становище, розрахунки з населенням. Понад те, історики охарактеризували фалеристичну, сфрагістичну та іншу атрибутику РПАУ, головним прапором якої було чорне полотнище з надписом «С угнетенными против угнетателей навсегда». Побутували чорні та червоні прапори підрозділів, що відповідало анархістській символіці⁵⁴⁵. Питання військового постачання та організації матеріального забезпечення махновської армії спеціально вивчав також

⁵⁴¹ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців: Махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.). Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2019.

⁵⁴² Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців

⁵⁴³ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ...

⁵⁴⁴ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 291.

⁵⁴⁵ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 295, 296.

С. Зайцев⁵⁴⁶. Опираючись на спогади учасників подій, історик окреслив проблеми, які довелося вирішувати командуванню великого «різношерстного» війська: питання харчового, речового, медичного забезпечення, організації санітарної гігієни і лазнево-пральної служби, а також постачання підрозділів боєприпасами, ремонтом техніки тощо. Автор слушно зазначив, успіх тилового забезпечення багато в чому залежав від сприяння місцевого населення та наявності військових трофеїв.

Як зазначили В. Чоп та І. Лиман, хоча виборний принцип командного складу виправдав себе і був одним із наріжних каменів армії і стосувався навіть переобрання Н. Махна, постійні втрати кадрів у 1920–1921 рр. призвели до його скорочення. Не вдалося до кінця витримати і принцип добровільності формування РПАУ (м), який переважав у 1918, 1920 і 1921 рр. Натомість у 1919 р. згідно рішень районних з'їздів махновці провели дві мобілізації, за принципом виділення «полків» з кожного села по 80-300 бійців з власним командиром⁵⁴⁷. Історики навели переваги такого територіального формування армії, схожого до куренів Запорозької Січі. Як дослідили В. Чоп та І. Лиман, третім базовим принципом формування війська мала бути самодисципліна. Крім командирів, у 1929 – червні 1920 рр. її підтримували товариські суди, а в маневрових групах – слідчі комісії. Науковці дійшли висновку, що, на відміну від інших армій, унікальна організація РПАУ(м) не нівелювала особистість, і разом з гнучкою структурою армії та тилу, мобільністю, була чинником високої ефективності махновського війська⁵⁴⁸.

Думку В. Чопа та І. Лимана про те, що першочергове значення для успіхів махновців мала *повстанська розвідка* розвинув В. Азаров⁵⁴⁹. Витоки методів діяльності махновської контррозвідки дослідник вбачає в терористичній діяльності анархічних груп, зокрема, «Союзу бідних хліборобів», у відповідь на грабінництво і терор держави та капіталу. «Предтечною» до постійного відділу контррозвідки

⁵⁴⁶ Зайцев С. І. Організація тилового забезпечення Революційної повстанської армії України (махновців). *Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. Вип. 29. Львів: НАСВ, 2018.

⁵⁴⁷ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 297, 298.

⁵⁴⁸ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 304-305.

⁵⁴⁹ Азаров Вячеслав. Махновская контрразведка. URL: https://demonjo.io.ua/s939080/mahnovskaya_kontrrazvedka (дата звернення: 17.08.2019)

названо махновську спецгрупу М. Черняка⁵⁵⁰. Кістяк контррозвідки формувався з двох основних груп: приїжджих «анархістів підпілля» (П. Соколов, М. Гречанник, Я. Глазгон, К. Ковалевич та ін. – організатори підризу райкому РКП(б) в Москві 25 вересня 1919 р) та гуляйпільців – довірених осіб самого Махна (І. Лютий, Г. Василевський і О. Лепетченко). За Азаровим, починаючи з 15 березня 1919 р., в Бердянську, а згодом і в Маріуполі, відповідно М. Черняком та Л. Зіньковським (Задовим), були сформовані «цивільні відділи» контррозвідки постачання армії та виявлення поплічників білих і їх агентури. Махновці опиралися на власну широку агентуру, часто з жінок, підлітків, старих людей.

Автор відкинув звинувачення махновської контррозвідки в свавільному терорі та грабiжництві. Адже всі вироки розглядалися, як класовий чорний терор і проходили через секретаріат «Набат», ГАК або ВРР, а випадки самоуправства контррозвідників каралися «Батьком». Щодо розмаху «чорного терору», автор навів цифри: після взяття Катеринослава, виявлено 70 тіл жертв «позасудових органів» махновців. Водночас кількість жертв білого терору в Ярославлі доходила до 200, а в Фінляндії до 8400 чол. Число ж жертв червоного терору тільки в Криму оцінюється в 100-150 тис.⁵⁵¹ Відзначено, що влітку 1920 р контррозвідку підпорядковано оперативному відділу СРПУ (м) та позбавлено судових і каральних функцій, які перейшли до Комісії антимахновських справ (КАД). Її очолив анархіст М. Зуйченко.

«Якщо каральну діяльність цивільної контррозвідки можна інтерпретувати, як пляму на махновському русі, то роботу військового відділу можна впевнено вважати одним з найяскравіших талентів анархічного повстанства»⁵⁵², – переконаний В. Азаров. Автор відзначив, що на весну 1919 р. вже існувала військова контррозвідка, яку очолив Лев Голик. Дослідник нагадав, що 1 вересня 1919 р. армія отримала назву РПАУ(м). Тоді ж Махно реорганізував контррозвідку і створив «охорону» із 500 вершників при 10 кулеметах. В. Азаров наголосив на успіхах контррозвідки: пошук об'єктів для нападу та маршрутів; ліквідація Н. Григор'єва;

⁵⁵⁰ Азаров Вячеслав. Махновская контрразведка ...

⁵⁵¹ Азаров Вячеслав. Махновская контрразведка ...

⁵⁵² Азаров Вячеслав. Махновская контрразведка ...

розкриття змови М. Полонського, арешт 9 агентів 42-ї дивізії червоних 23 листопада 1920 р. в Гуляйполі; переворот у 58-й дивізії РСЧА і приєднання її частин до повстанців тощо. Контррозвідка ударно спрацювала у боях під Перегонівкою, у захопленні Бердянська, при форсуванні Сиваша, хоча і допускала «проколи», як 24 червня 1920 р., коли 2 тис. махновської кінноти попали в засідку. Окремо відзначено широку агентурну мережу в тилах і лавах ворожих армій. В. Азаров застеріг від ідеалізації махновців і їх контррозвідки, історія якої показує всі пастки і спокуси влади в ході використання такого небезпечного знаряддя, але і волю людей, які не переродилися в катів державної охоранки.

В окремому підрозділі монографії В. Чопа та І. Лимана «Нащадки запорожців», характеризуються *збройні сили та бойові засоби повстанського війська, його чисельність*. Порівнявши різні дані, дослідники встановили мінімальну і максимальну кількість повстанців. Вони зазначили, що на момент об'єднання із григор'євськими загонами в Компаніївці (17 червня 1919 р.) чисельність махновських загонів складала лише трохи більше 2 тис. чол. Творче використання методу В. Літвінова⁵⁵³ та критичний аналіз джерел дали підстави авторам стверджувати, що найбільш вірогідними були дані П. Аршинова і більшовиків про понад 23 тис. бійців РПАУ(м) восени 1919 р. включно з лазаретом⁵⁵⁴. На кінець 1920 р., після розгрому червоними кримської групи С. Каретника до складу махновської армії входили 2 тис. шабель, 500 багнетів при 150-200 кулеметах^{555, 556}.

Історики зі знанням справи представили переваги махновської кінноти та «козацької посадки» гуляйпільських вершників, особливості застосування знаменитих тачанок, які надали можливість кінноті рухатися перекатом та створити кулеметні полки⁵⁵⁷. Проаналізували історики і практику формування елітних підрозділів, насамперед, «чорної сотні» відомої також як «чортова сотня», «іменна

⁵⁵³ Litwinov V. The military cooperation between bolsheviks and makhnovtsy (1920). *International Review of Social History*. 1987. Vol. XXXII. P. 321.

⁵⁵⁴ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ...

⁵⁵⁵ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 314.

⁵⁵⁶ Каратыгин П. Партизанство: Начальный опыт тактического исследования. Харьков: *Червона зброя*. 1924 г. С. 25.

⁵⁵⁷ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... с. 306-307.

сотня Батька Махна». Це була махновська гвардія, особисто очолювана в боях Н. Махном. «Чорношапошники», майстерно володіючи шашкою, могли розрубати вершника навпіл, і як правило, першими на повному кар'єрі врзалися у ворожі лави. У 1921 р. створено Особливий полк (комполку – Г. Троян, а після його загибелі – Л. Зіньковський (Задов)), куди входили «чорна сотня», «офіцерський взвод», підрозділ люїсистів – до 60 кулеметників з «Люйсами» наперевіс, які вилітали з-за спин кіннотників, щоб збити ворожу лаву⁵⁵⁸.

Автори спростували твердження про нездатність повстанців користуватися воєнною технікою: на кінець 1919 р. махновці мали вже 7 бронепотягів і Азово-Чорноморську флотилію з 3-х катерів – кожен з кулеметами і гарматою. Та найбільш ефективним був кулеметний полк Хоми Кажана (Кожина), який не мав аналогів в інших арміях. Посилаючись на червоного командира І. Стрельбицького⁵⁵⁹, котрий у жовтні 1920 р. оглядав цей підрозділ, науковці навели дані про 100 кулеметників на 100 тачанках, а в поході на Крим було задіяно до 250 кулеметників⁵⁶⁰. Історики наголосили на вбивчій силі полку: «Кулеметний полк потужністю 150 машин типу «Максим» міг розвинути скорострільність в 75000 куль за хвилину. Як показала бойова практика, жодна армія на відкритій місцевості не могла витримати обстрілу подібної інтенсивності»⁵⁶¹.

В. Чоп та І. Лиман надали також перелік *соціальних прошарків*, які утворилися в повстанських лавах. Чільне місце серед них займав «анархо-командирський кадр», сформований в основному з членів анархістів Гуляйполя та Новоспасівки. Більшість склали авторитетні унтер-офіцери, що нюхали порох світової війни. Історики наголосили: «Наявність низового командного складу високого військового гатунку була головною запорукою махновських успіхів»⁵⁶². Рядові «хлопці» також поділялися, по-перше, на «природних» або «старих» махновців, які добровільно пішли у повстанці ще у 1918 р. Цей військово-

⁵⁵⁸ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нашадки запорожців ...

⁵⁵⁹ Стрельбицкий Иван. Ураган: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1977. (Военные мемуары, книга о гражданской войне). С. 65.

⁵⁶⁰ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нашадки запорожців ... С. 314.

⁵⁶¹ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нашадки запорожців ... С. 316

⁵⁶² Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нашадки запорожців ... С. 320.

політичний актив РПАУ(м), який сягав до 5 тис., в основному складала вихідці із «махновських столиць» – Гуляйполя, Новоспасівки, Дібрівки. Інший прошарок складала мобілізовані повстанці, з меншою виучкою і рівнем довіри. Третя категорія – повстанці-поденники, сворідна територіальна оборона, з навколишніх сіл (до 2 тис. лише під Гуляйполем). Історики виділили також категорії «формальних» махновців, які діяли самостійно на Правобережжі, на Слобожанщині, на Дону, але визнавали зверхність РПАУ, та «радянських» махновців, які залишилися в Червоній армії, зберігши свої погляди. Вистачало в махновських лавах і всіякого «ракла» – люмпенізованого елемента, колишніх в'язнів, пройдисвітів, які і частіше відсіювалися після перевірки боєм⁵⁶³. Махновські лави часто поповнювалися полоненими, дезертирами або примусово визначеними в селах рекрутами⁵⁶⁴.

Історики дослідили також *бойове мистецтво махновської армії* і зауважили, що Н. Махно відкинув академічну стратегію бойових дій, задіявши стратегію і тактику непрямих дій. Знання місцевості і розгалужена мережа помічників сприяли маневрам, нічним нападам, ударам із засідок. В арсеналі військових хитрощів Н. Махна і його «хлопців» були переодягання, захоплення штабів, використання атрибутів супротивника, імітація процесів тощо⁵⁶⁵. Під час штурму міст організовувалися внутрішні повстання, як це було в Бердянську або замасковане проникнення в місто, як у Катеринославі. Обговорення важливих пропозицій командирів на армійських зборах, що підвищувало осмисленість маневру, розвивало бійця. Наведено думку комдива РСЧА М. Єфімова: «Махновець завжди відчував себе самостійним. Навіть у бою його улюблений стрій – лава, де надається окремому бійцю максимум самостійності. Розвиток у махновця якостей індивідуального бійця дає йому можливість не втрачати голову в небезпечні хвилини...»^{566,567}.

⁵⁶³ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 315-316.

⁵⁶⁴ Зайцев С. Особливості комплектування повстансько-партизанських загонів на території Катеринославіщини у 1917 – першій половині 1920-х років. *Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. Вип. 30. Львів: НАСВ, 2018. С.

⁵⁶⁵ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ...

⁵⁶⁶ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 319.

⁵⁶⁷ Ефимов Н. А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. Сборник трудов научного общества при ВА РККА. 1921. №1. С. 197.

Як наголосили історики, з лютого 1920 р. Н. Махно застосував унікальну тактику: утворено швидкісну маневрову групу, яка досягала 80–120 км добового переміщення, що вдвічі і більше перевищувало мобільність ворожої кінноти. За 8 місяців війни з більшовиками у 1921 р. махновцями було пройдено понад 4 тис км. Так що Н. Махно мав підстави хвалитися, що «водить Будьонного, як коропа на вудці»^{568, 569} – навели автори цитату з праці Ю. Горліс–Горського. При цьому махновські загони завдавали раптованих комбінованих ударів, налітаючи на ворога з гиком, вигуками. Кавалеристи Махна, починаючи атаку розгорнутою лавою, перед бойовим зіткненням групувалися в колони, розриваючи червону лаву і залишаючи її на поталу другій лінії добірних «рубак» та кулеметників. Історики навели слова М. Фрунзе, який порівнюючи махновців з басмачами Середньої Азії, відзначив кращу організацію, спритність і рішучість українських повстанців⁵⁷⁰. Відображено і порядок шиккування РПАУ(м) на марші. Попереду – Батько Махно із «чорною сотнею» у складі кавполку. За ними – валка із сотень підвод піхотинців, обоз та лазарет з повіями у якості сестер-жалібниць. В ар'єргарді – ще один кавполк. Попереду і на флангах, в радіусі до 10 км. – кінна розвідка. Історики підсумували: «Загалом повстанська армія являла собою добре навчене, якісне в бойовому відношенні і чисельне військо, очолене талановитим полководцем. РПАУ(м) так і залишилася не розгромленою в прямому значенні цього слова. Головної своєї поразки рух зазнав не на полі бою»⁵⁷¹.

Такі погляди про тактичну вправність махновців, вміле використання знання місцевості поділяють інші дослідники, зокрема С. Зайцев⁵⁷². І. Романько⁵⁷³.

Численні баталії і операції махновських загонів досліджені у статтях В. Чопа^{574, 575} та його спільних монографіях з І. Лиманом. Бойові дії махновських

⁵⁶⁸ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 309.

⁵⁶⁹ Горліс–Горський Ю. Холодний Яр. Лондон, 1967. С. 375.

⁵⁷⁰ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 320

⁵⁷¹ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ...

⁵⁷² Зайцев С. Вплив тактичних властивостей території Катеринославщини на особливості бойової діяльності місцевих повстансько-партизанських формувань у 1917 – першій половині 1920-х рр. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2018.

⁵⁷³ Романько І. І. Національно-демократична революція в Україні (1917–1921 рр.). *Історичні нариси*. Навчально-методичний посібник. Частина 2. Кропивницький: КЛА НАУ, 2017.

підрозділів проти окупаційних військ і військ та формувань різних політичних режимів розглянуті майже в усіх монографіях тандему істориків з «махновської» тематики^{576, 577, 578}. Деякі битви махновської армії, як наприклад Азовська операція РПАУ(м) взимку 1920–1921 рр., досліджені і в окремому виданні⁵⁷⁹. Структура цієї роботи 2017 р. аналогічна з останніми розділами монографій 2018–2019 рр., і містить такі розділи: 1. Початок більшовицько-махновської війни 1920–1921 рр.: розстановка сил і плани сторін; 2. Гуляй-Поле – Новоспасівка; Бердянськ; 4. Андріївка – Федорівка⁵⁸⁰.

Науковці відзначили, що підступна Гуляйпільська операція «червоних» 26 листопада – 1 грудня, незважаючи на їх десятикратну перевагу, зазнала фіаско, що й було відзначено на засіданні Реввійськради в Москві. Викликаний туди для звіту Михайло Фрунзе пообіцяв Леніну і Троцькому розчавити махновський «гнійник». Для цього проти близько 15 тис повстанців РПАУ(м) було кинуте понад 120 тис. червоноармійців, не рахуючи десятки тисяч бійців Частин особливого призначення, «чекістських» та міліцейських формувань^{581, 582, 583}. Передбачалося заманити гуляйпільську групу на чолі з Н. Махном перспективами захоплення ресурсів Бердянська та з'єднання з новоспасівською групою Т. Удовиченка, а потім двома-трьома лініями «підкови» загнати махновців в «мішок» біля Азовського моря. Розуміючи, що вирватися з потрійного оточення ривком на Північ не вдасться, Н. Махно вирішав підіграти ворогу і повернув на Бердянськ. «На Н. Махна в

⁵⁷⁴ Чоп В. М., Лиман І. І. Азовська операція Револьюційної Повстанської армії України (махновців). *Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки*: Науковий щорічник. Випуск 5. Дніпропетровськ: Національна гірничий університет, 2008.

⁵⁷⁵ Чоп В. М. Маріупольський десант: історія однієї революційної авантюри 1918 року. Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т.27. Київ, 2013.

⁵⁷⁶ Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007.

⁵⁷⁷ Чоп В.М., Лиман І. І. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918–1921 рр.). Запоріжжя: Дике Поле, 2018.

⁵⁷⁸ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ...

⁵⁷⁹ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті повстанських перемог у запорозькому краї: Азовська операція Нестора Махна. Запоріжжя: Просвіта, 2017.

⁵⁸⁰ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 3.

⁵⁸¹ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 9

⁵⁸² Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ...

⁵⁸³ Чоп В. М., Лиман І. І. Нащадки запорожців ...

подібних критичних ситуаціях явно находило натхнення і він перетворювався в «степового Бонапарта». Часто-густо, внеймовірному цейтноті боїв, у чи не найскладніших ситуаціях, він інтуїтивно приймав єдино правильні рішення»⁵⁸⁴, – відзначили В. Чоп та І. Лиман.

Історики встановили, що від 3-х до 4 тис «кадрових» махновців і «поденників» вдарили на Бердянськ 12 грудня близько 8-год ранку⁵⁸⁵. Відтак, махновці швидко зім'яли 4-й полк 2-ї кавбригади на Базарній та полонили залишки 3-го кавполку і штаб бригади. Водночас підрозділ сотника Овчаренка, який першим увірвався в місто, порубав більшовицький ревком на чолі з Т. Міхеловичем. Критикуючи міфи про звірства махновців, автори навели архівні дані про те, що всього на вулицях міста підбрано до 100 загиблих. «Бердянськ був необхідним Н. Махну, аби ввести в оману «червоне» командування й продемонструвати червоноармійцям шалену лють своїх вояків. І те, й інше йому вдалося»⁵⁸⁶, – констатували В Чоп та І. Лиман.

М. Фрунзе наперед телеграфував у Москву про знищення махновської армії, адже місто оточували 2 кільця із 60 тис. «червоних» бійців із 150 гарматами, 700 кулеметами, шістьма бронепотягами, десятками бронеавто, вісьмома аеропланами. Співвідношення і в живій силі складало 10:1, а в артилерії 15:1 на користь більшовиків⁵⁸⁷. Проте більшовицькі полководці недооцінили мобільності повстанців і ввійшли в місто лише 14 грудня – того дня, коли махновці вже провели переможний, але, на думку авторів, незадовільно досліджений бій у с. Андріївка.

О 5 годині ранку, після артобстрілу Андріївки, на село із сходу рушили частини 125-ї бригади 42-ї дивізії, але кулеметний полк Х. Кожина і махновська кавалерія зробили свою справу. Надвечір Н. Махно імітував спробу прориву повстанців до Бердянська, що спонукало комдива-42 до ротації бригад. Тож махновці блискавичним ударом розгромили обидві бригади. Після прориву першої лінії оточення, махновці круто повернули на північний захід і близько 8-ї год вечора зім'яли 9-у кавдивізію на другій лінії оточення, полонивши її штаб у с. Попівка. В

⁵⁸⁴ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 21.

⁵⁸⁵ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 41-42.

⁵⁸⁶ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 55.

⁵⁸⁷ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 59.

Чоп та І Лиман, підвели підсумки «Андріївського побоїща»: за даними штабу М. Фрунзе, махновці залишили в Андріївці 3 гармати, 6 кулеметів, до 500 убитих і майже весь обоз, а розгромили більш як 5 бригад або дві неповні дивізії РСЧА⁵⁸⁸. На переконання В. Чопа та І. Лимана: «...Андріївський бій є однією з найбільш славетних сторінок історії українського війська і перемог української зброї»⁵⁸⁹.

Надалі науковці простежили погоню радянських кавдивізій за повстанцями та дії махновців з прориву третьої лінії оточення, яку утворили 15 грудня сили Північної групи Р. Ейдемана. Махновці близько 10 год. провели головні сили Яциковою балкою на околиці Федорівки у фланг і тил Заволзької бригади та розсіяли сформовану з казахів Киргизьку кавбригаду. Останнім штрихом став героїчний маневр залишених у селі артилеристів та кулеметників, які своїм вогнем відволікли Інтеркавбригаду від колони повстанців, спрямувавши її в Федорівку⁵⁹⁰. «Таким чином, махновці прорвалися через усі три кільця червоноармійського оточення. Це було щось неймовірне. Давид побив Голіафа»⁵⁹¹, – емоційно і образно резюмували В. Чоп та І. Лиман результати Азовської операції. Остаточна оцінка дій РПАУ(м) в ході Азовської битви наступна: «У ході Азовської операції Н. Махно дав «червоним» командирам показовий урок маневрової війни й переміг сили ворога, які переважали його вдесятеро. ... Бойові ж характеристики РПАУ(м), продемонстровані в ході операції, просто вражають»^{592,593, 594}.

Бої махновців у Приазов'ї розглядалися багатьма іншими дослідниками, в тому числі істориком Анатолієм Дубовиком, який з 1994 по 2014 рр. очолював «Революційну конфедерацію анархістів-синдикалістів ім. Н. Махна» у Російській Федерації, а відтоді живе в Україні. В одній із публікацій історик простежив спробу більшовиків покінчити з махновцями і їх союзниками з «Набату» після спільного

⁵⁸⁸ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 76-77.

⁵⁸⁹ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 63.

⁵⁹⁰ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ...

⁵⁹¹ Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 92.

⁵⁹² Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ... С. 98.

⁵⁹³ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ... С. 426.

⁵⁹⁴ Чоп В. М., Лиман І. І. Нащадки запорожців ... С. 438.

розгрому в Криму військ Врангеля⁵⁹⁵. Як показав історик, Н. Махну вдалося зірвати підступний план М. Фрунзе і 26 листопада з боями вирватися із Гуляйполя. Інша розповідь А. Дубовика про провал бердянської пастки, підготовленої для махновців М. Фрунзе та «Андріївський конфуз» червоних, розміщена на сайті⁵⁹⁶, перегукується з матеріалом, викладеним у монографіях В. Чопа та І. Лимана.

Одним із найпопулярніших дослідників військової епопеї махновців є Дмитро Архірейський, який у книжці «Махновська веремія»⁵⁹⁷ виділив основні бойові операції: 1) «Катеринославська експедиція» 27 грудня 1918 р. – 1 січня 1919 р.; 2) Прорив під Перегонівкою 23-27 вересня 1919 р.; 3) Олександрівська операція 7-9 листопада 1919 р.; 4) Катеринославська операція 10-11 листопада 1919 р.; 5) Великомихайлівські бої 13-15 червня 1920 р.; 6) Курахівсько-Гришинська операція 13-15 липня 1920 р.; 7) Оборона Зінькова 9-15 серпня 1920 р.; 8) Комарський бій 3 грудня 1920 р. 9) Бердянська операція 11-12 грудня 1920 р.; 10. «Андріївська історія» 14-15 грудня 1920 р.; 11) Федорівський бій 15-16 грудня 1920 р.

Аналізуючи переможний бій РПАУ(м) під Перегонівкою, Д. Архірейський нарахував до 10 тис. бійців Добровольчої армії під командуванням Я.Слащова. Це дорівнювало чисельності махновців у цьому районі⁵⁹⁸. Як зазначив Д. Архірейський, 23 вересня 5-та дивізія і придана їй бригада розпочали наступ і змусили формування УСС відступити в Умань. Станом на 25 вересня махновці були оточені з усіх боків. О другій ночі 27 вересня, повстанці підірвали 2 тисячі снарядів, що стало сигналом для загального наступу РПАУ(м), і влаштували серію атак для відволікання супротивника. Кіннота 3-ї бригади увірвалася до Умані, вщент порубавши гарнізон генерала Склярова. 4-а бригада блискавично розгромила одеські батальйони гімназистів, захопивши тисячі полонених. Після вирішального удару кінноти

⁵⁹⁵ Дубовик Анатолій. "Подякували за боротьбу проти білих, а потім розстріляли". Кінець союзу червоних і Махна: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/podyakuvali-za-borotbu-proti-bilih-a-potim-rozstrilyali-kinec-soyuzu-chervonih-i-mahna-26112020-407478 (дата звернення: 24.07.2021).

⁵⁹⁶ Дубовик Анатолій. "Іду на ви". Як Махно перемагав "червоних" у Приазов'ї https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/idu-na-vi-yak-mahno-peremagav-chervonih-u-priazov-ji-14122020-409288 (дата звернення: 24.07.2021).

⁵⁹⁷ Архірейський Д. В. Махновська веремія

⁵⁹⁸ Архірейський Д. В. Махновська веремія ... С.240.

Дорожа, яка причала з Умані, знищено майже весь Сімферопольський полк. На іншому фланзі, під Краснопіллям, опір махновцям вчинив 51-й Литовський полк, за що був повністю порубаний. Інші полки (1-й і 2-й Лабінські пластунські) здалися.

Д. Архірейський високо оцінив оперативний план Н. Махна, який навмисно дав Я. Слащову оточити РПАУ(м), щоб розтягнути фронт Добровольчої армії. Втрати білих без полонених навряд чи були більш як 3-5 тис. Проте за значенням бій під Перегонівкою історик порівняв з найважливішими військовими операціями громадянської війни. Адже після прориву фронту повстанці у глибокому денікінському тилу відновлять «махновську» республіку, наростять сили РПАУ(м) і активізують свої дії, змушуючи командування «білих» знімати фронтові частини⁵⁹⁹.

Спеціальну статтю цій тактичній битві між Н. Махном і Я. Слащовим присвятив А. Дубовик⁶⁰⁰. Опираючись на розповіді В. Білаша і «білого» офіцера В. Альмендінгера, історик описав розгром офіцерських полків під Перегонівкою. Наведено дані В. Білаша про втрати у білих близько 18 тис. вбитими та близько 5 тис. полоненими, хоча перша цифра справедливо піддана сумніву.

Серед інших локальних битв і рейдів махновців спеціально вивчаються їх бойові дії у складі Червоної армії навесні 1919 р. Зокрема В. Романцов проаналізував визволення 3-ю Задніпровською бригадою від «біляків» Бердянська, Маріуполя, невдалий похід на ставку Добровольчої армії у Таганрозі⁶⁰¹. О. Тимошук висвітлив участь махновців у кримській кампанії М. Фрунзе проти П. Врангеля⁶⁰².

⁵⁹⁹ Архірейський Д. В. Махновська веремія ... С. 245.

⁶⁰⁰ Дубовик Анатолій. "Поле изуродованных трупов". Як армія батька Махна змела денікінців під Уманню: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-uak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 (дата звернення: 24.07.2021).

⁶⁰¹ Романцов В. М. 3-я Радянська Задніпровська бригада в подіях громадянської війни навесні 1919 р. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XIV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 10 січ. 2012 р.* Маріуполь, 2012.

⁶⁰² Тимошук А. (Сімферополь) Из истории махновского движения: в составе Красной Армии против Врангеля (1920 г.) <http://mil.sevhome.ru/voenistor/garzhdwoina/mezhdugrw/a-timoshuk-simferopol-iz-istorii-mahnovskogo-dvizhenija-v-sostave-krasnoj-armii-protiv-vrangelja-1920-g/> (дата звернення: 14.06.2018).

Д. Архирейський найбільш ґрунтовно проаналізував останній рейд Н. Махна Правобережжям України з виходом на кордон⁶⁰³,⁶⁰⁴,⁶⁰⁵. Історик послідовно розглянув сукупність фактів та інтерпретацій і висловив власне судження про обставини спалення хуторянами поблизу Нового Бугу начштабу повстанців Тарановського, про невдалу спробу переправи 22 серпня через Інгул та, ймовірно, останній бій з червоними 24 чи 25 серпня. Д. Архирейський вперше залучив до наукового обігу матеріали військового огляду «На бандитському фронті» з результатами спеціального розслідування цих подій⁶⁰⁶. Історик детально проаналізував події 25-28 серпня 1921 р. і дійшов висновку, що відступ отамана за кордон був добре організованою операцією.⁶⁰⁷ Цікаво, що дослідники не мали однастайності щодо кількості повстанців, які перейшли кордон. Цифри варіюються від 125 шабель при 2-х кулеметах (О. Тимошук)⁶⁰⁸ до 41 повстанця, за даними укладачів збірки «Н. Махно и махновское движение»⁶⁰⁹, і 30-40 махновців, за припущенням П. Сергєєва⁶¹⁰. За даними наведеного Д. Архирейським радянського розслідування, через Дністер переправилося 80-100 шабель «бандитів» з 4 кулеметами, без обозу⁶¹¹. Відтак, найбільш ходова цифра в публікаціях (Т. Беспечний і Т. Букреєва⁶¹², В. Волковинський⁶¹³, В. Голованов⁶¹⁴, В. Телицин⁶¹⁵ та ін.), для означення

⁶⁰³ Архирейський Д. Марш на захід (останній рейд Нестора Махна) (Частина I). *Грані*. 2004. №2.

⁶⁰⁴ Архирейський Д. Марш на захід (останній рейд Нестора Махна) (Частина II). *Грані*. 2004. № 3.

⁶⁰⁵ Архирейський Д. В. Останній рейд Махна. *Південна Україна*. 2002. № 2.

⁶⁰⁶ Архирейський Д. Марш на захід ... Частина II.

⁶⁰⁷ Архирейський Д. Останній рейд Махна. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XVII. Запоріжжя, 2004. С. 111.

⁶⁰⁸ Тимошук А. В. Анархо комуністические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). Симферополь, 1996. С. 142.

⁶⁰⁹ Н. Махно и махновское движение. *Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии*. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1993. С. 62.

⁶¹⁰ Сергеев П. Полтавская операция против Махно. *Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы*. К., 1991.

⁶¹¹ Архирейський Д. Марш на захід ... Частина II. С. 38.

⁶¹² Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. Донецк, 1996. С. 263.

⁶¹³ Волковинський В. Нестор Махно ... С. 229.

⁶¹⁴ Голованов В. Я. Тачанки с Юга. М., Запорожье, 1997. С. 428.

⁶¹⁵ Телицын В. Нестор Махно. М.; Смоленск, 1998. С. 415.

чисельності махновців, які переправилися в Румунію – 78 осіб – очевидно, є остаточною.

Привертає увагу оприлюднений В. Верстюком факт, згідно з яким під час боїв за Крим у листопаді 1920 р. махновці завдали нищівного удару кінноті генерала Барбовича, хоча раніше перемогу над цими білогвардійськими частинами приписували 2-й кінній армії «червоних». За В. Верстюком, у боях за Крим сукупно загинуло майже 6 тис. махновців⁶¹⁶.

Значне місце у дослідженнях історії махновського руху займають сюжети *практичних здобутків* у побудові омріяного безвладного порядку. Ці питання спеціально досліджували Г. Капустян (Кременчук)^{617, 618}, І. Кушніренко (Запоріжжя)⁶¹⁹, В. Савченко (Одеса)^{620, 621} та ін. В анотації до свого спеціального дослідження махновської практики побудови «вільного району» В. Савченко наголосив: «Історія існування «махновської України» – це не тільки захоплюючий історичний міф, а досвід проб і помилок, героїзму і романтизму, історія нації, що народжувалася для історичного прориву»⁶²². Історик зауважив, що за історіописанням національно-державницьких змагань на чолі з С. Петлюрою та П. Скоропадським, як правило ігнорується практика розбудови своєї махновської держави. Бездержавне в анархістській теорії утворення «Махновії» – Південноукраїнської трудової федерації розглянуто істориком, як одна із форм української державності, яка відбивала специфіку революційних подій на Катеринославщині.

⁶¹⁶ Верстюк В. Ф. Махновщина ... С. 227.

⁶¹⁷ Капустян Ганна. Селянський повстанський рух Півдня України в контексті Української революції 1917–1921 рр. *Український визвольний рух*. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. Збірник 16.

⁶¹⁸ Капустян Ганна. Принципи народного самоуправління в махновському *Український визвольний рух*. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2017. № 22. Збірник 16. С.

⁶¹⁹ Кушніренко І. К. Нестор Махно: від анархізму до... республіки. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013.

⁶²⁰ Савченко В. А. Політичний проект махновського руху у 1919 р. Перша міжнародна наук. конференція «Революції в Україні у ХХ–ХХ ст.: співзвуччя епох». Одеса, 2005.

⁶²¹ Савченко В. А. Південноукраїнська трудова федерація 1919 р. – забута форма української державності. *Життя і пам'ять. Наукова збірка присвячена пам'яті В. І. Шамко*. Одеса, 2009.

⁶²² Савченко В. А. Проект «Україна». Махновська Трудова федерація (1917–1921рр.) Харків: Фоліо, 2018.

Так само, І. Кушніренко нагадав, що, занепокоївшись Корніловським походом на Петроград (кінець серпня 1917 р.), гуляйпільці утворили Комітет Захисту Революції, головою якого обрано лідера ГГАК Н. Махна. Комітет організував роззброєння буржуазії району і ліквідацію поміщицького землеволодіння, націоналізацію підприємств, створення загонів самооборони тощо. З'їзд Рад у Гуляй-Полі закликав населення ігнорувати всі розпорядження Тимчасового уряду, Центральної Ради та організувати в садибах сільгоспкомуни під егідою ГГАК⁶²³. Тобто вже в 1917 р., ще без заїзжих «набатівців», Н. Махну вистачило організаційних здібностей і сили волі для реалізації своєї мрії про вільне самоуправління громади і господарювання на власній землі.

Щоправда, на думку В. Горака, це, кероване Махном, Гуляйпільське утворення ніяк не можна віднести до анархічної комуни⁶²⁴. Із прибуттям Н. Махна в Гуляйполе там виникло аж ніяк не безвладдя, а утворилися органи революційної влади – Гуляйпільська рада, Комітет захисту революції. В. Горак переконаний: «З цих та інших подібних фактів стає цілком зрозумілим, що «маленький червоний Петроград» (так назвав Гуляйполе на початку 1918 року один із більшовицьких військових керівників) аж ніяк не був «анархічною комуною». За усіма своїми ознаками то була хоча і маленька, але все ж таки держава...»⁶²⁵. Досить переконливі аргументи наведено і про наявність ознак держави у «Південній трудовій федерації» (так у В. Горака. – М. К.), а саме – певної території, органів законодавчої й виконавчої влади, регулярної армії, таємної поліції, суду та грошової системи. «Немає сумніву, що навіть щирий прибічник анархізму не знайшов би у таких порядках ніякої «матінки-анархії»⁶²⁶, переконаний В. Горак, ототожнюючи разово виборні ради анархістів з державними органами, а анархомахновський плюралізм з хаосом. Подібні аргументи щодо відходу Н. Махна від анархізму у 1919 р. навів Данило Коваль: «До речі, у 1919 році махновський рух переростає свою регіональну

⁶²³ Кушніренко І. К. Нестор Махно: від анархізму ...

⁶²⁴ Горак Володимир. Махновська держава та «анархіст» Махно. Нетрадиційний погляд на реальні справи борців за перемогу «безвладної» революції. *День*. 2006. 05 серпня. №130.

⁶²⁵ Горак Володимир. Махновська держава

⁶²⁶ Горак Володимир. Махновська держава

природу й стає всеукраїнським. Махно про це заявляв у своїй газеті «Путь к свободе». У процесі формування цього Вільного району вони відходять від майже всіх засад анархізму й анархо-комунізму»⁶²⁷.

В. Савченко проаналізував принципи створення «вільного самоврядного суспільства», які були закладені у «Проекті Декларації» РПАУ, підготовленому Н. Махном та культурно-освітнім відділом РВР (В. Воліним, П. Аршиновим). і затвердженому Реввійськрадою⁶²⁸. Основні пункти програми махновців зводилися до того, що селянин має стати власником своєї землі і продукції, творцем вільних рад, які організують життя на засадах безпартійності і безвладдя. Вільний радянський лад планувався як основне завдання революційних повстанців – авангарду «третьої соціальної революції», яка повалить диктатуру більшовиків і знищить соціальний гніт⁶²⁹. 3-й з'їзд затвердив проект декларації, а також створив комісію для скликання наступних з'їздів. Відтак, наголосив В. Савченко, вперше анархо-махновський рух не лише сформулював ідею «вільних рад», а й затвердив свою політичну програму, отримавши офіційну масову підтримку⁶³⁰. Проте, зрештою, виявилася утопічність соціальної частини програми. Відрив програми повсталого селянського степу України від очікувань робітництва закладав одну із підоснов провалу махновського проекту.

В. Чоп охарактеризував мету та ідеали махновського руху, як «вільний радянський лад», заснований на самоврядуванні через з'їзди місцевих рад, із застосуванням норм правосуддя на основі звичаєвого права, що співпадало з принципами анархізму. Водночас історик визначив слабкі сторони такої моделі ринкового соціалізму яка встановилася в «Махновії»: відсутність апарату економічного регулювання та заміну публічної влади військовою, що руйнувало ідеальну анархо-махновську модель безвладної комуни. В. Чоп спостеріг

⁶²⁷ Нестор Махно намагався поєднати два ідеали: анархії та Запорозької Січі – дослідник / Інтерв'ю Данила Ковалю Дмитру Шурхало 20 жовтня 2019. <https://www.radiosvoboda.org/a/30226380.html>, 23:55 (дата звернення: 13.08.2020).

⁶²⁸ Савченко В. А. Політичний проект махновського руху у 1919 р. *Перша міжнародна наук. конференція «Революції в Україні у ХХ–ХХ ст.: співзвуччя епох»*. Одеса, 2005.

⁶²⁹ Савченко В. А. Політичний проект ...

⁶³⁰ Савченко В. А. Проект «Україна» ...

парадоксальні властивості військового компонента махновського руху: «Руйнівною силою махновщини, що падала майже виключно кількісною вагою на плечі селянства, воно захищалося від ще більш руйнівних сил, які зазіхають на сам фундамент селянського господарювання»⁶³¹. Запорізькі історики О. Ігнатуша, В. Ткаченко і Ф. Турченко з цього приводу наголошували: «Революційний махновський порядок міг триматися доти, доки існувала збройна сила, на яку він спирався»⁶³². Як і його запорізькі колеги, В. Чоп визнав, що ще одним недоліком політики махновців була їх нетерпимість до поступок державному соціалізму та ринковому устрою, які пропонувалися в програмах інших партій.

В. Дутчак та А. Петровська нагадали, що принципи «самоврядної держави» махновців були сформульовані у проекті «Декларації» та схвалені на. Для вирішення проблем співжиття повстанці пропонували об'єднати профспілки і громадські організації Катеринослава та інших міст у своєрідні «громади» («общини») та створити виборну економічну раду, як координаційний орган. Проте робітники на підтримали ідеї анархо-синдикалізму, на які спиралась махновці. Зате на селі, як наголосили В. Дутчак та А. Петровська, «Махновія» реалізувала кращу альтернативу ніж більшовики: поміщицька та куркульська земля передана селянським громадам, які самостійно вирішували питання про форми і розміри землекористування з врахуванням кількості членів родини⁶³³.

У невеликій, але змістовній публікації А. Дубовика⁶³⁴ в хронологічному порядку простежені конкретні заходи махновців на Гуляйпільщині, починаючи з червня 1917 р. Гуляйпільський комітет захисту революції та місцева Рада (контрольовані Махном. – М. К.) ухвалили рішення про ліквідацію приватної власності на землю, підприємства, заклади. Земля розподілена порівну між усіма бажаними працювати на ній рівними ділянками на кожного працездатного члена сім'ї (зрівняльно-трудова норма). Зроблено спробу налагодження прямого

⁶³¹ Чоп В. М. Нестор Иванович Махно ... С. 7.

⁶³² Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю: 1914–1939 рр. Запоріжжя, 2001. С. 76.

⁶³³ Дутчак В. В., Петровська А. О. Повстанський рух на Катеринославщині ...

⁶³⁴ Дубовик Анатолій. Економіка махновщини. 25 июня, 2019. <https://akrateia.info/ekonomika-makhnovshchiny/> (дата звернення: 05.08.2021)

продуктообміну і розподілу товарів, для чого утворено громадський склад. Утворені перші 4 сільгоспкомуни (в т.ч. в колишніх маєтках Нейфельд і Классена) і промислова комуна. Загальна кількість комунарів у в жовтні 1917 становила до 700 осіб, а лютому 1918 – до 1000, що, як підрахував А. Дубовик, становило 5 % від 16-тисячного населення Гуляйполя⁶³⁵. 3-й районний з'їзд фронтовиків-повстанців, робітничих і селянських Рад 10 квітня 1919 в резолюції «До поточного моменту» висунув вимоги до українського радянського уряду: вибори на всі цивільні посади, соціалізація землі, заводів і фабрик, товарообмін між містом і селом, заміну приватної торгівлі мережою товариств споживачів і кооперативів⁶³⁶.

В. Савченко, В. Чоп, В. Дутчак і А. Петровська та ін. одностайні, що а) досвід самоврядування, колективної організації праці та взаємодомоги у Південноукраїнській трудовій федерації має історичне значення як перша спроба реалізації анархістської теорії; б) бойові дії на території Махновії та реалії часу не дали змоги розгорнути експеримент; в) війна і розруха завадили спробам безгрошового продуктообміну та налагодження виробництва; г) ці ж обставини змусили дозволити ринок, грошовий обіг, що означало відхід від анархістської моделі економіки.

І. Кушніренко зазначив: «Дуже прикро, що такий могутній рух, як махновщина, не був серйозно сприйнятий керівниками інших політичних і повстанських сил України. В результаті – всі розбиті поодинці і Україна, особливо махновський «вільний район» потонув у хаосі червоного терору, де розпеченим залізом випікали дух вільнолюбивого повстанства»⁶³⁷. Проте навряд чи махновський рух несерйозно сприймався, враховуючи спроби союзу з ним всіх сторін – «білих», «червоних», національно-державницьких, анархістів Марусі, повстанців Н. Григор'єва. Дехто називав себе махновцями, навіть ніколи їх не бачивши.

Окремим напрямом дослідження історії махновського руху є *відносини повстанців з більшовиками* та зміст і наслідки їх угод. Піонером у спеціальному

⁶³⁵ Дубовик Анатолій. Економіка махновщини ...

⁶³⁶ Дубовик Анатолій. Економіка махновщини ...

⁶³⁷ Кушніренко І. К. Нестор Махно: від анархізму ... С. 219.

дослідженні цієї проблеми був В. Верстюк, у роботах якого документально простежено причини, обставини і наслідки першого військово-політичного союзу двох політичних акторів^{638, 639}. Л. Іваніченко побіжно простежила обставини махновсько-більшовицьких спілок та «розлучень»⁶⁴⁰. Досліджено, що позаяк з початку січня 1919 р. Н. Махно боровся і проти військ Директорії, і проти денікінців та німців-колоністів, довелося йти на спілку з Червоною Армією. Але бригада Н. Махна вже в травні, під час боїв з Кавказькою дивізією генерала А. Шкуро перестала отримувати від командування РСЧА боєприпаси і спорядження і вслід за частинами «червоних», відступила. Відтак на початку червня голова РВС республіки Л. Троцький оголосив Н. Махна поза законом «за розвал фронту і непокору командуванню»⁶⁴¹ (непокоря в передислокації на Польський фронт. – М.К.).

Як зазначила Л. Іваніченко, зіткнувшись з наступом П. Врангеля махновці знову погодилися на союз з більшовиками і 2 жовтня 1920 р. уклали в Старобільську угоду з командуванням Південного фронту. В цій угоді (пункт 4) Н. Махно висунув вимогу дозволити автономний самоврядний район. М. Боровик з цього приводу зауважив, що секретар махновської ради П. Рибін на нараді 15 листопада 1920 р. заявляв: «Більшовики ніколи не дозволять нам самоврядуватися, не допустять, щоб у державному організмі було місце, заражене безвладдям»⁶⁴². Доля цієї угоди була така ж як і попередньої. Підсумовуючи, історикиня відзначила: «Союзи з більшовиками-комуністами перетворили потужну Революційно-повстанську армію України з понад 40 тис. осіб на загін виснажених, поранених 78 махновців»⁶⁴³.

⁶³⁸ Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно: 3 історії першого союзу махновців з Радянською владою. К.: Ін-т історії АН УРСР, 1990.

⁶³⁹ Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махна з радянською владою. *Минуле України: відновлені сторінки*. Київ: Наук. думка, 1991.

⁶⁴⁰ Іваніченко Л. М. Поразка махновського руху як наслідок союзів із більшовиками. *Революції в Україні у XX-XXI століттях: співзвуччя епох: мат-ли VI Всеукр. наук. конф., присв. 100-річчю Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.* Одеса: ОДУВС, 2017.

⁶⁴¹ Іваніченко Л. М. Поразка махновського руху ... С. 40.

⁶⁴² Боровик М. А. Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Харків, 2011. № 2 (37). С. 202.

⁶⁴³ Іваніченко Л. М. Поразка махновського руху ... С. 43.

Старобільська угода стала предметом спеціального дослідження керівника «Союзу анархістів України» Валентина Азарова (Одеса)⁶⁴⁴. На думку дослідника, ідея автономії анархічного району в складі Радянської України, висунута в пункті 1.4 Старобільської угоди, була успішно апробована як «Безвладна федерація махновців». 21 березня 1919 р., під час обговорення рішень 3-го Всеукраїнського зїзду рад, член Реввійськради анархіст Б. Веретельников вперше запропонував утворити незалежний Вільний район, який би зносився з УСРР на засадах федерації⁶⁴⁵. Відтак, як відзначив В. Азаров, після обману селянства в питанні землі, було розпочато 3-тю анархістську революцію і практикою «махновської республіки» вперше апробовано «мирну побудову анархії».

В одній із публікацій А. Дубовика також аналізуються передумови і обставини чергового союзу червоних і махновців після восьми місяців взаємного знищення⁶⁴⁶. Як відзначив історик, після важкого поранення Н. Махна і В. Куриленка під Ізюмом перемогла група «примиренців» з більшовиками у РПАУ на чолі з начальником штабу В. Білашом та секретарем РРП Д. Поповим. Тож 27 вересня 1920 р. розширене засідання штабу і командирів РПАУ у Біловодську ухвалило військово-політичний союз проти Врангеля. 2 жовтня в Харкові військово-політична угода була підписана, крім 4-го пункту політичної частини.

Малодослідженим питанням на сьогодні залишається історія тактичних союзів окремих махновських груп з Добровольчою Армією. А. Дубовик наводить з цього приводу вислів командира одного з підрозділів (300-350 добровольців) колишнього «червоного» офіцера, а згодом помічника командира 4-го Кримського корпусу РПАУ(м) Василя Володіна: «Я піду з народом хоч за монархістом, хоч за анархістом. Хто проти народу – той мій ворог»⁶⁴⁷. Щоправда, як пояснив

⁶⁴⁴ Азаров В. В. Старобельское соглашение. Одесса: ДП «Набат». 2011.

⁶⁴⁵ Азаров В. В. Старобельское соглашение ... С.39.

⁶⁴⁶ Дубовик Анатолій. "Советская трибуна для проповеди анархических идей". Навіщо червоні і махновці вдруге союз уклали https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/sovetskaya-tribuna-dlya-propovedi-anarhicheskikh-idey-navishcho-chervoni-i-mahnovci-vdruge-soyuz-uklali-29092020-400769 (дата звернення: 05.08.2021)

⁶⁴⁷ Дубовик Анатолій. "Я піду з народом хоч за монархістом, хоч за анархістом": махновці на службі у Врангеля: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/ya-pidu-z-narodom-hoch-

А. Дубовик, махновські командири після звільнення з Сімферопольської в'язниці були відірвані від штабу РПАУ і дезінформовані наданими їм публікаціями про союз Н. Махна з армією.

Вже в кінці червня 1920 р. колишній комбат РПАУ О. Савченко видав відозву «Доблесні повстанці-махновці і червоноармійці!» із закликом формувати свої загони у лавах Російської армії. За наказом № 248 П. Врангеля по гарнізону Сімферополя вже 26 липня 1920 р. почався набір у «Партизанський загін імені Батька Махна» В. Володіна, «Дніпровську партизанську сотню» О. Савченка і «10-ту бригаду повстанських військ імені Батька Махна» М. Чалого. Проте, дізнавшись про ці формування у вересні 1920 р., Н. Махно відмежувався від них як зрадницьких. А. Дубовик навів витяги із праці Н. Махна «Махновщина і її вчорашні союзники–більшовики»⁶⁴⁸, де «Батько» визнав справжнім махновцем лише М. Чалого, котрий визнав свою провину і надалі діяв у тилу білих. Як дослідив А. Дубовик, більшість «білих» махновців», в тому числі М. Чалий, перейшли у РПАУ під час Кримської кампанії проти Врангеля. Інша доля спіткала В. Володіна, який був страчений «білими» у Мелітополі за підготовку заклоту і закованого «чекістами» О. Савченка⁶⁴⁹.

У роботі про махновські спецслужби В. Азаров виділив проблему біло-махновської «п'ятої колони» у формуваннях П. Врангеля як недосліджену і перспективну для подальших студій⁶⁵⁰. Автор встановив, що, в результаті роботи контррозвідки, частина біло-махновців стала виконувати розпорядження штабу Повстанської армії. На доказ цього твердження В. Азаров навів факт диверсійних дій дивізії (так у В.Азарова. – М. К.) Володіна під Каховкою, яка стала громити тили наступаючих біляків і намагалася знищити штаб 1-ї армії ген. Кутепова. Інші факти – дії 10-ї бригади ім. батька Махна під орудою Чалого, яка пропустила через

za-monarhistom-hoch-za-anarhistom-mahnovci-na-sluzhbi-u-vrangelya-27072020-393554 (дата звернення: 05.08.2021)

⁶⁴⁸ Махно Н. И. Махновщина и ее вчерашние союзники – большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина»). Изд. «Библиотеки Махновцев». Париж 1928. *Махно Н. И. На чужбине 1923–1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда.* Париж: Громада, 2004.

⁶⁴⁹ Дубовик Анатолій. «Я піду з народом ...»

⁶⁵⁰ Азаров Вячеслав. Махновская контрразведка ...

фронт махновську кінноту Марченка і групу Петренка, а також прорив двох махновських груп Петренка і Забудька в тил Донської армії на ділянці біломахновців. Це непрямі свідчення контактів контррозвідки РПАУ (м) з біломахновськими частинами і власною агентурою в Криму. Не випадково в кримському поході групи С. Каретника взяли участь головні махновські контррозвідники Л. Голік і Л. Зіньковський.

Українські науковці розглядали також питання *відносин махновців з українськими державницькими силами*, зокрема, з військами Директорії УНР. Найбільш докладно й ґрунтовно погляди авторів на причини та обставини епізодичного союзу цих сил розглянуті у дисертаціях В. Верстюка⁶⁵¹, В. Чопа⁶⁵² та монографії В. Савченка⁶⁵³. Проведені також історіографічні дослідження окремих спілок махновців, як-от серпнево-вересневого зближення з військами Директорії УНР 1919 р.⁶⁵⁴. У спеціальних статтях В. Чопа⁶⁵⁵, С. Стеценка⁶⁵⁶ та ін. розглядалися обставини союзу армії УНР і РПАУ(м), укладеного у вересні 1919 року для боротьби з білогвардійською Армією визволення Півдня Росії, та зближення українських сил після розриву союзу Н. Махно з більшовиками у 1920 р. Зокрема, В. Чоп детально проаналізував політичну і військову частину Жмеринської угоди, а С. Стеценко пояснив принципові розбіжності, що заважали тривалості союзу УНР і РПАУ: земельне питання, ставлення до німецько-австрійської окупації ставлення до держави, різна оцінка військової загрози «білих» і «червоних».

⁶⁵¹ Верстюк В. Ф. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921): автореф. дис ... д-ра. іст.наук: 07.00.01. Київ, 1992.

⁶⁵² Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002.

⁶⁵³ Савченко В. А. Махно. Харків: Фоліо, 2005.

⁶⁵⁴ Ковальов М. Обставини утворення та розпаду союзу махновців з військами Директорії УНР влітку 1919 року: історіографія питання. *Емінак*. 2018. № 1(2). С. 130-135. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2018_1\(2\)_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2018_1(2)_24).

⁶⁵⁵ Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002.

⁶⁵⁶ Стеценко Святослав. Махновський рух і Українська Народна Республіка – союз, який не відбувся. *Воєнна історія*. 2009. №1 (43) URL: <http://prosvilib.ipsys.net/books/gon4arm/4rpaum.htm> (дата звернення: 23.01.2021)

В літературі існують діаметрально протилежні оцінки взаємодії між махновськими повстанцями і військом УНР. Так, на думку В. Савченка⁶⁵⁷, за широкого прагнення керівників обох сторін, такий союз міг стати могутньою військовою силою, що була спроможна вже у той час розбити більшовиків і білогвардійців в Україні та утворити міцну українську державу. Іншу точку зору мав Ю. Федоровський⁶⁵⁸ який вважав, що союз був лише тактичним ходом з обох боків і був позбавлений перспективи.

Як засвідчують мемуари самого «Батька»⁶⁵⁹ і його близького соратника В. Білаша⁶⁶⁰, у скрутну хвилину махновці не відмовлялися від запропонованої допомоги з боку армії УНР чи окремих українських загонів. Кінцева мета українських повстанців співпадала: витіснити ворожу силу за межі української території або відвоювати свій порядок у якомусь «вільному районі».

У дослідженнях В. Верстюка⁶⁶¹, В. Савченка⁶⁶² констатується, що восени 1919 року Махно виступав спільним фронтом проти новітньої окупації України в союзі з нерегулярними партизанськими відділами українських повстанців. О. Федорук, який взагалі заперечував факти співпраці махновців з «українцями» і докоряв Н. Махну за підтримку більшовиків на шкоду національній революції, зрештою визнав, що наприкінці 1920 р. махновці допомагали залишкам армії УНР⁶⁶³. «Лиш наприкінці свого «батькування» 1920–1921 рр. Махно дійшов до усвідомлення того, хто є його справжній ворог і час від часу помагає решткам Петлюрівської армії то зброєю, то амуніцією, то прикривши вряди-годи тили. Але тоді вже було надто пізно»⁶⁶⁴, – констатував О. Федорук.

⁶⁵⁷ Савченко В. А. Махно ...

⁶⁵⁸ Федоровський Ю. Р. Повстанський рух на Донбасі та Махно: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000.

⁶⁵⁹ Махно Нестор. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы ...

⁶⁶⁰ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно ...

⁶⁶¹ Верстюк В. Ф. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918-1921): автореф. дис ... д-ра. іст.наук: 07.00.01. Київ, 1992.

⁶⁶² Савченко В. А. Махно. Харків: Фоліо, 2005.

⁶⁶³ Федорук О. Махновщина і українська національна революція 1917–1920 р. Київ, 1991.

⁶⁶⁴ Федорук О. Махновщина і українська національна революція ... С. 4-5.

Як впливає з дослідження В. Горака⁶⁶⁵, хоча «гуляйпільський диктатор» від самого початку не визнавав Центральну Раду і Директорію як державні органи буржуазії, спілки махновців з петлюрівцями, боротьбистами, окремими отаманами проти білогвардійців упродовж 1918–1921 рр. уклалися неодноразово. Погоджуючись з В. Горакем в тому, що «доля української національної революції безпосередньо залежала від того, які стосунки складатимуться між петлюрівцями й махновцями»⁶⁶⁶, зазначимо, що угоди цих сил мали скоріше тактичний, ніж стратегічний характер, як засвідчує їх зміст, мета і швидке порушення на практиці.

Проте, як пише В. Горак, та, його ж словами, І. Романько (Кропивницький), «віроломно порушивши підписаний договір», 27 грудня 1918 року повстанський «Батько» разом з більшовицькими та лівоесерівськими загонами вибив петлюрівців з Катеринослава, але знову його втратив 1 січня^{667, 668}. Інші дослідники надають увагу також спробі порозуміння двох сил у середині липня 1919-го р., коли махновська ВРР запропонувала керівництву УНР укласти союз проти червоних і білих на основі визнання незалежності України і впровадження народовладдя вільних Рад та Всеукраїнського з'їзду рад⁶⁶⁹.

В. Горак простежив також інші угоди Н. Махна з українськими «республіканцями», зокрема, у вересні 1919 року, коли представники Петлюри й Махна підписали військову й політичну угоди. Але вже наприкінці вересня денікінський наступ розірвав спільний фронт. Петлюрівці відступили на Захід, а махновцям довелося прориватися на Схід з оточення під Перегонівкою. Крім того, В. Горак, посилаючись на В. Білаша, нагадав, що «Батько» мав намір вчинити з С. Петлюрою як із Н. Григор'євим і підпорядкувати собі бійців УНР⁶⁷⁰.

⁶⁶⁵ Горак Володимир. Чорне знамено і жовто-блакитний прапор. Нестор Махно та сили української національної революції. *День*. 2010. 20 серпня. №149.

⁶⁶⁶ Горак Володимир. Чорне знамено і жовто-блакитний прапор ...

⁶⁶⁷ Горак Володимир. Чорне знамено і жовто-блакитний прапор ...

⁶⁶⁸ Романько І. І. Національно-демократична революція в Україні (1917–1921 рр.). *Історичні нариси. Навчально-методичний посібник*. Част. 2. Кропивницький: КЛА НАУ, 2017. С 13.

⁶⁶⁹ Дубовик Анатолій. "Поле изуродованных трупов". Як армія батька Махна змела денікінців під Уманню: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-yak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 (дата звернення: 05.08.2021)

⁶⁷⁰ Горак Володимир. Чорне знамено і жовто-блакитний прапор ...

В. Горак висвітлює деякі маловідомі сюжети, як-от зближення махновців у листопаді-грудні 1919 р. з прихильниками незалежної радянської України «без Петлюри» – боротьбістами. Відтак загони отаманів-боротьбістів Матяша, Огія й Лісовика підпорядкувалися РПАУ(м) і тимчасово відбили у денікінців Полтаву. Як стверджує В. Горак: «І якщо до цього союзи петлюрівців і махновців були з боку останніх або фіктивні, або ситуативні, короткочасні й до того ж чреваті для «жовто-блакитних» різними підводними каменями, то союз із боротьбістами від початку замислювався «батьком» як союз щирий, серйозний і довгостроковий»⁶⁷¹. Простежуючи стосунки українських сил у 1920 р. В. Горак спостеріг, що у 1920 р. ставлення Н. Махна до петлюрівців змінилося і лише із серпня по грудень 1920 р. до Повстанської армії приєдналися загони петлюрівських отаманів Білокоза, Кікотя, Левченка, Мелешка, Свища, Скирти, Чорного Ворона та ін. Така тенденція помічена і 1921 року (контакти із полковником Ф. Орликом, отаманом І. Струком, бойові угоди з отаманами Заболотним і Лихом).

Причини зближення Н. Махна з «буржуазною петлюрівщиною» у 1920–1921 рр. історик, як на нас, пояснив спрощено: тим, що в цей період РПАУ(м) втратила колишню силу, коли Нестор Іванович «...міг вибрати, з ким він хоче дружити, а з ким – ні»⁶⁷². Вважаємо, що важливішою причиною цих союзів була обставина, окреслена І. Романько: «Тодішні українські пасіонарії боролися під різними політичними гаслами, проте мегагасло «Вільна Україна», вочевидь, об'єднувало їх усіх. Просто одні думали, що національна свобода можлива й без державного устрою, а інші були переконані, що лише суверенна держава може гарантувати і національну самостійність, і демократичні права громадян»⁶⁷³.

Отже, історичний шанс на об'єднання всіх українських сил у громадянській війні, що з'явився у серпні-вересні 1919 року, був втрачений з вини обох сторін та в силу об'єктивних обставин. Як зауважив О. Тимошук, махновщина, що вирувала у 1917–1921 рр. як рух «вільних селян-повстанців», нащадків козацької вольниці за

⁶⁷¹ Горак Володимир. Чорне знамено і жовто-блакитний прапор ...

⁶⁷² Горак Володимир. Чорне знамено і жовто-блакитний прапор ...

⁶⁷³ Романько І. І. Національно-демократична революція ... С. 11.

своїм характером не могла терпіти над собою іншої форми влади крім тієї, що встановили б її керівники. Вона нагадувала козацькі війни XVII–XVIII століть «за звичай і вольності» проти центральної влади⁶⁷⁴.

Українські дослідники останнього 30-річчя неодноразово зверталися до теми агітаційної та пропагандистської роботи махновського штабу, зокрема, до організації її під час рейдів і через анархістські групи⁶⁷⁵, до вивчення резолюцій, декларацій, газет і листівок, які поширювалися далеко за межі Гуляйпільщини^{676, 677, 678}. Як спостерегли Ю. Кравець та А. Федоров, саме Нестор Іванович складав тексти практично всіх листівок и закликів у вересні-жовтні 1918 г. та особисто контролював їх друкування⁶⁷⁹.

Траплялися і дослідження культурно-просвітницької та освітньої діяльності, якою керував окремий відділ Реввійськради на чолі з В.Воліним⁶⁸⁰, і навіть культурна традиція запорозького характерництва в махновських лавах⁶⁸¹. Сам Н. Махно пригадував, що системна організація культурно-просвітницької роботи почалася з приїздом у Гуляйполе луганського анархіста О. Буданова⁶⁸². В. Білаш нагадував про пріоритети махновської пропаганди влітку 1920 р.: «Набатівці взяли за пресу. Наша газета «Повстанець» виходила, якщо не помиляюся, 20-м номером: вона була насичена статтями про Врангеля і радянські тюрми»⁶⁸³. В. Савченко відзначав, що махновські газети було рупором боротьби не лише з білогвардійцями та

⁶⁷⁴ Тимошук, А. В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно ... С. 27.

⁶⁷⁵ Кравець Ю., Фёдоров А. Агитация и пропаганда махновского движения. *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Випуск 24. Одеса: Друкарський дім, 2018.

⁶⁷⁶ Чоп Володимир. "Шлях до волі" (Катеринослав) – перша україномовна газета махновського руху. *Гуманітарний журнал*. 2004. №1-2.

⁶⁷⁷ Чоп В.М. Газети махновського руху. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2004. Вип. VII.

⁶⁷⁸ Кушніренко І., Жилінський В. Газети 1919–1921 років: (рупор махнов. ідей). *Преса Гуляйпільщини*. Запоріжжя, 2005. Ч.1.

⁶⁷⁹ Кравець Ю., Фёдоров А. Агитация и пропаганда махновского движения. *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 24. Одеса: Друкарський дім, 2018.

⁶⁸⁰ Чоп В. М. Освітня реформа батька Махна. *Історія і культура Придніпров'я*. 2009. Вип.6.

⁶⁸¹ Чоп В. М. Культурна традиція запорозького характерництва у пізніші часи : на матеріалах з історії махновського руху 1918–1921 рр. *Музейний вісник: щорічник / Запоріж. обл. держадмін.* [та ін.]. Запоріжжя, 2011. № 11/12.

⁶⁸² Махно Н. Махновщина и ее вчерашние союзники-большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина»). Париж: Изд. «Библиотеки Махновцев», 1928. С. 48.

⁶⁸³ Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. ... С. 494.

петляюрівцями, а й містили критику більшовиків: Восени 1920 р. у газеті «Голос махновця», від імені анархістів, проголошувалося: «Комуністи несуть нам нове кріпацтво, нове рабство... ми завжди будемо ідейними непримиренними ворогами партії комуністів-більшовиків»^{684,685}. В. Чоп не лише охарактеризував декларації РПАУ(м) як головні програмні документи повстанців, а й простежив способи донесення програмних положень до махновських мас⁶⁸⁶.

До спеціального фахового дослідження *регіональних аспектів діяльності махновців* зверталися десятки істориків і краєзнавців. Чи не найбільшу увагу дослідників привертала наближена до «Гуляйпільської республіки» повстанська Донеччина, яку досліджували В. Савченко⁶⁸⁷, Ю. Федоровський⁶⁸⁸, Т. Беспечний⁶⁸⁹, також та В. Богуненко і Є. Пилипенко⁶⁹⁰ та ін. Розгалужену географію поширення махновського руху відбивають розробки П. Ісакова⁶⁹¹ (Лівобережжя України), А. Дубовика⁶⁹² (Полтавщина), Д. Архірейського⁶⁹³, Ю. Митрофаненко⁶⁹⁴ (Дніпро), О. Мельника⁶⁹⁵ (Криворіжжя), В. Романцова^{696,697} (Маріуполь і Приазов'я),

⁶⁸⁴ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій ... С. 263.

⁶⁸⁵ Голос махновца. Орган революционных повстанцев Украины (махновцев). Харьков. 1920. 21 ноября.

⁶⁸⁶ Чоп В. М. Декларації Революційної повстанської армії України (махновців) – головні програмні документи махновського руху. *Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 5. К., 1999.

⁶⁸⁷ Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920–1922 гг. «Атаманищина» и «партизанищина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015.

⁶⁸⁸ Федоровський Ю. Р. Повстанський рух у Донбасі та Махно: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000.

⁶⁸⁹ Беспечный Т. А. Махно и Донбасс. *Жизнь*. 1993. №№ 145-160. 22 сентября – 20 октября.

⁶⁹⁰ Богуненко В. О. Пилипенко Є. А. Нестор Махно та Донбас: *посіб. для вчителів історії України* / центр пам'яткознавства НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. [б.м.]. 2008.

⁶⁹¹ Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2001.

⁶⁹² Дубовик Анатолій. "Заявляють, що вони із загонів Махно". Як білих з Полтави вигнали. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-zayavlyayut-shcho-voni-iz-zagoniv-mahno-yak-bilih-z-poltavi-11122019200000 (дата звернення: 05.08.2021)

⁶⁹³ Архірейський Д. В. Військова присутність махновців у Катеринославі. *Гуманітарний журнал*. 2015. Вип. 3-4.

⁶⁹⁴ Митрофаненко Ю. С. "Вільне місто": територія та практика махновського самоврядування у Катеринославі (листопад 1919 р.). *Придніпров'я*. Дніпропетровськ, 2009. Вип.7.

⁶⁹⁵ Мельник О. О. Антибільшовицький рух опору на Криворіжжі 1919–1923 років. *Кривий Ріг* : Вид. Р. А. Козлов, 2018.

В. Резнікова і М. Харламова (Слобожанщина)⁶⁹⁸, О. Тимкова (Херсонщина)⁶⁹⁹, В. Савченка⁷⁰⁰, О. Тимощука⁷⁰¹ (Крим) та ін. Не маючи змоги проаналізувати всі публікації про поширення махновського руху в регіонах через обмежений обсяг роботи, зазначимо, що найбільший доробок з регіональної тематики належить В. Чопу. Запорізький історик та його бердянський колега І. Лиман найдетальніше дослідили бойові дії РПАУ та виступи окремих махновських загонів в Північному Приазов'ї^{702, 703}, зокрема, шестиразове захоплення Бердянська^{704, 705}. Понад те, В. Чоп обнародував результати своїх студій махновського руху на теренах Запоріжчини і Херсонщини⁷⁰⁶, в Нікопольському регіоні⁷⁰⁷.

Що стосується міських теренів діяльності махновців, то В. Чоп та І. Лиман справедливо виділили портовий Бердянськ, у якому повстанці перебували до 5 місяців: кілька місяців порядкували у 1919 р. та захоплювали ще чотири рази у 1920–1921 рр. «Роль Бердянська в махновській історії унікальна. Місто мало надзвичайно важливе стратегічне значення для махновської республіки, «вільної

⁶⁹⁶ Романцов В. М. Північне Приазов'я в період наростання Громадянської війни (листопад 1918 – березень 1919 рр.) *Схід*. 2011. №6 (113).

⁶⁹⁷ Романцов В. М. Завершальний період Громадянської війни на теренах Маріупольського повіту. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2014. №10.

⁶⁹⁸ Резніков В. В., Харламов М. І. Більшовицький режим у боротьбі з селянським повстанським рухом на Слобожанщині в 1920 р. *Грані історії: зб. наук. праць*. Спеціальний випуск – матеріали II Всеукраїнської науково-практ. конфер. «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018». Слов'янськ, 2018. Вип. 1(9).

⁶⁹⁹ Тимков О. А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези. Нововоронцовка, 1995. С. 31.

⁷⁰⁰ Савченко В. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.) Крим від античності до сьогодення: *Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. К., 2014.

⁷⁰¹ Тимошук А. Из истории махновского движения: в составе Красной Армии против Врангеля (1920 г.) URL: <http://mil.sevhome.ru/voenistor/garzhdwoina/mezhdugrw/a-timoshhuk-simferopol-iz-istorii-mahnovskogo-dvizhenija-v-sostave-krasnoj-armii-protiv-vrangelja-1920-g/> (дата звернення: 14.06.2018).

⁷⁰² Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті ...

⁷⁰³ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ...

⁷⁰⁴ Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск» ...

⁷⁰⁵ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нашадки запорожців ...

⁷⁰⁶ Чоп В. М. Повстанське угруповання “зубківців” у подіях 1918-1919 років (маловідома сторінка історії повстанського руху на Запоріжжі та Херсонщині). *Наукові записки. Праці молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М.С.Грушевського*. Т. 12. К., 2006.

⁷⁰⁷ Чоп В. Нікопольщина в історії махновського руху (1919 р.). *Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства*. Т. 6. Київ, 2001.

батьківщини анархії»⁷⁰⁸. Значення Бердянська для махновців історики пояснили не тільки його логістикою, а й зіткненням амбіцій махновців та більшовиків в управлінні містом. Зокрема, простежено відносини Н. Махна з начдивом П. Дибенком, котрий намагався фізично ліквідувати свого комбрига. Відповідно до часу перебування повстанців у місті, автори виділили три розділи. У першому розділі⁷⁰⁹, з опорою на спогади В. Білаша, Л. Романова-Лопатко⁷¹⁰, С. Дибця⁷¹¹, М. Кисельова⁷¹² та документи архівів досліджено діяльність махновців під час першого порядкування в місті (разом з більшовиками) 16 березня – 11 червня 1919 р. Багато уваги надано «холодній війні» махновців і комуністів у Бердянську. Викладено біографії та розглянуто дії махновського керівництва міста. Прикметно, що автори не ідеалізують повстанців і відображують розгул махновського ракла у місті, через що довелося вилити в рівчаки і море тисячі літрів вина і самому «Батькові» розправлятися з розпусниками і мародерами.

В ході дослідження інших візитів махновців до Бердянська автори простежили діяльність і бойові дії махновців з жовтня 1919 – по жовтень 1920 р. Навівши махновську відозву до бердянців перед вступом до Бердянська з намірами створити умови для розвитку «вільного міста», автори перейшли до опису окупації та евакуації з міста білогвардійців, підриву складів «Варшавського арсеналу» під час захоплення міста 12 жовтня силами 2-го Азовського корпусу РПАУ(м) Т. Удовиченка⁷¹³. В. Чоп та І. Лиман яскраво змалювали події під час чергового відвідання Бердянська Махном у «золотий час» приазовських повстанців, на Покрову 14 жовтня 1919 р., коли жителів Бердянська було оголошено «вільними громадянами вільного міста», експропрійовано банк, накладено контрибуцію на місцеву буржуазію, а трофейне зерно і цеглу з підірваної в'язниці роздано городянам. Водночас повстанці-поденники, які допомагали в поході на Бердянськ,

⁷⁰⁸ Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск» ... С. 3-4.

⁷⁰⁹ Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск» ...

⁷¹⁰ Романов-Лопатко Лукьян. Воспоминания о работе за 1918–1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. *Архив Бердянского краеведческого музея.*

⁷¹¹ Бек А. А. Такова должность: Рассказывает Дыбец. *Новый мир.* 1969. №7.

⁷¹² Киселев М. В. Годы огневые: Воспоминания. Москва: Молодая гвардия, 1958.

⁷¹³ Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск» ... С. 177–192.

отримали свою заслужену нагороду самовивозом вцілілого майна з магазинів та решток «варшавського арсеналу». Після наказу Махна селяни в обмін на міський товар доставили в місто вдосталь продовольства. Проте: «Бердянці так і не змогли збагнути, як колишня імперія може розпастися на мережу незалежних, самокерованих, мало не по-швейцарському зразку комун. Повстанці ж асоціювалися у них із темним селянством, босотою, виродками»⁷¹⁴.

Автори навели спогад Г. В. Дорофєєва про пораду Н. Махна на мітингу 14 жовтня: «У кожному кварталі вибирайте собі старосту і всі квартали по одному. Це складе Раду старост. Ось вона й буде керувати усіма справами міста»⁷¹⁵. Насправді махновцям не вдавалося налагодити міське самоврядування і судову систему в умовах війни. Не став винятком і Бердянськ, який повстанці залишили під ударами «білих» 4 листопада 1919 р. Недовгими біли також п'ятий і шостий візити махновців до міста у грудні 1920 – січні 1921 рр.

Отже, В. Чоп та І. Лиман на фактах розвінчали два із трьох основних радянських міфів з історії революційного Бердянська (міф про членів Першої Бердянської Ради не входив до їх предмету дослідження. – М. К.). По-перше, розвінчано легенду про комуністичне повстання в Бердянську 11–12 березня 1919 р. та визволення міста від «біляків» червоногвардійцями. По-друге, спростовано міф про героїчну оборону Бердянська від махновських «банд» в грудні 1920 р.

Характерно, що прискіпливі до деталей історики, по ходу викладу, спростували низку неточностей або фальсифікацій і встановили деталі боїв РПАУ і повсякденного життя в місті за різних режимів. Особливістю монографії В. Чопа та І. Лимана є високий рівень аналітики, зважений баланс між фактами та узагальненнями, розлога джерельна база, представлена, з-поміж іншого, першодруками з фондів Бердянського краєзнавчого музею: газетами, листівками, спогадами, доповідями, зокрема, вміщеними в додатку.

⁷¹⁴ Чоп В. М, Лиман І. І. «Вольный Бердянск» ... С. 213.

⁷¹⁵ Чоп В. М, Лиман І. І. «Вольный Бердянск» ... С. 205.

Подальше дослідження регіональної тематики махновського руху В. Чоп та І. Лиман представили у монографії «Махновські повстанці Північного Приазов'я»⁷¹⁶. У основу їх роботи покладено працю «Вольный Бердянск». Проте автори доповнили книжку і запропонували дещо інший концептуальний ракурс, зміст якого викладений у першому розділі під назвою «Село і місто». Автори зауважили: ще М. Кубанін відзначав, що селяни махновського краю добивалися невтручання міста в сільські справи. Автори пояснили на прикладі села Новоспасівки за 25 км від Бердянська, де у 1914 р. проживало 11,2 тис. мешканців, фактор аграрного перенаселення в Україні, що призвело до загострення земельного питання. Якщо скласти до купи землі экс-козаків, які доходили до 224 дес. на двір, та німецьких колоністів, то по Катеринославській губернії виходила ділянка 3141 дес. «Ось що могла дати нужденним новоспасівцям майбутня революція, ось заради чого можна було поставити своє життя на кін»⁷¹⁷, – наголосили історики. Науковці констатували, що хоча село було загалом заможне, близько 30% його складала бідняки та ремісники, які склали основу НГАК – Новоспасівської групи анархістів-комуністів. Відтак: «Новоспасівка йшла на Бердянськ. Це був час, коли організоване селянство ще могло змагатись із залізною силою індустрії»⁷¹⁸.

Як і в праці «Махновські повстанці...» (2018), В. Чоп та І. Лиман представили конфлікт між буржуазним містом і революційним селом у монографії «Нащадки запорожців...» (2019)⁷¹⁹. Водночас історики додали до першого розділу свого дослідження історіографічний підрозділ «Запорізькі традиції в історії махновського руху»⁷²⁰. Зі змісту книжки випливає, що всі три монографії будуються навколо шести походів махновців на Бердянськ як каркасної сюжетної лінії із ґрунтовними відступами: а) в біографістику; б) у військову історію РПАУ(м); в) у відносини махновців з національними меншинами краю; г) у регіоналістику та локальну історію, найперше, на прикладі повсякдення Бердянська. Відтак, останні

⁷¹⁶ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918-1921 рр.). Запоріжжя: Дике Поле, 2018 .

⁷¹⁷ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ... С.24-25.

⁷¹⁸ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ... С.46.

⁷¹⁹ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ...

⁷²⁰ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ...

монографії, які увібрали в себе низку статей В. Чопа з «махновської» тематики, і доповнені солідними підбірками документів, над якими працював І. Лиман, охоплюють більшість питань теорії і практики махновського руху і мають комплексний та всебічний характер. Проте, попри назву «Нашадки запорожців...», тема запорозьких традицій у повстанстві розвинута лише у частині першого розділу.

Один із фахових дослідників регіонального повстанського руху В. Ревегук не оминув у своїх працях і махновського руху на Полтавщині у 1920–1921 рр. За однією із публікацій історика⁷²¹ простежується щонайменше сім рейдів основних сил РПАУ(м) полтавськими селами і містами, не рахуючи залишених для постійної боротьби отаманів Христового, Буховецького, Живодера, Брови, Іванюка та ін. З початку серпня до початку вересня махновці знову успішно воювали на Полтавщині, в тому числі утворивши маленький «вільний район» у м. Зінькові, де вони господарювали з 9 по 15 серпня. При цьому, як наголосив В. Ревегук, жодних погромів і грабунків населення не було допущено, а будь-яке мародерство відразу каралося, як у випадку розстрілу махновця в центрі міста за те, що в якоїсь єврейки він відібрав жіночий одяг⁷²². Наступні рейди РПАУ на терени Полтавщини припали на 1921 р. Шостий масовий похід махновців припав на кінець травня 1921 р., коли, на думку В. Ревегука, «Махно кинув останній виклик радянській владі»⁷²³. Історик навів дані радянських донесень, що і в цей період бойовий дух і дисципліна махновців були на високому рівні і в полон вони рідко здавалися. Несподівана зустріч М. Фрунзе з повстанцями в Решетилівці завершилася тим, що ад'ютанта махновці встигли зарубати, а сам командувач дістав кулю в бік і ретирувався в Харків. За В. Ревегуком, востаннє махновці побували на Полтавщині в липні 1921 року, коли, вже знекровлені, не змогли гарнізон Чутова, але, захопивши в місті 100 підвід з харчами, відійшли в Костянтиноградський повіт. Тут на нараді командирів Махно поставив питання про вільний вибір долі решток своєї Повстанської армії і на чолі загону від 150 до 300 вершників в ніч на 17 серпня переправився через Дніпро.

⁷²¹ Ревегук В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. URL: <https://bandera.lviv.ua/nestor-mahno-na-poltavschyni/> (дата звернення: 29.07.2021)

⁷²² Ревегук В. Я. Повстанський рух на Полтавщині ...

⁷²³ Ревегук В. Я. Повстанський рух на Полтавщині ...

Отже, В. Ревегук документально простежив походи махновців на Полтавщину і високо оцінив військову майстерність, бойовий дух і справедливість повстанців. Проте дослідженню бракує пояснення, чому так наполегливо махновці поверталися саме на Полтавщину. Адже відомо, що «Батько» та його анархістське оточення планували утворити омріяний вільний район. Понад те, у роботі В. Ревегука чомусь не згадується отаман Бібик, якого А. Дубовик назвав командиром найбільшого з махновських повстанських формувань на Полтавщині⁷²⁴. Як встановив А. Дубовик, 18 жовтня повстанці Бібіка захопили місто, розігнавши нечисленних білих, та продовжили свій рейд з-під Чернігова на південь. На початку листопада 1919 р. штаб РПАУ затвердив Бібіка командиром 1-ї повстанської дивізії. Повстанці Бібіка захопили Хорол і ще двічі штурмували Полтаву, але її гарнізон вже був підсилений військами з фронту. Втім, А. Дубовик доводить, що 11 грудня 1919 р. махновці таки взяли місто, але вже спільно з «червоними»⁷²⁵.

З регіональної тематикою пов'язані *питання національної політики*, яку проводило повстанське керівництво і сам «Батько» на Півдні України. Теоретичні аспекти цієї тематики, підкріплені посиланням на документи з архівних фондів переважно Одещини, Миколаївщини, Херсонщини, інтенсивно розробляв Ю. Котляр (Миколаїв)^{726, 727, 728}. Чимало досліджень вітчизняних науковців присвячено відносинам махновців з національними меншинами багатонаціонального Північного Приазов'я: насамперед із менонітами, яких повстанці йменували німцями, з євреями, греками, болгарами. Чимало наукових розвідок присв'ячено історії відносин з німцями, яка вивчалася як дослідниками анархо-махновського руху⁷²⁹, так і життя

⁷²⁴ Дубовик Анатолій. "Заявляють, що вони із загонів Махно" ...

⁷²⁵ Дубовик Анатолій. "Заявляють, що вони із загонів Махно" ...

⁷²⁶ Котляр Ю.В. Національні меншини в типології селянського повстанського руху Півдня України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С.

⁷²⁷ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Кн. 1. К.-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008.

⁷²⁸ Котляр Ю. В. Національне питання у повстанському русі селян Півдня України. *Народознавчі зошити*. 2001. №3(39). Травень–червень.

⁷²⁹ Архирейский Д. В., Ченцов В. В. Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики. *Вопросы германской истории: сб. науч. ст.* Дніпропетровськ, 2001.

«українських» менонітів та етнічних німців⁷³⁰,⁷³¹,⁷³². Зокрема, досить інтенсивно розробляється історія менонітів дніпровськими дослідниками німецької історії, які видають науковий збірник за редакцією С. Бобильової. Найбільш послідовним у студіях відносин повстанців з представниками нацменшин був В. Чоп. Йому належить низка публікацій про стосунки махновців з євреями⁷³³,⁷³⁴,⁷³⁵, з мешканцями болгарських⁷³⁶,⁷³⁷,⁷³⁸ і грецьких⁷³⁹ сіл Північного Приазов'я, а також про чи не найбільш складні відносини з німцями-менонітами⁷⁴⁰.

Найбільше обговорювалося в літературі і суспільно-політичних колах питання українсько-єврейських відносин в революційну добу, і, в тому числі, ставлення махновців до євреїв⁷⁴¹. За кордоном Н. Махно змушений був

⁷³⁰ Безносков А. И. Колонистское население и вооруженная борьба на юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). *Вопросы германской истории: сб. науч. тр.* / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005.

⁷³¹ Бобылева С. И. К вопросу о причинах трагических событий в меннонитских колониях юга Украины в годы гражданской войны. *Вопросы германской истории: сб. науч. тр.* / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005.

⁷³² Котляр Ю. В. Німецьке та болгарське населення України у повстанській боротьбі (1917–1920 рр.). *Гілея*. 2006. Вип. 6.

⁷³³ Чоп В. Джерела з історії єврейського питання в політичній практиці махновського руху (1917–1921 рр.). *Шестые запорожские еврейские чтения*. Запорожье, 2002.

⁷³⁴ Чоп В. М. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху. *1-е запорожские чтения «Еврейское население юга Украины» 29-30 мая 1997 г.: доклады и сообщения*. Запорожье, 1997.

⁷³⁵ Чоп В. Єврейське питання в історії махновського руху. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2000. Випуск XII.

⁷³⁶ Чоп В. М. «Участь болгарських колоністів Приазов'я в повстанському русі 1918–1920 рр.». *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць V Всеукр. наук.-практ. конф. 2-3 жовтня 2003 р.* Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003.

⁷³⁷ Чоп В. М. Стосунки махновських повстанців з болгарськими колоністами Приазов'я (1919–1921). *Наукові записки: праці молодих вчених та аспірантів Інституту української археології та джерелознавства НАНУ ім. М. С. Грушевського*. Т. 11. К., 2005.

⁷³⁸ Чоп Володимир. «Приазовська Болгарія» в історії махновського руху (1919–1921 рр.). *Музейний Вісник*. № 15/2. Запоріжжя, 2015.

⁷³⁹ Чоп В. М. Участь приазовських греків – колоністів у махновському русі (1918–1921 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2007. Вип. XXI. С.

⁷⁴⁰ Чоп В. М. Стосунки німців-колоністів з махновськими повстанцями (1918–1920 рр.). *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: зб. наук. пр. Всеукр. наук.-практ. конф. 4–5 жовт. 2001 р., Запоріжжя / Запоріж. нац. техн. ун-т. Запоріжжя; Сімферополь: Доля, 2001.*

⁷⁴¹ Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу 1917–1920. Київ: Дух і літера, 2017. 320 с.

виправдовуватися від звинувачень в антисемітизмі у статті «Єврейське питання», де навів ідеологічні мотиви несприйняття ним антисемітизму та факти покарання винуватців погромів і антисемітських закликів: «Коли свобода і життя єврейства гвалтувалися, я всіх насильників нищив»⁷⁴².

Ставлення махновців і самого «Батька» до єврейського населення та сприйняття євреями махновців досліджено у останніх монографіях В. Чопа та І. Лимана, як-от у окремому підрозділі монографії «Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918–1921 рр.)»⁷⁴³. Дослідники спростували твердження Д. Лебеда, Д. Ерде про те, що ватажок повстанців інтернаціоналістською фразою лише маскував антисемітські неподобства повстанців. Історики відзначили, що євреї стояли біля витоків гуляйпільського анархізму: серед 14 членів «Союзу бідних хліборобів», арештованих у 1908 р. четверо були єврейської національності. Щоправда, це не заважало бойовикам ГГAK чинити екси у багатих євреїв⁷⁴⁴. Науковці спостерегли, що в роки громадянської війни лише у махновській армії практикувалися єврейські збройні підрозділи, починаючи з окремої роти, сформованої в Гуляйполі у березні 1918 р., а згодом і артбатареї. В. Чоп та І. Лиман навели низку фактів про керівництво євреями багатьма ділянками махновського руху, починаючи з впливового ад'ютанта «Батька» Лева Задова. Історики нагадали, що махновське середовище у 1919–1920 рр. прийняло в себе понад сотню прибулих анархістів з КАУ «Набат», з-поміж яких було багато євреїв, в тому числі В. Волін⁷⁴⁵.

Понад те, автори дослідили прояви антисемітизму в махновському русі і реакцію Н. Махна на них. Для запобігання погромам Н. Махно організував пропагандистську роботу і розпорядився видати єврейському населенню зброю для самооборони. На доказ успіху у боротьбі з антисемітизмом науковці навели дані С. Гусєва-Оренбургського: в Катеринославській губернії, яка була оплотом махновців у 1919 р. трапилося лише 3 погроми, тоді як у Київській губернії 261, а в

⁷⁴² Махно Н. Еврейский вопрос. *Н. Махно. Азбука анархиста / сост., предисл.: Владимир Черкасов-Георгиевский*. Москва: Вагриус, 2005. С. 521.

⁷⁴³ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918–1921 рр.). Запоріжжя: Дике Поле, 2018.

⁷⁴⁴ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ... С. 199.

⁷⁴⁵ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ...

Подільській – 62⁷⁴⁶. Ці цифри корелюються з підрахунками Н. Гергеля, якими оперують і сучасні дослідники: 40 % погромів були ініційовані частинами армії УНР, 25 % – незалежними збройними формуваннями, 17 % – денікінцями, 9 % – червоноармійцями, 4 % – загонами отамана Григор'єва, і 3 % – польською армією^{747, 748}. Менше з тим, автори не оминули увагою погром у єврейській колонії Гіркій, вчинений бійцями Успенівського загону махновців 12 травня 1919 р. Внаслідок погрому загинуло 33, поранено 2 колоністи і зґвалтовано неповнолітню дівчину. Розслідування злочину махновською комісією закінчилося розстрілом 22 погромників. Наведено також випадок особистої страти Н. Махном коменданта станції Великий Токмак за плакат з написом «Бий жидів, рятуй революцію, хай живе Батько Махно»⁷⁴⁹. На завершення своєї розвідки науковці зауважили, що хоча Н. Махну дорікали за антисемітські прояви його бійців ще й у еміграції, у 1920 р. подібних ексцесів у РПАУ(м) не виявлено, якщо не рахувати окремих неконтрольованих загонів «формальних» махновців поза Катеринославщиною.

Відносини махновців з греками Північного Приазов'я 1919–1921 рр. та участь останніх у повстанському русі досліджено у окремих публікаціях В. Чопа, які також склали підрозділи його останніх монографій у співавторстві з І. Лиманом. Історик нагадав, що Л. Яруцький у першій на пострадянському просторі студії про участь греків Приазов'я у махновському русі розвинув думку І. Тепера і стверджував, що «в 1918 р. на заклик Нестора Махна до повстання першими відгукнулися саме селяни грецьких селищ Маріупільщини»⁷⁵⁰. Проте В. Чоп довів, що спершу підтримку греками махновців у антигетьманському повстанні зумовили продовольчі побори у них австро-угорських військ і спростував Теперову версію про грецьке походження махновщини, яка, насправді, зародилася після Дібрівського

⁷⁴⁶ Гусев-Оренбургский С. Еврейские погромы на Украине в 1919 г. Петроград, 1924. С. 24.

⁷⁴⁷ Gergel N. Di pogromen in Ukraine in di yorn 1918–1921. *Shriftn far ekonomik un statistik*. Berlin, 1928. № 1.

⁷⁴⁸ Gilley Christopher. Beyond Petliura: the Ukrainian national movement and the 1919 pogroms. *East European Jewish Affairs*. Vol. 47. Issue 1. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Gilley_Christopher/Beyond_Petliura_the_Ukrainian_national_movement_and_the_1919_pogroms_anhl.pdf? (дата звернення: 17.08.2020)

⁷⁴⁹ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ... С. 205-206.

⁷⁵⁰ Яруцький Л. Махно и махновцы. Мариуполь, 1996. С. 178.

бою, 1 жовтня 1918 р., коли Махно, власне, й став «Батьком». Дійсно, махновці невдовзі рушили в район Бердянськ – Маріуполь – Юзівка з метою підняти місцевий люд на повстання. У грецькому містечку Комар повстанці розігнали гетьманську варту й після короткого мітингу, поповнилися кількома кінними добровольцями. Але це не означає грецьких витоків махновського руху⁷⁵¹.

Історик зазначив, що з початком 1919 р. грецька громада прагнула зайняти нейтралітет у громадянській війні «червоних» росіян із «білими», але останні спровокували виступ греків своїми поборами, брутальністю, а найбільше – насильницькою мобілізацією. Спроби «білогвардійців» набрати солдат у селах Мангуш і Ялта, супроводжувана допитами і побиттям дружин та батьків, призвели до об'єднання греків з цих сіл та Урзуфа. Їх підтримав махновський загін з с. Новоспасівки та загін з с. Деревецьке і повстанці разом розбили підрозділ «добровольців», що повертався з Ялти. Найбільшим з місцевих повстанських угруповань (до 3 тис. чол.) був полк М. Давидова з грецьким батальйоном І. Чубарова у складі. Після того ж як по землях «приазовської еллади» пройшов фронт 3-ї Задніпровської («махновської») бригади, грецькі партизанські загони влилися в їх лави і утворили 9-й полк під командуванням В. Тохтамишева. 21 травня відважний полк, який складався переважно з греків Великоянісольського району, був майже весь порубаний біля с. Керменчик. У квітні 1919 р., сформовано ще один полк (В. Білаш називає «другим», грецьким), який стійко протистояв кінноті генерала О. Шкуро біля Малого Янісолю⁷⁵². Коли ж на початку червня 1919 р. шкурівці остаточно прорвали фронт, греки стали першими біженцями з махновського району, уворивши великі валки в обозі РПАУ(м)⁷⁵³. Як зазначив В. Чоп, бажаючи воювати з «білими» на рідних теренах, у червні того року «...грецькі повстанці остаточно «змахнули», окрім хіба що свого поводиря В. Тохтамишева»⁷⁵⁴, який перейшов до «червоних».

⁷⁵¹ Чоп В. М. Участь приазовських греків-колоністів ... С. 191.

⁷⁵² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно ... С. 148.

⁷⁵³ Чоп В. М. Участь приазовських греків-колоністів ...

⁷⁵⁴ Чоп В. М. Участь приазовських греків-колоністів ... С. 194.

Водночас посилення продрозкладки і «червоного терору», зокрема, розстріли грецьких махновців та підпали хат у березні 1920 р. 22-м каральним полком, призвели до того, що лише в с. Комар, за агентурними даними, сформувався резерв із близько 1000 махновців-поденників. Викладено також історію переховування греками командира 13-го полку РПАУ(м) О. Лашкевича, який вивіз з оточеного Гуляй-Поля і розтратив 4,5 млн. крб. з армійської каси. Його розстріл махновцями разом з місцевим греком-крадієм був схвалений великоянісольцями⁷⁵⁵.

Зрештою В. Чоп дійшов висновку компаративного характеру: «Приазовські греки брали участь у махновському русі найактивніше з усіх інших національних меншин Півдня України. Коли єврейські колоністи створювали в лавах повстанців національні роти, а болгари не підіймалися вище загонового рівня, греки дійшли до створення двох повноцінних боєздатних полків. Коли болгари з євреями в 1920 році усіяко намагалися уникнути контактів із повстанцями, грецькі села стали для них надійними базами постачання живої сили, коней та продовольства»⁷⁵⁶.

Щодо *відносин махновців з менонітами*, які у ХІХ ст. утворили на території сучасної Мелітопольщини по обидва боки р. Молочної близько 65 поселень⁷⁵⁷, то В. Чоп та І. Лиман зауважили, що багаті колоністи боялися повторити долю поміщиків, котрих повиганяли збурені революцією і Махном місцеві селяни. Гетьманський уряд, навпаки, закликав поміщиків повертатися у свої маєтки⁷⁵⁸.

Історики спостерегли, що перше загострення стосунків між сільською людністю Запорожжя і Приазов'я та німцями-колоністами припало на весну 1918 р., коли останні підтримали австро-німецький окупаційний режим і, добряче озброєні з арсеналів окупантів, сформували каральні загони, які вчиняли екзекуції над махновцями і їх прибічниками. Подальші відносини махновців з колоністами, що, за Чопом та Лиманом, нагадували вендетту, більш детально викладені в монографії «Нащадки запорожців...». Зокрема, зауважено, що німці з «лумирів» Марієнталя і

⁷⁵⁵ Чоп В. М. Участь приазовських греків-колоністів ...

⁷⁵⁶ Чоп В. М. Участь приазовських греків-колоністів ... С. 195.

⁷⁵⁷ Васильчук В. М. Розселення німців в Україні в кінці ХVІІІ - на початку ХІХ століття. Вісник КНЛУ. Вип. 5. К., 2001.

⁷⁵⁸ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ... С. 265.

Красного Кута 1-2 жовтня 1918 р. взяли участь у спаленні експедиційними військами с. Дібрівки і розправі над її мешканцями. Відтак, Н. Махно особисто звинувачував їх у розстрілах і зґвалтуваннях. Цитуючи його спогади, автори навели подробиці помсти махновців колоністам «куркульського хутора» Красного Кута, повністю спаленого вже 3 жовтня 1918 р.^{759, 760}.

Історики дослідили, що стосунки з менонітами знову загострилися з кінця листопада 1918 р., коли союзники П. Скоропадського залишали Україну і махновці стали основною політичною силою регіону. Не дрімали і колоністи, які організували 50-кілометрову лінію ополчення з 20 рот близько (2700 багнетів) і кавалерійського полку. Штаб колоністів у Пришибі очолили спершу німецькі лейтенанти Г. фон Гомейер, Бишлер, а після 10 січня 1919 р. полковник Д. Ковалинський⁷⁶¹. Махновська армада, тепер вже як 3-тя Задніпровська дивізія РСЧА, прорвала фронт оборони колоністів на р. Молочній лише у березні 1919 р. Загальні втрати молочанських менонітів склали близько 760 чол.^{762, 763}.

Повстанці Н. Махна застосували тактику залякування масовим терором: вишукували німців в потягах, тортували, вбивали і викидали тіла бродячим собакам або, в кар'єр, як це було на станції Пологи та її околицях⁷⁶⁴. У відповідь на терор, на початку 1919 р. колоністи Блюменталю вчинили напади на «махновські» села і спалили Копани. Коли ж 2-й Гуляйпільський батальйон під орудою самого Н. Махна зайняв Блюменталь, загони з інших колоній швидко вибили звідти нападників. «Хлопці» Махна відступили до станції Орхівська, де втрапили на священника, який, «в ім'я Бога і гуманності», агітував припинити війну з німцями, які

⁷⁵⁹ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 258.

⁷⁶⁰ Махно Н. И. Воспоминания. ... Кн. 3. С. 112, 114.

⁷⁶¹ Beznosov A. I. Für sich selbst: Selbstschutz und bewaffnete Formationen der deutschen Kolonisten in der Ukraine (1918-1921). *Loyalität, Legitimität, Legalität Zerfalls-, Separations- und Souveränisierungsprozesse in Ostmittel- und Osteuropa*. 1914-1921.

⁷⁶² Безносков А. И. Колонистское население ...

⁷⁶³ Осташева Н. В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. М., 1998. С. 57

⁷⁶⁴ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 260.

несуть культуру і порядок, та лякав махновців пеклом. Тоді Махно розпорядився кинути агітатора в топку паровоза, аби він сам побачив пекельний вогонь^{765, 766}.

В. Чоп та І. Лиман пояснили силу колоністів тим, що на цей час з них була утворена 3-5 тисячна Єгерська бригада самооборони у складі Добровольчої армії. З боку Великого Токмака їх підтримували частини (1500 багнетів) генерала В. Май-Маєвського. Махновці виставили проти цих сил близько 6200 бійців і після двомісячного протистояння та угоди з більшовиками таки здобули перемогу. Ці події остаточно зумовили вороже ставлення повстанців до менонітів, що тягло за собою, найперше, економічний визиск колоній в зоні впливу Махновії. Першою повинністю, яка «впала» на колонії, названо конфіскацію тачанок, які сам Н. Махно вважав німецьким винаходом. Не гребували і контрибуціями, іноді із розстрілами заручників, як це вчинив Ф. Щусь у Яблукові⁷⁶⁷. Ворожнеча з менонітами у Гуляпільській республіці продовжилася з жовтня 1919 р., коли зафіксовано напади на колоністів навколо Мелітополя, а в листопаді, за участю самого «Батька», замордовано в Блюменпорті, Молочанську, Орлово та ін. лумирях 58 менонітів, яких махновці вважали «біляками»⁷⁶⁸. Як спостерегли В. Чоп та І. Лиман, упередженість махновців щодо німців мала не стільки національний, скільки політичний, соціально-психологічний характер, зокрема, через заздрощі. Заздрили багатим менонітам і мешканці Новоспасівки, навпроти якої, відділена р. Бердою, стояла «колонка» Нейгофнунг, перейменована на Ольгино. Багато ольгінців допомагали денікінцям прогнати махновців з Приазов'я, тож не дивно, що через рік новоспасівці, відчуючи за собою силу РПАУ/м/, пограбували Ольгине.

На наш погляд, не варто вилучати із причин ворожнечі селян до чужинців і елементи етнофобії, зауважені С. Бобильовою⁷⁶⁹. З іншого боку, влітку 1919 р. махновці вели спільну боротьбу проти більшовиків з «хорошими» херсонськими

⁷⁶⁵ Чоп В. М., Лиман І. І. Махновські повстанці ...

⁷⁶⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно ... С. 49.

⁷⁶⁷ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нашадки запорожців ...

⁷⁶⁸ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нашадки запорожців ... С. 265.

⁷⁶⁹ Бобылева С.И. К вопросу о причинах трагических событий в меннонитских колониях юга Украины в годы гражданской войны. *Вопросы германской истории: сб. науч. тр.* / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005.

колоністами, а гуляйпільський німець О. Клейн дослужився до комполку та командира маневрової групи РПАУ(м)⁷⁷⁰. Та і сам Н. Махно довго переховувався у німецькій колонії в 1921 р., коли колоністів, як і махновців, однаково давили голод і більшовицькі порядки. Щодо «хороших» колоністів Херсонщини, то їм часом діставалося від махновців і псевдомахновських банд із сусідніх сіл не менше «поганих» німців на Катеринославщині⁷⁷¹. Так, колонія Мюнстерберг на Херсонщині була спалена дотла, а 97 її жителів, в тому числі 40 дітей по-звірячому убиті. Подібна участь осягла колонії Ебенфельд, Штейнбах та ін.⁷⁷². О. Безносів широко використав німецькі та менонітські джерела⁷⁷³, що дозволило йому встановити об'єктивні причини наростання напруги між махновцями і колоністами після відходу німецько-австрійського корпусу з України. Відтак, колоністи виявилися ворогами в уявленні повстанців вже не тільки як «куркулі» за соціальним станом, а й як прибічники «міжнародного імперіалізму» та білогвардійців.

Цікавим прикладом аналізу ментальності українського селянина–бунтаря та її відображення у відносинах з колоністами є стаття Н. Венгер, базована, головним чином, на мемуарах провідних махновців та документах Запорізького держпрхіву⁷⁷⁴. Гіпотеза авторки полягає в тому, що взаємини і настрої Махно і його армії з колоністами мали етапний характер – відповідно до об'єктивних обставин громадянської війни. «Динаміка цих настроїв йшла по наростаючій: у махновців – в сторону ескалації ненависті, у менонітів – зростання страху»⁷⁷⁵.

⁷⁷⁰ Архирейський Д. В. Олександр Клейн: німець у махновському русі. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Історія та археологія,

⁷⁷¹ Безносів А. И. Колонистское население и вооруженная борьба на юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). *Вопросы германской истории*: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005.

⁷⁷² Безносів А. И. Колонистское население ... С. 90.

⁷⁷³ Безносів А. И. Колонистское население и вооруженная борьба на юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). *Вопросы германской истории*: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005.

⁷⁷⁴ Венгер Н. «Малорусский бунт» Нестора Махно и «немецкий вопрос» в России: социально-психологический анализ эскалации конфликта. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*: збірник наукових праць. Вип. 3.30: Історичні науки. Миколаїв, 2011.

⁷⁷⁵ Венгер Н. «Малорусский бунт» Нестора Махно и «немецкий вопрос» ... С. 215.

Взаємовідносини болгарського населення з повстанцями Н. Махна досліджені в окремих статтях В. Чопа і викладені також у його з І. Лиманом монографіях 1918–1919 рр. Дослідження «Приазовської Болгарії» цього періоду завершило своєрідну тетралогію історика (євреї – греки – німці – болгар), присв'ячену махновській етнонаціональній політиці⁷⁷⁶. Понад 40 тис. «таврійських» болгар (на 1913 р.) мали у Приазов'ї 30 колоній між річками Бердою на сході і Молочною на заході, в межах сучасної Запорізької області, а також в Бердянську^{777, 778}. Навесні 1919 р. ця територія представляла значне стратегічне значення для махновців.

Як зазначив В. Чоп, ставлення таврійських болгар до анархістів ще з початку 1918 р., після жорстоких реквізицій «Вільної бойової дружини» Марії («Марусі») Никифорової, було дуже насторожене. З іншого боку, болгарський народ вважається відкритим для сприйняття ідей анархізму й самоврядування. Велике значення відіграло приязне ставлення до болгар самого Н. Махна, який ще малолітнім наймитом вивчив болгарську мову і промовляв нею на мітингах. Промови Махна, як правило, готував колоритний наймит з колонії Софіївка Антон Матросов – член новоспасівської ГАК, який з квітня 1919 р керував культпросвітвідділом ВРР Гуляйпільського району. Цей жартівник, гармоніст, декламатор «Кобзаря» став улюбленцем усього війська і навіть переіменював собі прізвище на «Матросенко». Інший махновець болгарського походження – Абрам Буданов був членом ВРР повстанської армії, очолював штаб 1-го Донецького корпусу РПАУ(м), а у 1920 р. очолив культурно-просвітницький відділ РРПУ⁷⁷⁹.

Як простежив В. Чоп, у березні 1919 р. виборні громади і Н. Махно домовилися, що болгарські села будуть годувати й лікувати його бійців. Болгари мали сформувати свої загони для протистояння денікінцям в Палаузові, Діанові, Троянах, Ботево і Софієвці. Болгарська спільнота отримала право автономії в

⁷⁷⁶ Чоп Володимир. «Приазовська Болгарія» в історії махновського руху (1919–1921 рр.). Музейний Вісник. № 15/2. Запоріжжя, 2015.

⁷⁷⁷ Чоп Володимир. «Приазовська Болгарія» ...

⁷⁷⁸ Народи Північного Приазов'я ... С. 21.

⁷⁷⁹ Чоп Володимир. «Приазовська Болгарія» ...

махновській республіці. Готувався з'їзд болгарського населення на підтримку цих рішень. Болгарські села переходили на самоуправління із старостами-кметами, писарями та озброєною «стражею». Так, в альянсі з махновцями, болгари Приазов'я прожили три весняні місяці 1919 р.⁷⁸⁰

Проте, як доводить В. Чоп, махновські впливи були сильні лише в бідніших ґрунтах Палаузові і Софіївці, мешканці яких плекали надії, що Батько Махно із своїми «синками» розплатиться за службу землею багатіїв. Більшість таврійських болгар ставилося до махновців прохолодно, бо ототожнювали їх з експропріаторами-анархістами та гаслом на прапорі одного із загонів: «Деньгі ваші – будут наші!». Іншою причиною неприязні було те, що в ізольованій від світу лініями фронтів «Махновії» навесні 1919 р. не велось якоїсь масштабної торгівлі, яка, приносила болгарським продавцям вина, фруктів, городини, непогані прибутки. Найбільше постраждали винороби Бердянська, яких ревком, щоб припинити розгул махновського «ракла», змусив вилили в море 30 тис. відер (369 тонн) якісного «болгарського» вина. З іншого боку, український селянин сприймав болгарина як «людину корисну лише для самого себе» (по-кримськотатарськи – «файдасиз»)⁷⁸¹.

Окремий сюжет дослідження В. Чопа становить історія бойового загону під орудою Григорія Голіка – уродженця болгарського села Банівка. У липні 1919 р. Г. Голік став кавалером ордена Червоного прапора у «червоних», але восени привів свій полк до Н. Махна. У подальшому «голіківці», відчуваючи «куди вітер дме», знову міняли політичні табори: влітку 1920 р пристали до врангелівців, восени повернулися до махновців, а в листопаді остаточно стали «червоними». Втім, карателі, набрані зі складу «дроздовських» полків однаково карали в болгарських колоніях колишніх петлюрівців і голіківців, а ще жорстокіше – махновців. Ще однією проблемою, яку підняв В. Чоп – напади на болгар чисельних банд, особливо на Ботево, Інзово і Коларово, та описане М. Хаджійськи вбивство у 1921 р.

⁷⁸⁰ Чоп Володимир. «Приазовська Болгарія» ... С. 262-263.

⁷⁸¹ Чоп Володимир. «Приазовська Болгарія» ...

«розбійниками» 24 болгарських юнаків, які йшли з с. Інзово до Бердянська, щоб переправитися морем на Кубань, на заробітки⁷⁸².

В кінцевому висновку, В. Чоп відзначив, що Н. Махно втримав ситуацію під контролем і домогся добровільного входження болгарської спільноти в систему Гуляйпільської республіки, а частини колоністів – і в лави повстанців.

Отже, із науковців України істотний внесок в дослідження бойових звитяг і трудових буднів махновців, вивчення регіональних особливостей руху зробили В. Верстюк, Д. Архірейський, М. Боровик, Ю. Котляр, Ю. Митрофаненко, В. Ревегук, В. Романцов, В. Савченко, О. Тимков, Ю. Федоровський, В. Чоп та І. Лиман та ін. Менше з тим, як відзначили у своїй новій монографії В. Чоп та І. Лиман, серед багатьох недосліджених аспектів махновського руху все ще залишається історія «махновщини» в різних регіонах України⁷⁸³. Зважаючи на добротні праці того ж В. Чопа та І. Лимана, навряд чи можна погодитися з їх категоричним судженням. Інша справа, що в студіях махновщини в регіональному вимірі спостерігається певна нерівномірність, мозаїчність, що пояснюється як мірою зацікавлення теми дослідниками, так і наповненістю джерельної бази.

3.3. Антропологічний вимір махновського руху в українських наукових студіях

Яскрава постать Нестора Махна як селянського вождя та роль людського, персонального фактора у широкому суспільному поруху – питання, які залишаються скоріше в епіцентрі, ніж на периферії наукового зацікавлення вітчизняними гуманітаріями. Крім кільканадцяти спеціальних монографій з життєдіяльності Н. Махна Д. Архірейського, В. Верстюка, В. Волковинського, І. Кушніренка та В. Жилінського, В. Савченка, В. Чопа, Л. Яруцького та ін., існує низка публікацій, присвячених учасникам махновського руху. Популярними в істориків і публіцистів є

⁷⁸² Хаджийски М. Пуста чужда чужина. Гладна година. София, 1966. С. 64. .

⁷⁸³ Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців ... С. 5.

персонажі з відтінком одіозності Марія Никифорова^{784, 785}, Лев Задов^{786, 787, 788}, а також його дружина Галина Кузьменко⁷⁸⁹. В епіцентрі інших історико-біографічних досліджень були керівні махновські ідеологи та пропагандисти П. Аршинов⁷⁹⁰, А. Буданов⁷⁹¹, В. Волін⁷⁹², П. Рибін⁷⁹³. Досліджувалися звитяги бойових махновських командирів П. Каретникова⁷⁹⁴, В. Білаша та ін. Розробляються також життєві історії численних махновських отаманів, які діяли автономно в різних регіонах України^{795, 796} зокрема Ф. Зубка^{797, 798}, братів Ф. і Г. Іванових⁷⁹⁹ Л. Христового і Ф. Буховецького⁸⁰⁰ та ін. Враховуючи те, що тільки в командно-політичне ядро махновського руху упродовж 1918–1921 р. входило близько сотні осіб

⁷⁸⁴ Постолатій В. Марія Никифорова – людина та отаманша: факти та міфи. *Народне слово: газ. Кіровоград. обл. ради та ДА*. 2018. № 31(2 серп.). С. 9.

⁷⁸⁵ Чоп В. М. Маруся Никифорова. Запорожжя: РА "Тандем-У", 1998.

⁷⁸⁶ Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. Петрозаводск: Руди-Барс, 1994.

⁷⁸⁷ Седов Н. Хождение Левы Задова. *Наша республика*. 1994. № 6–7.

⁷⁸⁸ Зинько Ф. Оболганный Лев Задов. *Исторический феномен Гуляйполя. Политична і військова діяльність Нестора Махна: матеріали наук.-теорет. конф. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.)*. Ч. 1. Запоріжжя, 1998.

⁷⁸⁹ Чоп В. М. Галина Андріївна Кузьменко – голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки (1919–1920 рр.). *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки* : наук. щорічник. Вип. 1. Дніпропетровськ, 2004.

⁷⁹⁰ Лазутин А., Кириченко В., Григорян А. От издателей. *Аршинов П. История махновского движения (1918–1921)*. Запорожжя. Дикое поле, 1995. С. 3–

⁷⁹¹ Архирейський Д. В. Анархіст-комуніст Авраам Буданов. *Грані*. 2002. № 2.

⁷⁹² Чоп В. М. Всеволод Волин – глава махновского культпросвета. *Избранные труды Запорожских еврейских чтений*. Запорожжя, 2005.

⁷⁹³ Боровик М. А. Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Харків, 2011. № 2 (37).

⁷⁹⁴ Кравец Ю. П. Махновский командир Пантелеймон Каретников и его судьба. *Музейний вісник*. 2011. № 11.

⁷⁹⁵ Кравец Ю. И. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920–1922 гг. «Атаманищина» и «партизанищина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. *Сб. ст. и матер.* / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015.

⁷⁹⁶ Ревергук В. Я. За волю України. Нариси повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. Полтава, 2007.

⁷⁹⁷ Чоп В. Отаман Федір Зубко. Официальный сайт Нестора Ивановича Махно. Махно. URL: ru.: <http://www.makhno.ru/lit/chop/4.php>. (дата звернення: 22. 12. 2019)

⁷⁹⁸ Чоп В. Повстанське угруповання “зубківців” у подіях 1918-1919 років (маловідома сторінка історії повстанського руху на Запоріжжі та Херсонщині). *Наукові записки. Праці молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М.С. Грушевського*. Т. 12. К., 2006.

⁷⁹⁹ Архирейський Д. В. Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови. *Грані*. 2005. № 6 (44).

⁸⁰⁰ Ревергук Віктор. Отамани повстанців Гадяцького краю (1920–1923 рр.). *Краєзнавство: науковий журнал*. 2013. №2.

(Д. Архирейський), дослідження персоналій махновщини заслугоує на подальші студії, але може бути лише фрагментарним у нашій роботі.

Чималий дослідницький інтерес викликають початки революційної діяльності юного Нестора і його однодумців, починаючи з «Союзу бідних хліборобів» (далі Союз. – М. К.). Почин розробкам цих питань на початку 1990-х зробив В. Волковинський⁸⁰¹. Опираючись на документи Дніпропетровського держархіву, інші матеріали історик вияснив, що підвели під трибунал Нестора його соратники з ГГАК М. Зуйченко та І. Левадний, а не Альтгаузен, як вважав сам Махно. На думку історика, найбільш жахливим у житті Нестора став тиждень очікування у камері смертників в катеринославській тюрмі. Вчений зауважив, що Н. Махно неодноразово заявляв про невразливість людини, яка перенесла таку вищу форму страждання і влаштував театральні страти⁸⁰².

І. Кушніренко та В. Жилінський документували своє дослідження низкою архівних матеріалів і детально простежили хронологію та зміст діяльності цього «Союзу бідних хліборобів»⁸⁰³. Як переконують автори, на кінець 1907 року в лавах «Союзу», діяльність якого мала «анархічно-терористичний і агітаційний характер», налічувалось понад 40 активних членів, кожен з яких ще й мав по 3-5 своїх помічників, які знали лише його⁸⁰⁴. Дослідники наполягають на тому, що «Союз бідних хліборобів» своєї програми не мав – «бідні хлібороби» сподівалися на революційний перехід до побудови комунізму.

Процес переходу В. Волковинського від прокомуністичної позиції до україноцентричних оцінок частково відбився у його брошурі «Батько Махно»⁸⁰⁵. Історик виділив п'ять проблемних блоків, в рамках яких досліджено основні етапи життя Н. Махна від дитинства до еміграції включно. Історик чомусь приписав «Батькові» і селянству рабські риси, притаманні, скоріше, общині в «країні рабів, країні панів», а не українській громаді, тим паче, на Гуляйпільщині: «Незважаючи на

⁸⁰¹ Волковинский В. Н. Махно и его крах. Москва: Изд-во ВЗПИ, 1991.

⁸⁰² Волковинский В. Н. Махно и его крах ... С. 23, 25.

⁸⁰³ Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Нестор Махно і "Союз бідних хліборобів": початок революційної боротьби. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2010.

⁸⁰⁴ Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Нестор Махно і "Союз ..." ... С. 18.

⁸⁰⁵ Волковинський В. М. Батько Махно. Київ: Тов-во «Знання» України, 1992.

те, що Махно був відомим ватажком повстанського руху, в глибині душі він залишався селянином, з рабською натурою – завжди боявся будь-якого начальства, нервував напередодні його приїзду, намагався наперед визначити мету прибуття, всіляко сподобатися й догодити»⁸⁰⁶. З марксистських позицій В. Волковинський оцінив діяльність Махна – завдав значної шкоди першій у світі пролетарській державі. Водночас заявлено: «Нестор Махно, якого в народі шанобливо називали «батьком», був справжнім селянським ватажком і послідовно боровся за його інтереси. Його можна сміливо назвати С. Разіним або О. Пугачовим ХХ століття»⁸⁰⁷.

У своїй кваліфікаційній доповіді 1996 р. історик кардинально переглянув свої старі ідеологічні позиції і проаналізував діяльність Н. Махна і махновців у контексті історії національно-визвольних та соціальних змагань в Україні⁸⁰⁸. Загалом робота В. Волковинського містить належний історіографічний огляд, опирається на ґрунтовну джерельну базу (понад 60 фондів з 25 архівів) та істотно поповнила фактологію махновщини. Вже на початку доповіді науковець викреслив «Батька» з лав «політичного бандитизму» і «контрреволюції», до яких він відносив Н. Махна і його «звивисті стежки» у своїй роботі 1989 р.: «Боротьба з махновщиною була, по суті, своєрідною «громадянською» війною в революційному таборі»⁸⁰⁹. Історик відкинув твердження про куркульське підґрунтя махновщини і дав високу оцінку Н. Махну: «Жоден з командуючих військовими формуваннями, які брали участь у громадянській війні, не користувалися такою популярністю, повагою і любов'ю своїх підлеглих як «батько»»⁸¹⁰. Кінцева характеристика автором діянь Н. Махна негативна: «...він сприяв тому, що боротьба за українську державність зазнала краху, в той же час Махно чимало зробив для утвердження більшовицької влади»⁸¹¹.

⁸⁰⁶ Волковинський В. М. Батько Махно ... С. 21.

⁸⁰⁷ Волковинський В. М. Батько Махно ... С. 3.

⁸⁰⁸ Волковинський В. М. Нестор Махно в історії національно-визвольних та соціальних змагань в Україні: автореф. дис ... докт. іст. наук у формі наук. допов.: 07.00.01. Київ, 1996: URL: <http://cheloveknauka.com/nestor-mahno-v-istorii-natsionalnyu-osvobolnoy-i-sotsialnoy-borby-v-ukraine> (дата звернення: 17. 01. 2021 р.)

⁸⁰⁹ Волковинський В. М. Нестор Махно в історії ...

⁸¹⁰ Волковинський В. М. Нестор Махно в історії ...

⁸¹¹ Волковинський В. М. Нестор Махно в історії ...

Першою спробою В. Чопа очистити ім'я Нестора Махна і пам'ять повстанців від радянських ярликів бандитизму була його брошура, видана у 1991 р.⁸¹² У праці В. Чопа дається всебічна характеристика Нестора Махна – як неординарної особистості, талановитого полководця, здібного організатора, щирого романтика революції. Автор не приховує недоліки Махна, який був, на його думку, зовні непоказною фігурою, «дивною і цікавою людиною, що мала власний погляд на життя»⁸¹³. Але неврівноважений характер селянського героя, його невисокий культурний рівень, гарячковість і грубість вповні компенсувалися відданістю селянському середовищу та меті вільного самоврядного ладу. «Середній висновок українського народу (а може бути і ширше)»⁸¹⁴, – наводить історик оцінку свого героя письменником В. Короленком. У цій органічній єдності «Скромного» із своїм середовищем В. Чоп вбачає одну із складових сили селянського «Батька», іншим підґрунтям якої були його морально-вольові якості, сила духу і фізична витривалість. Тож, як переконує В. Чоп в іншій роботі: «Український державницький рух не мав у своїх рядах настільки яскравої і енергійної фігури, до того ж наділеної військовим талантом»⁸¹⁵.

Практично всі дослідники відзначають *військовий талант Н.Махна*. Хоча Нестор Іванович не служив в армії, не брав участі в Першій світовій війні і не мав належної освіти, його природна кмітливність і рішучість, послужили впровадженню унікальних прийомів ведення бою. В одній із новітніх праць В. Чопа повстанський «Батько» дещо романтично, але справедливо характеризується як видатний воєначальник і останній селянський герой⁸¹⁶. Військові здібності Н. Махна і його швидкий ріст як командира історики пояснюють тим, що він з юності знався на конях і зброї, а згодом вчився у своїх товаришів, які пройшли фронт. «Можливо,

⁸¹² Чоп В. М., Латун О. І. Махно та махновщина: вигадки та реальність. Запоріжжя: Знання, 1991.

⁸¹³ Чоп В. М. Нестор Іванович Махно ... С. 9.

⁸¹⁴ Чоп В. М. Нестор Іванович Махно ... С. 8.

⁸¹⁵ Чоп В. М. Махновський рух ... С. 16.

⁸¹⁶ Чоп Володимир. Нестор Махно: Останній селянський герой. Київ: Видавничий дім "АртЕк", Видавництво "Мистецтво", 2019.

цим можна пояснити – чому так швидко. Але чому настільки талановито – напевно, це, як кажуть, від природи чи від Бога»⁸¹⁷, – вважає Д. Архирейський.

І. Романько наголосила на військових інноваціях Н. Махна «Махно відкинув тактику позиційної війни на захоплення і утримання території, що панувала тоді. Він вів лише маневрову війну, обгрунтувавши її концепцію. Тухачевський, Гудеріан і де Голль схожі концепції подібної війни обгрунтували через 15–20 років опісля»⁸¹⁸.

В. Савченко також відзначав притаманний Махну військовий талант, але детальніше проаналізував ідеологічні вподобання і взаємовідносини з анархістами з «Набату». Спостеріг історик і принципові конфлікти з окремими більшовицькими діячами: Дибенком, Дибцем, Колосом, який першим серед став формувати негативний образ Н. І. Махна як «зрадника і бандита»⁸¹⁹. В. Савченку належать дослідження всієї життєдіяльності повстанського «Батька»⁸²⁰. Історик проаналізував життєві обставини Н. Махна в Румунії, Польщі, Німеччині, Франції, простежив його зв'язки з анархічним середовищем і літературно-теоретичні розробки⁸²¹.

Значною мірою невизначеним в українській історіографії залишається питання про *ступінь впливу анархістської доктрини на світогляд самого «Батька»*. На сьогоднішній день утвердилися альтернативні точки зору. В. Волковинський доводив, що анархізм Н. І. Махна був «селянським, деформованим, примітивним». В. Горак належить до категоричних заперечників як анархістського змісту махновського порядкування на Гуляйпільщині. Це засвідчує сама назва його публікації, де Південноукраїнська Трудова конфедерація йменується державою, а термін «анархіст» щодо Махна береться в лапки⁸²². Водночас В. Горак заперечив анархістські переконання Н. Махна: «Він сам, своїми ж власними руками скинув із

⁸¹⁷ Нестор Махно: самородок, військові таланти якого годі пояснити / *інтерв'ю Д. Архирейського кореспонденту радіо «Свобода» Д. Штурхалу:* URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29581007.html> (дата звернення: 25 грудня 2019).

⁸¹⁸ Романько І.І. Національно-демократична революція... С. 18-19.

⁸¹⁹ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні ...

⁸²⁰ Савченко В. А. Украинские атаманы. Вожаки и лидеры Смуты. 1918—1922 гг. Биограф. материалы / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО–XXI. 2017.

⁸²¹ Савченко В. А. Анархистская эмиграция первых десятилетий XX века (1903–1939 гг.). Юго-Запад. Одессика. 2007. Вып. 4.

⁸²² Горак Володимир. Махновська держава та «анархіст» Махно. Нетрадиційний погляд на реальні справи борців за перемогу «безвладної» революції. *День*. 2006. 05 серпня. №130.

себе маску анархіста, з'явившись перед своїми командирами у досить незвичній для них ролі прибічника Української радянської держави»⁸²³, – безапеляційно стверджує В. Горак, аргументуючи це розробкою Н. Махном державницької декларації у квітні 1921 р. та ігноруючи низку інших документів та заяв «Батька» анархістського змісту. В. Горак також ставить під сумнів анархістські переконання Н. Махна, який підтримав ідею Української радянської республіки і відійшов від принципів народовладдя на практиці⁸²⁴. Проте заперечення В. Гораком анархістського світогляду повстанського «Батька», на наш погляд, непереконливі. Історик, по-суті, визнав анархістські погляди Н. Махна: якщо Н. Григор'єв не відділяв єврейство від комісарів, чекістів і більшовиків, то інтернаціоналіст Н. Махно ніяк не міг зрозуміти антисемітських погромів, жертвами яких були і бідняки, і анархісти, не кажучи про жінок і дітей⁸²⁵. Щодо махновської практики, то, думається, вона мала гібридний характер і перший в світі «анархістський експеримент», зважаючи на екстремальні обставини, не міг бути геть відповідний анархістським ідеалам.

Інші історики, як от В. Іваненко, А. Голуб, О. Удод стверджували, що повстанський «батько» знав куди веде маси і мав чітке уявлення щодо майбутнього анархічного суспільного устрою. На думку Я. Грицака, попри істотний вплив ідеологів російського анархізму, Н. Махно виробив своє бачення анархізму, у якому основною рушійною силою революції був селянський рух за справедливий розподіл поміщицьких земель⁸²⁶.

В. Савченко, В. Чоп, Я. Грицак, М. Тараненко та ін. науковці обґрунтовано вбачали в поглядах Махна елементи специфічного, українського анархізму, в епіцентрі якого були прагнення селянських мас та козацька традиція. Д. Коваль також переконаний, що селянський «Батько», в дусі козацької минувшини,

⁸²³ Горак Володимир. Махновська держава та «анархіст» Махно ...

⁸²⁴ Горак В. Был ли Нестор Махно анархистом? *Киевские новости*. 1998. 13 февраля.

⁸²⁵ Горак Володимир. «Я поставив свій револьвер на бойовий взвод...». Нестор Махно та Никифор Григор'єв – союзники й вороги в громадянській війні. *День*. 2006. 16 грудня. № 221.

⁸²⁶ Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Навч. посібник]. К.: Генеза, 1996. С. 149.

поєднував два ідеали: анархії та Запорозької Січі⁸²⁷. Перший ідеал сформувався ще у ГАК, під впливом місцевих переказів і О. Семенюти, який нагадував юним анархістам, що вони є нащадками запорожців. Щодо другого компонента, то Махно у 1919 р. відступав від анархізму у практиці «вільного району» і еволюціонував до безпартійного соціалізму⁸²⁸.

Понад те, М. Тараненко та В. Мельник наголосили на тому, що для Н. Махна анархізм ніколи не залишалися застиглою догмою – після утворення анархомахновської республіки «Батько» помітно еволюціонує від анархізму до соціалізму, але безпартійного, позаяк «всяка «політична» організація в майбутньому відпаде за непотрібністю»⁸²⁹.

Власне бачення образу повстанського «Батька» представив Олександр Ситник (Мелітополь), котрий відніс його до когорти молодих революціонерів-екстремістів, яким були притаманні «анархістська бурхлива енергія», безкомпромісність, жертвність і настрої руйнування старого, боротьби проти авторитетів і законів, а не ідеологічні викладки кабінетних «анархо»-теоретиків⁸³⁰. Історик вважає, що Н. Махно найбільш повно уособлював саме бунтарський бік анархістського руху і узрів у його спогадах антиміський дух вольниці і голос профспілкового агітатора. О. Ситник окреслив також інші впливи на світогляд та свідомість повстанського вождя: «Він – результат мутації народної свідомості й самосвідомості. У ньому злилися й інтелігентські розмови, і псевдо мудрість брошур, і потаємна народна легенда про інше життя»⁸³¹. О. Ситник вбачає у світогляді Н. Махна перевагу анархістського та соціального ідеалу визволення над національним, відзначивши, що бунтарські якості ватажка повстанців «працювали тільки на ідею соціальної революції за анархістським зразком», а будь-яка державна

⁸²⁷ Нестор Махно намагався поєднати два ідеали: анархії та Запорозької Січі – дослідник / Інтерв'ю Данила Коваля Дмитру Шурхало 20 жовтня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30226380.html> (дата звернення: 13.08.2020).

⁸²⁸ Нестор Махно намагався поєднати два ідеали ...

⁸²⁹ Тараненко Микола, Мельник Володимир. Нестор Махно – провідник ідей анархо-комунізму в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020. Nr. 2(42).

⁸³⁰ Ситник О. Ідейно-політичний характер селянського анархізму в Україні 1917–1921 рр. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 292.

⁸³¹ Ситник О. Ідейно-політичний характер ... С. 291.

влада шкодила трудящому люду⁸³². У монографії О. Ситника також присутня, як на нас, суперечлива теза, не підкріплена доказовою базою: «Сам же Н. Махно був не стільки анархістом, скільки отаманом диктаторського типу. Його метою була насамперед, особиста влада на підконтрольній території»⁸³³. Вважаємо, що існує достатньо фактів для підтвердження того, що носій прізвиська «Скромний» був скоріше «першим серед рівних», ніж владолубцем, а диктатором йому доводилося ставати лише в критичні моменти, коли вирішувалася доля руху.

Більшість дослідників слушно відзначає, що в основі ідеології Н.Махна лежали принципи анархізму, а його *національна свідомість* обмежувалася і анархістськими догмами, і російськомовним середовищем. Спеціальне дослідження рівня національної самосвідомості повстанського «Батька» здійснив Віталій Масненко (Черкаси)⁸³⁴. На відміну більшості представників української історіографії, вчений не обмежився переліком фактів та зізнань самого Н. Махна у любові до України, а визначив маркери, за якими можна визначити рівень національної самосвідомості повстанського ватага. Це надало дослідженню системного і структурованого характеру.

Дослідник зауважив, що перша спеціальна розробка цього питання належить Ф. Сисину, котрий виділив три визначальні фактори формування світогляду Махна – селянське походження, вплив теорії анархізму, зросійщене середовище, особливо у Бутирській в'язниці. Але, якщо Ф. Сисин вважав, що вирішальний вплив на українську самосвідомість Н. Махна справив процес українізації і формування суб'єктності України, то В. Масненко, наголосив першочерговій ролі історичної пам'яті, зокрема, волелюбної козацької спадщини, про яку йдеться у мемуарах повстанського вождя. «Характерно, що панівним було уявлення про Україну як історично вільну країну (країну вільних людей-трударів), яку треба відродити, звільнивши від гнобителів»⁸³⁵, – наголосив В. Масненко.

⁸³² Ситник О. Ідейно-політичний характер ... С. 292.

⁸³³ Ситник Олександр. Формування та еволюція ... С. 348.

⁸³⁴ Масненко В. В. Нестор Махно й Україна: до проблеми самоідентифікації «селянського батька». *Ukrainian Peasant*. 2019. № 21.

⁸³⁵ Масненко В. В. Нестор Махно й Україна ... С. 23.

Серед інших чинників впливу на процес самовизначення повстанського «Батька» історик виділив його соціальне походження як репрезентанта по суті декласованого, але ініціативного селянства. Окремо, з посиланням на свідчення А. Бінецького про повсякденну мову махновців та шевченківські читання^{836, 837}, виділений також мовний маркер і позитивне ставлення зросійщеного Н. Махна до української мови. Вагомим доказом перебування Н. Махна в українському ментальному просторі є наведений істориком, але мало досліджений чинник Шевченкового впливу: «Одним із ключових маркерів щодо ідентичності Н. Махна може слугувати його ставлення до образу і творчості Т. Шевченка»⁸³⁸. Врешті-решт, не викликають заперечення остаточні висновки В. Масненка, про те, Н. Махно людиною свого селянського середовища, яка внаслідок кровопролитної боротьби за свої права у 1917–1921 рр. і відродження України зміцнила національні складові своєї самоідентифікації. За В. Масненком, патріотизм Н. Махна мав більше територіальний, ніж етнокультурний характер, а метою його боротьби була незалежна Україна як федерація самоврядних трудових громад. Крім українського складника особистості Махна, історик виділив його інтернаціоналізм, анархо-комуністичні ідеали, що зумовили негативне ставлення до українських урядів, але водночас визнання української специфіки революційного процесу.

Після розпаду Радянського Союзу вітчизняні дослідники досягли значних успіхів у з'ясуванні багатьох питань з *родинної біографії Нестора Івановича*. Проте на початку 1990-х рр. більшість публікацій належали краєзнавцям і публіцистам. Серед найактивніших були земляки гуляйпільського «Батька» Володимир Жилінський, який зацікавився особистістю Махна ще в 1950-ті рр. та внучатий небіж повстанського ватага Віктор Яланський, котрий записав у 1970-х рр. спогади дружини Нестора Івановича – Галини Кузьменко та її доньки. Згодом зібрані

⁸³⁶ «Борьба с Махно в районе Александровска» (из воспоминаний белогвардейского офицера А.В. Бинецкого). *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы* / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006.

⁸³⁷ В плену у батьки Махно (воспоминания А.В. Бинецкого). *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы* / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006.

⁸³⁸ Масненко В. В. Нестор Махно й Україна ... С. 26..

краєзнавцями матеріали були покладені в основу їх монографічних досліджень^{839,840}. Більшу частину книжки запоріжців І. Кушніренка та В. Жилінського про «Союз бідних хліборобів» зайняли спогади та документи, тексти газет революційного періоду, які виходять за рамки назви праці і служать ілюстраціями біографії Н. Махна⁸⁴¹. Виклад біографії Н. Махна, його родичів і ближчих сподвижників, нариси історичних портретів провідних махновців, командирів РПАУ(м) представлений також в другій частині твору Івана Кушніренка про махновські реформи⁸⁴². Автори опублікували також листування В. Яланського з іншими родичами. Загалом публікації І. Кушніренка не відзначаються аналітикою і цінні скоріше як компілятивні збірки історичних джерел біографічного та епістолярного змісту. Подібне навантаження несе і збірка С. Серьогіна⁸⁴³.

У краєзнавчому дослідженні Лева Яруцького, зокрема у розділі «Нестор Махно и евреи» книжки «Евреи Приазовья»⁸⁴⁴, заперечуються твердження про антисемітизм Махна та наводяться докази співпраці повстанського ватажка з євреями. Л. Яруцький провів власне розслідування на підтвердження місця і стану поховання колишнього отамана: урна з прахом Махна – в колумбарії кладовища Пер-Лашез в Парижі (офіційно – Східне кладовище), покоїться в чарунці під номером 6686 біля Стіни комунарів. Поруч встановлено барельєф Н. Махна. Дослідження «Махно и махновці»⁸⁴⁵ примітне тим, що Л. Яруцький додав до «махновського» матеріалу факти з історії Маріупольщини.

У інтерв'ю запорізькому журналісту Ю. Гаєву директорка Гуляйпільського краєзнавчого музею Любов Геньба виклала деякі сторінки біографії Н. Махна та

⁸³⁹ Кушніренко Іван, Жилінський Володимир. Нестор Махно і повстанці: слідами махновців. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2009.: іл., портр.

⁸⁴⁰ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина: розповідають фотокартки. Київ, Гуляйполе: Видання журналу "Ярмарок". 1999.

⁸⁴¹ Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Нестор Махно і "Союз бідних хліборобів": початок революційної боротьби. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2010.

⁸⁴² Кушніренко І. К. Реформи Нестора Махна. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2018.

⁸⁴³ Серьогін С. Третій шлях: історико-документальне видання, присвячене 110-й річниці з дня народження Н.І. Махна. Гуляйполе, 1998. .

⁸⁴⁴ Яруцький Л. Евреи Приазовья. Мариуполь, 1996.

⁸⁴⁵ Яруцький Л. Д. Махно и махновцы. Мариуполь: Б. и., 1995.

міркування про його роль в історії України⁸⁴⁶. На думку Л. Геньби: «Наш гуляйпільський отаман сьогодні був би страшний для всіх. Тому що Махно – це свобода. Тому що люди терплять до певного часу»⁸⁴⁷.

Не лише простежити життєвий шлях Н. Махна на тлі революції і громадянської війни, але й довести жорстокість та імпульсивність його дій, спробували Т. Беспечний і Т. Букреева⁸⁴⁸. Однак автори застосували однобічний підбір фактів, «глухі» посилення та радянську термінологію, безпідставно називаючи махновські загони бандами⁸⁴⁹. Досліджуються окремі періоди життя Н. Махна: дореволюційному періоду⁸⁵⁰, останніх років у еміграції⁸⁵¹,⁸⁵² тощо. О. Гуменюк, базуючись на матеріалах польських архівів та газет простежила важкі умови перебування Н. Махна у Польщі, коли він, під тиском різних обставин, навіть здійснив спробу самогубства. На думку дослідниці, Махно із своїми товаришами «став «розмінною монетою» у радянсько-польських відносинах»⁸⁵³.

Загалом оцінки постаті Нестора Махна українськими науковцями залишаються не однозначними. Проте за останнє 30-річчя з повстанського вождя змиті більшовицькі звинувачення в бандитизмі, антисемітизмі і «куркульському» посібництві. «Хочеться вірити, що роль Н. Махна в історії громадянської війни нашими істориками буде значно переосмислена. І, врешті-решт, він зображуватиметься не як удачливий авантюрист, ставленик куркульства, а як плоть від плоті представник широких селянських мас, тієї третьої сили, яка в

⁸⁴⁶ Нестор Махно: роль «батьки» в истории Украины / интервью Любви Геньбы Юрию Гаеву. *МИГ*. (Запорожье). 2017. 26 октября; 2 ноября.

⁸⁴⁷ Нестор Махно: роль «батьки» ... 2 ноября.

⁸⁴⁸ Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно: правда и легенды. Донецк: Донеччина, 1996.

⁸⁴⁹ Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно ... С. 190.

⁸⁵⁰ Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Нестор Махно і "Союз бідних хліборобів": початок революційної боротьби. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2010.

⁸⁵¹ Бережинский В. Г. Последние годы жизни атамана Н.И.Махно / Научно-исслед. центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины. К.: НИЦ ГП ВСУ, 2000.

⁸⁵² Гуменюк Олена. Нестор Махно в Польщі: маріонетка польсько-радянського протистояння чи безкомпромісний лідер анархістів. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019.*

⁸⁵³ Гуменюк. Олена. Нестор Махно в Польщі ... С. 18.

розбурханому морі революції і громадянської війни шукала свій шлях»⁸⁵⁴, – сподівався В. Верстюк ще в 1990 р. На сьогодні його віра здійснилася.

Значний масив історіографічних джерел стосується біографістики *соратників та супутників Н. Махна*. Велику частину інформації про них викладено В. Білашом, а також у працях Н. Махна, П. Аршинова, В. Воліна та спогадах і показаннях багатьох інших махновців. А. Дубовик, Ю. Кравець та О. Білаш впорядкували чи не найбільший за обсягом електронний біографічний довідник⁸⁵⁵, який робить недоречним детальний розгляд життєписів махновців у нашій роботі. Понад те, А. Дубовик спеціально розглянув персональний склад РРПУ обраної 29 травня 1920-го в с. Олександрівка Ізюмського повіту у складі: голова Ради Н. Махно, товариш голови В. Білаш, члени Ради О. Калашников, С. Каретник та В. Куриленко. Історик навів біографічні довідки про деяких інших провідних махновців⁸⁵⁶.

Одним із персонажів спеціальних студій був головний ідеолог анархізму і керівник культурно–просвітницького відділу Реввійськради Всеволод Волін⁸⁵⁷. Багатьох дослідників махновського руху цікавило жіноче оточення Нестора Івановича, доля його дружин⁸⁵⁸, найперше, такої самодостатньої і впливової особистості, як його остання дружина Галина Кузьменко⁸⁵⁹.

В. Чоп та І. Лиман зупинилися на характеристиці одного із провідних новоспасівських командирів – Віктора Білаша, – який пройшов шлях від помічника машиніста до начштабу РПАУ(м)⁸⁶⁰. На наш погляд, історики дещо переоцінили його роль в махновському русі, порівнюючи з Н. Махном: «Вони ніколи не любили

⁸⁵⁴ Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно (3 історії першого союзу махновців Радянською владою). Препринт № 3 (15). 1990. С. 36.

⁸⁵⁵ Махновцы. Именной указатель / составители: А. Дубовик, Ю. Кравец, А. Белаш. *Официальный сайт Нестора Ивановича Махно*: URL: <http://www.makhno.ru/makhno/>

⁸⁵⁶ Дубовик Анатолій. Машиніст, наймит, швець, слюсар: обличчя ватажків махновського руху. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/mashinist-naymit-shvets-slyusar-oblichchya-vatazhkiv-mahnovskogo-29052020203000

⁸⁵⁷ Чоп В. М. «Всеволод Волин – глава махновского культпросвета». *Избранные труды Запорожских еврейских чтений*. Запорожье: Диво, 2005.

⁸⁵⁸ Kotliar Y. V. Дружини Нестора Махна. *Naukovi pratsi [Scientific works]: Naukovo-metodychnyy zhurnal*. 2006. Vol. 48 (35).

⁸⁵⁹ Чоп В. М. «Галина Андріївна Кузьменко – голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки (1919–1920 рр.)». *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки*. Науковий щорічник. Вип. 1. Дніпропетровськ: Національний гірничий ун-тет, 2004.

⁸⁶⁰ Чоп В. М, Лиман І. І. Махновські повстанці ...

один одного, вважали один одного головними винуватцями загальних невдач, але Махно був ніхто без Білаша, а Білаш без Махна»⁸⁶¹. Щоправда, історики не приховують, що В. Білаш з трьома сотнями бійців так і не прорвався в Туреччину в грудні 1921 р., а зрадив махновців і видав чекістам їх секретні склади та явки.

Як зазначили В. Чоп та І. Лиман, новоспасівець, повний георгіївський кавалер Трифон Удовиченко був найбільш кваліфікованим командиром. З вересня по грудень 1919 р. під рукою командира 2-го Азовського корпусу зосереджувалося до 20 тис. чол. Велика фізична сила, спокійний характер і дружелюбність породжували любов до нього повстанців⁸⁶². Товариш Т. Удовиченка В. Білаш відгукувався про нього як про «фанатика перманентної анархістської революції»⁸⁶³, який виявився мужньо тримався до самого розстрілу чекістами у травні 1921 р.

Багато уваги в науковій літературі надається «змові М. Полонського» та самій постаті командира 1-го Сталевого кавполку, який виявився заколотником. Проте Ю. Кравець, опираючись на низку документів стверджує, «що ніякої змови, спрямованого проти Махно, Катеринославський губком КП (б)У в кінці листопада – на початку грудня 1919 р. не готував»⁸⁶⁴. Контррозвідка виявила деякі факти про підготовку до більшовицького збройного перевороту у РПАУ. Тому штаб прийняв заходи на випередження.

В. Савченко вкотре продемонстрував широкий діапазон своїх наукових зацікавлень, увівши в науковий обіг матеріали про відомих і маловідомих махновських отаманів Донбасу⁸⁶⁵. Історик зазначив, що головною силою махновців на Північній Донбасі став загін Каменюка (А. Авраменка) Улітку 1919 р., маючи під рукою близько тисячі бійців, він вже діяв як «головний отаман Старобільського

⁸⁶¹ Чоп В. М, Лиман І. І. Махновські повстанці ... С. 40.

⁸⁶² Чоп В. М, Лиман І. І. «Вольный Бердянск» ... С. 183.

⁸⁶³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. К., 1993. С. 314.

⁸⁶⁴ Кравець Ю. І. Михаил Полонский и «заговор» против Махно в начале декабря 1919 г. «Атаманищина» и «партизанищина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015.. С. 419.

⁸⁶⁵ Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920 - 1922 гг. «Атаманищина» и «партизанищина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015.

повіту»⁸⁶⁶. Чимало уваги надав історик біографії ще одного колишнього фронтовика Г. Савонова («батька Савона»), у липні 1920 р., який перейшов до Н. Махна від «червоних». Невдовзі Г. Савонов був обраний «батьком Ізюмських повстанців», а згодом очолив 4-й полк махновської групи Білаша – Петренка на врангелівському фронті. Цей отаман успішно протистояв більшовикам до середини липня 1921 р.⁸⁶⁷. Не менш цікава інформація віднайдена В. Савченком про командирів дрібніших повстанських загонів, як наприклад, члена «Союзу анархістів Гуляйпільського району» Я. Москалевського, відомого як «Золотий зуб». Його загін до серпня 1922 р. (!) діяв у Слов'янському, Бахмутському, Луганському районах.

Проаналізувавши виступи проти «білих» і «червоних» у 1919–1921 рр., та настрої місцевого селянства В. Савченко узагальнив: «Повстанці Донбасу, в своїй переважній більшості, підтримали армію Н. Махно і його «анархістський вибір»»⁸⁶⁸. На закінчення історик увів у науковий обіг список із прізвищ і псевдонімів їх отаманів та назв 60 «політичних банд» Донбасу, який зберігається у фондах Галузевого держархіву СБУ.

Підводячи підсумок, треба наголосити, що на джерельну базу зміст і методологію робіт з радянської історії кардинально вплинув розпад СРСР. Дослідники України дістали доступ до архівних документів з історії махновщини і можливість використати весь методологічний арсенал, щоб, нарешті, адекватно відобразити роль і місце махновського руху в історії. Внаслідок політичних та науково-теоретичних чинників відбулася кардинальна зміна наукової парадигми дослідження. Від часто карикатурних оцінок Н. Махна і одномірних характеристик махновського руху вітчизняні історики перейшли до документованих, багатовимірних і досить об'єктивних досліджень феномену махновщини і особистих якостей її очільника. В. Верстюк, В. Волковинський, В. Савченко, О. Тимощук, В. Чоп вже у 1990-х рр. створили низку монографій, якими прокладено нове, як для пострадянських теренів, науково-теоретичне річище розгляду махновського руху як

⁸⁶⁶ Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса ... С. 424.

⁸⁶⁷ Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса ...

⁸⁶⁸ Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса ... С. 438.

соціального потоку Української революції з елементами національної свідомості і анархістської ідеології його рушійних сил. Як встановили українські історики, командири махновського руху упродовж 1918–1921 років не раз змінювали своїх військово-політичних союзників, маневруючи тактично, але стратегічно залишалися вірними ідеалам соціального визволення та вільного самоврядування своїх земляків.

В українській літературі достатньо ретельно висвітлено еволюцію соціальної бази махновщини, періодизацію руху, причини, обставини, наслідки махновської боротьби, ідеологічні орієнтири та світогляд махновців, фактологія, географія і хронологія бойових дій, які вела РПАУ, її бойові якості, досліджено соціально-економічні аспекти махновського руху і практику Гуляйпільської республіки, обставини військово-політичних союзів повстанців з більшовиками та українськими національно-державницькими формуваннями, окремими національними групами, докладно простежено життєвий шлях та погляди Н. Махна тощо. Доробок українських дослідників у розробці теми виглядає найбільш рогалуженим за тематикою і вагомим за кількістю, а в багатьох аспектах – і якістю аналітики та узагальнень. Водночас із багатьох зазначених питань, насамперед теоретичних, триває історіографічний дискурс, який сприяє приросту знань з теми і потребує подальшого компаративного виміру, синтезного та системного дослідження.

РОЗДІЛ 4

СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПІД ПРОВОДОМ Н. МАХНА В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

4.1. Теорія і практика махновського руху в сучасній російській історіографії

У період «перебудови» та особливо після розпаду Радянського Союзу дослідники пострадянських країн отримали значно більший доступ до першоджерел і стали розкутими у своїх методологічних підходах та висновках, але ще зберігали і деякі радянські стереотипи. Це стосується і сучасної Росії, де відбувається відкриття «білих плям» та інтенсивне переосмислення багатьох явищ різних періодів радянської історії, в тому числі і періоду революції та громадянської війни. Як зазначав І. Назаров, у зв'язку з крахом радянського режиму в Російській Федерації відбулися радикальні політичні зміни, які спричинили за собою переосмислення багатьох сторін суспільного життя, історії країни та пошук нових шляхів суспільного розвитку⁸⁶⁹. Так само й В. Савченко спостеріг «прорив» у дослідженні анархістського руху 1903–1920 рр. російськими науковцями, які спростували радянські кліше про рух «бандитів та босяків»⁸⁷⁰.

Проте спеціальні публікації про стан і тенденції російської історіографії махновського руху в бібліографічних покажчиках поки що не фігурують. Це спонукало до власних студій російської літератури з історії махновщини^{871 872}.

⁸⁶⁹ Назаров І. Ю. Идеология и политическая практика махновского движения: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2006.

⁸⁷⁰ Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування: дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01. Київ, 2017. С. 59.

⁸⁷¹ Гудзь В. В., Ковальов М. В., Дем'яненко К. В. Махно і махновський рух в сучасній російській літературі. *Наукове сьогодні: стан та перспективи регіональних досліджень. Матеріали науково-практичної конференції 4-5 листопада 2020 р.* / За ред. Л.М. Донченко, І.А. Арсененко, В.Д. Гапотія та ін. Мелітополь: МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2020.

⁸⁷² Гудзь В. В., Ковальов М. В. Сучасний стан досліджень ідеології махновського руху в російській історіографії. *Старожитності Лукомор'я. Науковий електронний рецензований журнал.* 2021. No2(5). URL:

<http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/63/56>

Прикметною рисою російської історіографії є утвердження ідеї про загальний і народний, хоча і стихійний характер селянської війни 1917–1921 рр. і, насамперед, на перших етапах повстанського руху під орудою Н. Махна. Такі ідеї розвивають В. Теліцин, В. Верстюк, П. Ісаков та інші дослідники.

В. Федюк застеріг від однобічного пояснення причин виступів українських селян неадекватністю аграрної політики білих та червоних. Історик розцінив масовий селянський рух 1917–1921 рр. як стихійний вибух села проти наруги міста, з його продовольчим оподаткуванням хліборобів, та як реакцію селян на безвладдя періоду громадянської війни⁸⁷³. Тобто йдеться про загальне несприйняття селом «влади міста», в тому числі і диктатури пролетаріату.

Що стосується *соціальної бази руху*, то Сергій Семанов встановив, що, поперше, на відміну від Червоної армії, серед повстанців зовсім незначною була частка жителів міст, особливо робітників; водночас до її складу потрапляли й кримінальні елементи, дезертири, тоді як основу РПАУ (м) становили українські селяни. Як вважає С. Семанов, гуляйпільський «Батько», став символом потужного народного руху не лише на теренах України, а півдня Росії. Історик солідаризувався з оцінкою високопоставленого більшовика Я. Яковлева: «У махновському русі важко відрізнити, де починається бідняк, де кінчається куркуль. Це був масовий селянський рух»⁸⁷⁴. С. Семанов відзначав, що в районах, контрольованих РПАУ, трудівники користувалися дієвим соціальним захистом: у них не відбирали хліб прийшли продзагони, їх не мобілізували в Червону армію чи Білу гвардію. Увійшов у махновську практику прилюдний розподіл конфіскованого майна і грошей. Історик навів приклад такої акції у захопленому повстанцями Катеринославі у 1919 р.⁸⁷⁵.

У заочній дискусії щодо *впливу на махновців анархістського чинника* і міри відповідності анархо-комуністичних настроїв українській селянській ментальності

⁸⁷³ Федюк В. П. Белое движение на юге России 1917–1920 гг.: дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Ярославль, 1995. С. 376.

⁸⁷⁴ Цит. за: Семанов С. Н. Под черным знаменем ... С. 44.

⁸⁷⁵ Семанов С. Н. Под черным знаменем ... С. 46.

резонні аргументи висловлено в публікаціях В. Коміна⁸⁷⁶, С. Семанова^{877,878}, О. Шубіна^{879,880} та ін. Деякі дослідники вийшли на тему специфіки українського анархізму, який полягав у його персоніфікованому вияві (В. Єрмаков⁸⁸¹, О. Шубін^{882,883}). Одна з останніх робіт Олександра Шубіна⁸⁸⁴ є вдалою спробою ретельного розгляду феномену махновщини з позицій анархізму, що подекуди призводить до перебільшення автором міри впливу анархістів на махновський рух. О. Шубін простежив соціальні корені махновського руху, передумови та причини зародження збройного селянського опору, ідейно-політичні трансформації та військові спілки махновців тощо. Зрештою, дослідник залишився вірним обраній парадигмі, дійшовши висновку, що махновський рух на всіх етапах боротьби був спрямований на досягнення анархічного ідеалу⁸⁸⁵.

У працях О. Шубіна досліджується також створення у 1926 р. Н.Махном і П. Аршиновим «Платформи» – програми подальшої боротьби анархістів за омріяний соціальний ідеал – та тривалу дискусію в анархістському середовищі (включно до 1931 р.) щодо її положень⁸⁸⁶. О. Шубін, критикуючи програмні ідеї «Платформи», схвалив «класичний» анархістський напрямок, який, на його думку, був значною мірою реалізований в соціально-економічному устрої махновських та

⁸⁷⁶ Комин В. В. Нестор Махно: мифы и реальность. Калинин: Московский рабочий, 1990. 79, [2]

с.

⁸⁷⁷ Семанов С. Н. Под черным знаменем, или Жизнь и смерть Нестора Махно. Москва: Тов-во "Возрождение", 1990. 76, [1].

⁸⁷⁸ Семанов С. Н. Махно. Подлинная история. Москва: ЗАО "Компания "АСТ-ПРЕСС", 2001.

⁸⁷⁹ Шубин А. В. Анархистский социальный опыт: Украина и Испания 1917–1939 гг.: автореф. ... дисс. д-ра ист. наук: 07.00.03. Москва, 1999: URL: <https://www.dissercat.com/content/anarkhistskii-sotsialnyi-opyt-ukraina-i-ispaniya-1917-1939-gg>.

⁸⁸⁰ Shubin Alexander. Die Machno-Bewegung und der Anarchismus. *Anarchismus und Russische Revolution*. Berlin, 2017.

⁸⁸¹ Єрмаков В. Д. Анархисты на фронтах Гражданской войны 1917-1922 годов. Санкт-Петербург: СПбГИК, 2018.

⁸⁸² Шубин А. В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917-1922 гг. в России и на Украине. Москва: ЛИБРОКОМ, 2013.

⁸⁸³ Shubin Alexander. Nestor Machno: bandiera nera sull'Ucraina. *Guerriglia libertaria e rivoluzione contadina (1917–1921)*. Milano: Eleuthera, 2012.

⁸⁸⁴ Шубин А. В. Махно и его время ...

⁸⁸⁵ Шубин А. В. Махно и его время ...С. 307-308.

⁸⁸⁶ Шубин А. В. Махно и его время ...

іспанських комун⁸⁸⁷. На думку О. Шубіна, постреволуційна махновщина, представлена «Платформою», була вираженням радикалізму, наближенням до державності, від чого відмовилися «класичні» анархісти.

О. Шубін, уникаючи відвертої апологетики анархізму, показав важливу роль, яку відіграли махновці у спілці з анархістами КАУ «Набат» в історії громадянської війни, претендуючи на третю силу у протистоянні «білої» і «червоної» Росії⁸⁸⁸. Історик на фактах спростував радянські міфи про «куркульський бандитизм» махновців, про безглуздість їх протистояння більшовикам і відсутність у них реалістичної програми. Проте О. Шубін замовчав питання про соціальну деградацію решток махновців, переслідуваних частинами РСЧА у 1921 р., що дало привід закидали повстанцям бандитизм.

Інший історик, В. Єрмаков, у 1991 р. все ще вважав, що махновщина мала куркульсько-бандитський характер, чому сприяли дві основні риси в ідеології українського селянства: анархо-індивідуалістичний світогляд і прагнення самостійності⁸⁸⁹. Всупереч собі, В. Єрмаков стверджував, що соціальні умови, Півдня України (родючі землі, великі наділи, хутори і колонії) уможливили появу махновщини, як селянського різновиду російського анархізму⁸⁹⁰.

У новій праці автор дійшов висновку, що партизансько-повстанський рух під орудою Н. Махна був найпотужнішим селянським рухом, знаходився під найбільшим впливом анархістів і очолювався переконаним анархістом⁸⁹¹. Проте, за Єрмаковим, у критичні моменти історії, коли стояло питання про збереження РПАУ та «Махновії», Махно все ж відсував анархізм на другий план⁸⁹². На підтвердження своєї думки, В. Єрмаков навів заяву штабу РПАУ, у якій, з одного боку, ототожнювалися махновщина та анархізм, а з іншого – зізнання Н. Махна про

⁸⁸⁷ Шубин А. В. Анархистский социальный опыт ...

⁸⁸⁸ Shubin Alexander. Die Machno-Bewegung und der Anarchismus. *Anarchismus und Russische Revolution*. Berlin, 2017.

⁸⁸⁹ Єрмаков В. Д. Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины. *Социологические исследования*. 1991. № 3.

⁸⁹⁰ Єрмаков В. Д. Махновщина ...

⁸⁹¹ Єрмаков В. Д. Анархисты на фронтах Гражданской войны 1917-1922 годов. Санкт-Петербург: СПбГИК, 2018. С. 132.

⁸⁹² Єрмаков В. Д. Анархисты на фронтах ... С. 132.

те, що він радо залучав анархістів до повстанських лав, але махновці цінували лише тих з них, хто, міг стати пліч-опліч у бою⁸⁹³.

Деякі протиріччя у визначенні ступеня анархізованості махновців можна спостерегти у вступній статті С. Волка до видання спогадів Н. Махна⁸⁹⁴. Наприклад, несприйняття махновцями прибулих червоних комісарів чи білих емісарів історик пояснив стихійним анархізмом українського селянства, який полягав у їх прагненні безвладдя й економічної свободи на засадах рівноправ'я. Відтак, повстанці Батька Махна захищали власні інтереси справедливого самоврядування, які істотно збігалися з постулатами теорії анархо-комунізму⁸⁹⁵. Надалі автор дійшов хибного висновку, що українському селянству були близькими російські анархічні ідеї. Проте російська община і господарювання із нахилом до індивідуальної свободи, поширене на Гуляйпіллі – явища не автентичні, так само як і ментальність українських і російських селян.

В. Кривенький здійснив класифікацію анархістських груп і центрів, та встановив, що московські «анархісти підпілля» (ВОАП) які організували вибух у Леонтьєвському провулку, влітку 1919 р. отримали кошти від махновського штабу⁸⁹⁶. Ба більше, В. Кривенький підтримав версію сучасного українського анархіста В. Азарова, який «...вельми обґрунтовано вважає появу ВОАП майже на 100% справою рук махновської контррозвідки»⁸⁹⁷. Про махновський слід у теракті ВОАП розповідає і Д. Рубльов: «З Харкова в центральну Росію виїхала група з 25 бойовиків, організована махновськими контррозвідниками. В їх планах було організувати в Харкові замах на Троцького і підрих будівлі ВУЧК. Потім передбачався замах на Леніна в Москві»⁸⁹⁸.

Проте, попри потужну джерельну базу монографії, оперту на майже два десятки архівів 4-х держав, В. Кривенький лишив поза увагою діяльність

⁸⁹³ Ермаков В. Д. Анархисты на фронтах ...

⁸⁹⁴ Волк С. С. Нестор Махно в дни войны и мира. *Махно Нестор. Воспоминания*. Москва: Республика, 1992.

⁸⁹⁵ Волк С. С. Нестор Махно ... С. 10.

⁸⁹⁶ Кривенький В. В. Анархистское движение...

⁸⁹⁷ Кривенький В. В. Анархистское движение... С. 310.

⁸⁹⁸ Рублев Дмитрий. Российский анархизм в XX веке. Москва: Родина, 2020. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=92109&p=123

«набатівців» у керівництві РПАУ(м), питання впливу анархістів на махновців і їх «Батька», а також репресії проти махновців та анархістів України у 1921–1925 рр. Так, лівова частка підрозділу 4.2. із синкретичною назвою «Чорна гвардія», анархо-бандитизм, повстанство, махновщина» присвячена збройній спробі Я. Тряпціна втілити на практиці проект «Миколаївська-на-Амурі комуна» (1920 р), а на махновців і «Махновію, попри обіцянку автора, відведено лише кілька абзаців. Не відповідають рівню монографії і куці (0,5 сторінки) висновки, що засвідчує певний перекис автора у бік фактології, за браком синтезних узагальнень.

Дещо більше місця історія махновського руху займає у монографії російського фахівця з історії анархізму Д. Рубльова⁸⁹⁹. Історик простежив процес інтеграції анархістів КАОУ «Набат» з гуляйпільською групою анархістів у першій половині 1919 р. За Рубльовим, В. Білаш встановив контакт з «набатівцями» вже в січні. В лютому І. Тарасюк заснував у махновській столиці групу, що входила до КАОУ та видавала газету «Гуляйпільський набат», а в травні «набатівці» об'єдналися з Гуляйпільською ГАК: «З травня 1919 г. «Набат» встановив зв'язок з махновським рухом»⁹⁰⁰. Д. Рубльов проаналізував також гасла махновців, які змінилися після розриву з більшовиками восени 1919 р., «набуваючи відкрито анархістського характеру, близького політичній платформі КАОУ «Набат»»⁹⁰¹. Йдеться про «безвладні Ради робітничих і селян», повторюється гасло «третьої революції». Проте, як на нас, махновці допускали лише тактичні зміни, не відступаючи від власних стратегічних вимог, які часто співпадали з анархо-комуністичними і реалізувалися у політичній практиці трьох народних з'їздів і устрою «Махновії». Насправді, махновці і анархісти поділяли однакові гасла і в лютому 1919 р. і в жовтні 1920 р. незалежно від впливу «Набат».

З іншого боку, до критики тверджень про наявність в українського селянства анархістського соціального ідеалу долучалися П. Альошкін⁹⁰²

⁸⁹⁹ Рублев Дмитрий. Российский анархизм ...

⁹⁰⁰ Рублев Дмитрий. Российский анархизм ...

⁹⁰¹ Рублев Дмитрий. Российский анархизм ...

⁹⁰² Алешкин П. Ф. Крестьянское протестное движение в России в условиях политики военного коммунизма и ее последствий: 1918-1922 гг.: дис. д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2012. URL:

В. Голованов⁹⁰³, В. Телицин⁹⁰⁴ та інші фахівці з історії махновщини. За В. Телициним, махновський рух був радше пошуком власного селянського шляху до свободи, ніж ідейною боротьбою: «Махно – третя сила, яка в бурхливому морі революції і громадянської війни шукала свій шлях»⁹⁰⁵.

Про стихійність руху йдеться в праці П. Альошкіна і Ю. Васильєва: «саме Троцький почав роздмухувати міф про анархістську природу махновщини, щоб затулити її народний селянський зміст»⁹⁰⁶. Дійсно, як зазначили налаштовані проти «випинання анархістської оболонки махновщини» історики, не махновці примкнули до анархістів, а група анархістів-комуністів залучилася до руху в якості політпрацівників⁹⁰⁷. На думку істориків, в неосвічених масах повстанців анархізм не сприймався як політичне вчення. «Хто читав анархістські видання? Неосвічена селянська маса?»⁹⁰⁸ – риторично запитали автори, перебільшуючи відсталість повстанців, з якими працював махновський культпросвіт і перекондливі агітатори, починаючи з Н. Махна і В. Воліна. За висновком П. Альошкіна: «Анархістська умоглядна теорія, як ідеологія радикального революційного спрямування, виявилася далекою від справжніх інтересів трудящих»⁹⁰⁹. Як на нас, заява науковця містить недооцінку результатів співпраці махновців і анархістів у побудові гуляйпільської Махновії і повстанської армії.

Справедливо заперечуючи типологію махновського руху в якості анархістського, П. Альошкін впадає в іншу крайність, коли не виносить це явище за рамки типології російського селянського руху, з притаманним останньому етатизмом, віропідданством, вірою в сакральність влади. Самоврядування

<https://www.dissercat.com/content/krestyanskoe-protestnoe-dvizhenie-v-rossii-v-usloviyakh-politiki-voennogo-kommunizma-i-ee-po>

⁹⁰³ Голованов Василий. Нестор Махно. Москва: Молодая гвардия, 2013.

⁹⁰⁴ Телицын В. Т. Нестор Махно: Историческая хроника. Москва: Олимп; Смоленск: Русич, 1998.

⁹⁰⁵ Телицын В. Т. Нестор Махно ... С. 442.

⁹⁰⁶ Алешкин П. Ф., Васильев Ю. А. Крестьянская война в России в условиях политики военного коммунизма и ее последствий (1918–1922 гг.). М.: Голос-Пресс, 2010. С. 209.

⁹⁰⁷ Алешкин П. Ф., Васильев Ю. А. Крестьянская война ... С. 211.

⁹⁰⁸ Алешкин П. Ф., Васильев Ю. А. Крестьянская война ... С. 217.

⁹⁰⁹ Алешкин П. Ф. Крестьянское протестное движение в России в условиях политики военного коммунизма и ее последствий: 1918–1922 гг.: автореф. ... дис. д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2012. С. 13.

махновців з його сходами і з'їздами не вписується в наведену П. Альошкіним формулу щодо російських селян: «Селянство ніколи не асоціювало себе в якості суб'єкта реальної політики, добровільно віддаючи цю функцію державі»⁹¹⁰. З початку аграрної революції, яку В. Данилов окреслив у рамках 1902–1922 рр., селянство вже набуло значного досвіду політичного суб'єкта, що продемонструвало організоване повстанство не лише України, з її селянськими «республіками», а й Росії (антоновщина та ін.).

В. Голованов заперечив істотний вплив теоретиків анархізму на махновців і наполіг на стихійному характері цього руху, який, на його думку, надихався романтикою і традицією козацької доби, в тому числі і у випадку обрання отамана-«батька». Дослідник переконаний: «У порівнянні з більшовицькою «диктатурою пролетаріату» махновщина – це романтичний марш назад, в минуле, до часів Запорізької Січі, вольності лівобережного козацтва, оселянені нащадки якого знову намагалися здобути собі свободу і братню рівність. Анархізм був лише сучасною формою, в яку втілювалися ці вікові умонастрої»⁹¹¹. Інша книжка В. Голованова має підзаголовок «художнє дослідження махновського руху»⁹¹², що свідчить про її популярний характер, але варта фахового аналізу, бо базується на історичних джерелах. Загалом, праці В. Голованова є одним із кращих зразків поєднання науковості, з оригінальним літературним стилем.

Зважену позицію щодо оцінки впливу анархізму на махновців зайняли упорядники збірника документів з історії махновського руху Т. Шанин, В. Кондрашин і Н. Тархова⁹¹³. Науковці відзначили, що ідеї анархізму були близькими общинній свідомості селян і їх традиціям сільської громади. «Опубліковані документи, проте, свідчать, що анархісти не чинили вирішального

⁹¹⁰ Алешкин П. Ф. Крестьянское протестное движение ... дис. д-ра ист. наук.

⁹¹¹ Голованов Василий. Нестор Махно. М.: Молодая гвардия, 2008. 482[14] с.: ил. (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1121). С. 21.

⁹¹² Голованов Василий. Тачанки с юга. Художественное исследование махновского движения. Москва: "МАРТ", 1997.

⁹¹³ Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение. Нестор Махно. *Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы* / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006.

впливу на прийняття рішень в повстанській армії, не командували нею і не керували Батьком Махно»⁹¹⁴, – наголосили історики. У своїй пізнішій публікації, присвяченій спростуванню міфів про махновщину, В. Кондрашин висловив аналогічну оцінку співвідношення стихійності та ідейності повстанців: «Це був селянський рух, в якому анархісти брали активну участь завдяки тому, що на чолі його виявився анархіст і ідеї анархізму збігалися з селянськими уявленнями про цілі їх боротьби»⁹¹⁵. Водночас історик навів маловідомі факти на підтвердження доброї самоосвіти Н. Махна та принципів добровільності та виборності у РПАУ.

Загалом питання ролі анархістів у махновському русі та рівня анархізованості повстанського ядра стало одним із постійних об'єктів дослідницького інтересу науковців Росії. Більшість дослідників заперечували глибоке проникнення анархістських ідей в малописьменні маси повстанців, але визнавали відданість анархізму керманічів руху. Інша справа, що науковці по різному інтерпретували ідеологію махновського руху: окремий варіант анархізму або ж «махновський анархізм» (О. Шубін), «анархізм дії» (В. Єрмаков), «анархо-патріотизм» (В. Комін) тощо.

У російській літературі з тематики махновської боротьби загальним місцем стали судження та оцінки щодо *реалізації положень програми махновців на практиці*. Як на нас, дискусійними є твердження Д. Рубльова про те, що режим «Південної безвладної трудової федерації», являв собою «дещо демократизований ... варіант військової диктатури»⁹¹⁶. Дійсно, диктатура штабу РПАУ і комендантів, як і вимагав воєнний час, здійснювалася у захоплених махновцями містах, але вважаємо, що некоректно відносити такий режим і до гуляйпільської «Федерації», де для вирішення важливих питань скликалися з'їзди, а виконавча влада належала виборній Реввійськраді. Як визнав автор, попри значний вплив Н. Махна і його штабу, далеко не всі рішення про політичний курс руху залежали від волі «Батька»,

⁹¹⁴ Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение ... С. 21.

⁹¹⁵ Кондрашин В. В. Повстанческая армия Махно: мифы и реальность. «Атаманищина» и «партизанищина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015.

⁹¹⁶ Рублев Дмитрий. Российский анархизм ... URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=92109&p

залежного і від близького оточення і від селянських настроїв. Зважаючи на махновську практику самоврядування, навряд чи коректним є тлумачення автором, вслід за М. Мрачним, махновського руху як прояву «втечі від свободи» під руку сильного вождя на зразок Леніна⁹¹⁷.

Позитивною рисою сучасної історіографії Росії стало звернення науковців до глибинних пластів історії російського селянства та обставин «розселянювання» країни у радянську добу, до вивчення *соціально-економічного підґрунтя та рушійних сил* селянських повстань. Так Г. Йоффе доводив, що земельна та інші реформи 60-х рр. XIX сторіччя як і столипінська реформа, не привели до заміни старих державних структур та традицій⁹¹⁸. Вчорашні раби, зазначив Г. Йоффе, отримали особисту свободу, яка, без власності й духовної культури обернулася соціальною виразкою і призвела до революції і кривавої громадянської війни.

У статті Ю. Латова досліджено деякі маловідомі соціально-економічні аспекти махновського руху. На думку дослідника, проголосивши гасло народного самоврядування, махновці, слідували йому і в економічній політиці⁹¹⁹. За Латовим, причиною популярності махновців серед трудящого люду була гнучкість їх соціально-економічної політики, яка опиралася на поточні потреби місцевого люду, відбиті в колегіальних рішеннях. В цьому контексті вважаємо влучним зауваження С. Кара-Мурзи про прагматизм селянина, який вбачав головну загрозу своєму існуванню в фігурі «поміщика-реваншиста», який повертався з військами Добровольчої армії (чи Державної варти П. Скоропадського. – М.К.), щоб відібрати щойно отриману землю, здобуту за більшовицьким декретом 1917 р.⁹²⁰. Щоб не йти наперекір селянській практиці співжиття, анархісти Махна змирилися із стихійним ринковим товарообміном, мішечництвом, тимчасово заміщуючи ним свою

⁹¹⁷ Рублев Дмитрий. Российский анархизм ...

⁹¹⁸ Йоффе Г. Читая «Архив русской революции». *Архив русской революции*. В 22-х т. М., 1991. Т. 1-2. С. XIII-XIV.

⁹¹⁹ Латов Ю. В. Теневая экономика времён гражданской войны - общее и особенное. *Теневая экономика: экономический и социальный аспекты: пробл.-тематич. сб.* Москва, 1999.

⁹²⁰ Кара-Мурза С. Гражданская война (1918-1921) – урок для XXI века. М.: Алгоритм, Эксмо. С. 115-116.

програмну ідею «товариського продуктообміну»⁹²¹. Ю. Латов схвалив махновську вільну торгівлю як ефективний засіб виживання в умовах перманентної війни, розрухи, стрімкої девальвації рубля. Поза тим, О. Ігнат'єва проаналізувала економічні програми, укладені російськими анархістами, в тому числі і керівництвом махновської «Гуляйпільської республіки», і наполягла на їх утопічності через невідповідність суспільному стану після падіння царизму⁹²².

Питання динаміки соціальної бази махновщини на різних етапах повстання знайшли своє тлумачення у статті С. Волка⁹²³. Історик погодився, що первісно основу махновських формувань складали середняки (переважно кіннота) і незаможне селянство (піхота)⁹²⁴. С. Волк доводить, що, із заміною продрозкладки нормованим продовольчим податком (1921 р.), махновські середняки й бідняки поверталися до власних ділянок. Тому, в умовах постійної облави на махновців ще з кінця 1920 р., і їх вимушеного відриву від базових територій, до них приєднувалися тільки ті, хто не попадав під амністію, та куркульські елементи, які мали найбільше підстав ненавидіти владу експропріаторів.

У праці С. Семанова «Під чорним прапором...»⁹²⁵ селянську війну під орудою Н. Махна розглянута як своєрідна народна стихія. Із врахуванням нових досліджень теми, історик доводив, що Н. Махно і його соратники були борцями за щастя трудового люду, але скористалися для досягнення цієї мети непослідовними і невинувато жорстокими заходами. С. Семанов наголосив, що в районах, контрольованих РПАУ, вже ніхто не вчиняв масових реквізицій і примусових мобілізацій. До того ж повстанці Н. Махна піклувалися про бідні верстви, як-от у Катеринославі напередодні 1919 р. Рішення щодо обсягу допомоги до 1000 рублів,

⁹²¹ Латов Ю. В. Теневая экономика ... С. 97.

⁹²² Ігнат'єва О. А. Взгляды анархистов на проблемы экономического переустройства общества после Октябрьской революции. *Социологические исследования*. 1991. № 3.

⁹²³ Волк С. С. Нестор Махно в дни войны и мира. Махно Нестор. Воспоминания Москва: Республика, 1992.

⁹²⁴ Волк С. С. Нестор Махно в дни ... С. 24.

⁹²⁵ Семанов С. Н. Под черным знаменем, или Жизнь и смерть Нестора Махно. Москва: Тов-во «Возрождение», 1990. 76, [1] с.

за вартості фунта хліба 5-6 рублів, ухвалювали на місці. До місць видачі матеріальної допомоги збиралися тисячні черги⁹²⁶.

Проте С. Семанов достатньо критично оцінив особистість Махна, з його метанням між політичними таборами, і не замовчав «чорні сторінки» історії руху: наприкінці війни навколо Н. Махна зібрався «різний набір» і кондотьери війни, які не гребували засобами, що відбило «неприємну тінь» на історію махновщини і образ «Батька», як народного вождя⁹²⁷.

Останнім часом багато «списів» ламається російськими науковцями щодо історіософської проблеми *співвідношення соціальних та національних мотивів махновського руху*, щодо впливу національної традиції на повстанців Н. Махна. Історики підтвердили думку про слабкість національного начала в керівництві махновського руху, але відзначили вплив на махновську верхівку народної стихії Гуляйпільщини та інших питомо українських регіонів.

В. Голованов, С. Семанов, В. Теліцин відзначали, що зародження махновського руху було пов'язано з необхідністю боротьби селянства з політикою як окупаційних, так і власне українських урядів, зокрема, в період гетьманату. Що стосується січових традицій демократії і свободолобства, та й самого факту козацького походження багатьох гуляйпільців, то вважається, що «Батько» вкладав у поняття козацького феномену не стільки українську національну сутність, скільки соціально-побутову традицію. Проте, на наш погляд, думка В. Коміна про розуміння Н. Махном нереальності створення «Січі ХХ століття» на засадах вільного самоврядування⁹²⁸ потребує додаткової аргументації. Адже Вільна Махновія, про яку промовляли повстанці на кожному мітингу, була не просто ідеалом, а й, частково, практикою устрою Гуляйпільської трудової республіки.

Власне те, що суспільно-політична концепція Н. Махна була пов'язана з долею українського народу, свідчать і назва та устрій повстанської армії, і програмні установки руху і побут махновців. Як відомо, російські більшовики, які

⁹²⁶ Семанов С. Н. Под черным знаменем ... С. 29, 41-42.

⁹²⁷ Семанов С. Н. Под черным знаменем ... С. 61.

⁹²⁸ Комин В. В. Нестор Махно ... С. 49.

навесні 1919 р. вже керували Україною, переслідували насамперед українських самостійників. Тож 3-й Гуляйпільський з'їзд ухвалив резолюцію, в якій протест проти політики «комуністів-більшовиків» поєднувався із закликом припинити «будь-яке національне цькування»⁹²⁹. Понад те, влітку 1919 року Н. Махно пішов на тимчасове співробітництво з Директорією.

Сам «Батько» запізно зацікавився українським питанням і не схвалював політику Директорії, яка на його думку, відстоювала інтереси національної буржуазії і поміщиків. «Він не міг підтримувати їх ідею про незалежну Українську державу і тому, що був анархістом-антидержавником, супротивником будь-якої державної влади»⁹³⁰ – слушно зауважили Т. Шанин, В. Кондрашин і Н. Тархова. Так само С. Семанов, який приписав петлюрівцям антисемітизм і русофобію, відзначав, що Н. Махно, як послідовний прибічник безвладдя, не міг стати на бік ні національної державності, ні більшовицької диктатури пролетаріату⁹³¹. У дослідженнях С. Семанова ні про яку виразну ідеологічну складову махновщини, основу якої складали неписьменні бідняцькі верстви, не йдеться. Погляди Батька Махна визначені автором категорично: переконаний анархіст, який сповідував космополітизм, тому «без сумніву, що ні українського, ні тим паче загальноросійського патріотизму він не знав»⁹³².

Менше з тим, важко погодитися з висновком С. Волка, який вважає, що «ідея проголошення самостійності України для Н. І. Махна була неприйнятною... Вона не стала популярною на лівому березі Дніпра, оскільки там проживало різне за етнічним складом населення: українці, росіяни, греки, євреї»⁹³³. Насправді, у програмній «Декларації» махновців, укладеній Н. Махном, В. Воліним і П. Аршиновим і прийнятій у 1919 р. на з'їзді трудящих і повстанців Півдня України стверджувалося, що метою революції є звільнення України «від усіх

⁹²⁹ Резолюция 3-го районного съезда представителей волостей и уездов Екатеринославской губернии, повстанческих фронтовых частей в поддержку действий Махно. 10 апреля 1919 г. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине ... С. 111-112.

⁹³⁰ Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение ... С. 18.

⁹³¹ Семанов С. Н. Под черным знаменем ... С. 18.

⁹³² Семанов С. Н. Под черным знаменем ... С. 19.

⁹³³ Волк С. С. Нестор Махно ... С. 8.

насильників і володарів» та здобуття незалежності України, але не національної, а в сенсі самовизначення трудящих⁹³⁴.

Щодо етнічного складу Південного Сходу України, де діяли махновці, то дійсно, населення тут було порівняно більше поліетнічним, зросійщеним і пролетарізованим, але це не означає, що тутешня людність прагнула підлягати імперській чи більшовицькій Росії. Абсолютну більшість повстанців під орудою Н. Махна становили таки етнічні українці, україномовні вихідці із навколишніх сіл. За даними С. Рудницького, на Катеринославщині та Херсонщині, які були опорною базою махновської армії, українці становили відповідно 69 і 53 % всього населення⁹³⁵. А якщо брати до уваги лише сільську людність, то ці показники будуть значно вищими. Росіяни, частка яких сягала на так званій махновській території 18 %, а в повстанських лавах ще менше, фізично не могли деукраїнізувати махновську армію.

Російські історики спостерегли періодичне посилення націоналістичних настроїв серед селянства України, як на завершальному етапі німецько-австрійської окупації чи з другим вторгненням більшовиків на Україну у 1919 р. Водночас більшість дослідників (В. Єрмаков, І. Назаров, О. Шубін та ін.) відкинули міфи про махновські погроми. Російсько-ізраїльський дослідник М. Гончарок також заперечив антисемітський характер руху⁹³⁶.

Новим напрямом досліджень російських науковців у XXI ст. стало висвітлення зусиль Н. Махна щодо спроб *поширення повстанського руху за його базові межі* на територію Курської, Воронежської губерній, Донської області^{937,938,939}.

⁹³⁴ Проект декларации революционной повстанческой армии Украины (Махновцев). (Принят Военно-Революционным Советом армии на заседании 20-го октября 1919 года). *Н. И. Махно. Воспоминания. Материалы и документы* / Сост. В.Ф.Верстюк . Киев, 1991.

⁹³⁵ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів: Світ, 1994.

⁹³⁶ Гончарок Михаил. Век воли. Русский анархизм и евреи (XIX-XX вв.). Иерусалим: «Мишмерет шалом», 1996.

⁹³⁷ Грищенко А. Н. «... Рядовую массу казаков влить в свою армию»: рейд махновской армии на Верхний Дон (сентябрь 1920 года). «Атаманищина» и «партизанищина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015.

на землі Кубані, Нижнього Поволжя, та навіть у Сибіру^{940,941}. Так, О. Грищенко дослідив рейд махновської армії по донській землі з 10 по 27 вересня, коли вона завдала низку поразок полкам РСЧА. Знищуючи на своєму шляху місцеві органи радянської влади та більшовиків, членів продзагонів, махновська армія пройшла весь Донецький округ, станиці Краснокутську, Боківську, Каргінську, околиці Вешенської Верхньо-Донського округу. Посилаючись на оперативне зведення з фондів Ростовського архіву, історик зазначив: «Армія Махна діяла під гаслом «Геть комуністів-комісарів, геть євреїв, хай живуть Махновці!» і прагнула привернути на свій бік селян і козаків»⁹⁴². Проте більшовицьке керівництво Донецького округу відзначало, що, «навчене гірким досвідом минулого», місцеве козацтво не підтримало махновців і до влади ставилося загалом краще, ніж селянство⁹⁴³. Тож О. Грищенко дійшов висновку, що махновська армія здобула на Донщині військові перемоги, але «зазнала поразки в головній битві – боротьбі за настрої широких людських мас». Серед причин цього названо розбіжність між анархістською фразою і поведінкою махновців, які вимагали коней і харчів, а також ментальністю козацтва, частина якого вже зазнала червоного терору як «біляки», а інша мала станова ворожнечу до селянок-українців.

Після нападу сучасної Росії на Україну тамтешні науковці нерідко вдаються до політичної інструменталізації історії. Показовим є приклад професора А. Венкова з Південного наукового центру РАН, який простежив деякі бойові

⁹³⁸ Грищенко А. Н. Украинские повстанцы-махновцы на донской земле (июль 1920 г.). *Украинцы Юга России: проблемы истории, культуры, социально-экономического развития: мат-лы междунар. науч. конф.* (г. Ростов-на-Дону, 3-4 октября 2013 г.). Ростов н/Д, 2013.

⁹³⁹ Венков А. В. Бои донских казаков с махновцами в годы Гражданской войны. *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки.* 2014. №3

⁹⁴⁰ Штирбул А. А. Пережогин, Караев, Лавров и другие: анархо-партизанщина в Сибири в начальный период гражданской войны (весна - лето 1918 г.) «Атаманищина» и «партизанищина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. *Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского.* М.: АИРО-XXI. 2015.

⁹⁴¹ Штирбул А. О. Н.І. Махно, махновщина і Сибір. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2009. Вип. XXVII.

⁹⁴² Грищенко А. Н. «... Рядовую массу казаков влить в свою армию» ... С.446.

Грищенко А. Н. Украинские повстанцы-махновцы на донской земле (июль 1920 г.). *Украинцы Юга России: проблемы истории, культуры, социально-экономического развития: мат-лы Междунар. науч. конф. (г. Ростов-на-Дону, 3-4 октября 2013 г.).* Ростов н/Д, 2013.

⁹⁴³ Грищенко А. Н. «... Рядовую массу казаков влить в свою армию» ... С.448-449.

зіткнення РПАУ з Донською зведеною кінною бригадою генерала Морозова та терськими козаками у складі Добровольчої армії 1919 р. По-перше, історик використав специфічні терміни: «Новоросія» щодо Південної України, «банди» щодо махновців і «націоналісти» щодо формувань Директорії. По-друге, автор представив махновський рух як антисемітський, здійснивши «сліпе» послання на листа якоїсь більшовицької парторганізації в Секретаріат ЦК РКП(б): «29 травня 1919 загони Махна під гаслом «Бий жидів, гони комісарів, рятуй революцію» виступили проти Радянської влади»⁹⁴⁴. По-третє, не вдаючись в аналіз бойових дій з РПАУ, крім згадки про захоплення в полон 500 махновців під Верхнім Токмаком, А. Венков безапеляційно заявив, що близько 3 тис. донської і терської кінноти розсіяли 40 тис. повстанців Н. Махна. Звідси зроблено висновок: «Таким чином, весь час Громадянської війни донські козаки безкомпромісно боролися з махновським повстанським рухом, виявивши бойову перевагу...»⁹⁴⁵. Враховуючи, що стаття А. Венкова надійшла в редакцію 3 квітня 2014 р., схоже, що його мету складало бажання довести перевагу героїчних росіян над українськими «націоналістами» і «бандитами».

Крім зазначених вище теоретичних питань, російські науковці епізодично розробляли інші конкретні сюжети махновської історії та їх відносин з різними військово-політичними силами: відносини махновців з більшовиками (А. Мішина⁹⁴⁶, О. Шубін⁹⁴⁷, з командуванням РСЧА (А. Мішина^{948, 949}), з революційними моряками (М. Єлизаров)⁹⁵⁰ тощо. Досліджувалися також маловідомі сторінки історії

⁹⁴⁴ Венков А. В. Бои донских казаков с махновцами .. С. 44 .

⁹⁴⁵ Венков А. В. Бои донских казаков с махновцами .. С. 45 .

⁹⁴⁶ Мишина А. В. Большевики и крестьянское повстанческое движение Н. И. Махно (1918–1921 гг.). *Отечественная история*. 2006. №1.

⁹⁴⁷ Шубин А. В. Красное и черное: раскол Махно и большевиков // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2011. №1.

⁹⁴⁸ Мишина А. В. Атаман Махно и Красная армия. *Труды Института российской истории РАН*. 2008. №7.

⁹⁴⁹ Мишина А. В. Повстанческое движение Н. И. Махно и Красная армия. *Уральский исторический вестник*. 2009. №3(24).

⁹⁵⁰ Елизаров М. А. Революционные матросы и анархистское движение Н. И. Махно. 1917–1919 гг. *Военно-исторический журнал*. 2007. №6.

соціально-політичної практики махновців (С. Чобан⁹⁵¹), підривної роботи більшовицьких спецслужб в махновських лавах (О. Капчинський⁹⁵²), окремі бої РПАУ, як-от під Перегонівкою (Ю. Тютюнник⁹⁵³) та ін. Так, О. Капчинський на базі архівних дані висвітлив діяльність деяких агентів Надзвичайної комісії, так і не викритих махновською контррозвідкою. Серед них був і Марк Спектор, який конспіративно працював у махновців під ім'ям «Матвій Бойченко» і згодом написав книжку у «В лігві Махно». Як відзначив О. Капчинський, юний столяр М. Спектор, за особистим завданням голови миколаївської ГУБЧК Абашидзе був «імплантований» в КАОУ «Набат» та в махновське військо. Йому вдалося стати ад'ютантом начальника політвідділу РПАУ(м) Іллі Гордєєва (Тепера) та завербувати його на бік більшовиків.

Що стосується історії союзів і розривів махновців з більшовиками, то а А. Мішина, як на нас, досить вдало підсумувала їх кон'юнктурний характер, за принципом «дружба проти спільного ворога», – чи то австро-німецькі війська, чи Петлюра, Денікін або Врангель – і причини розриву «дружби»: «Але як тільки небезпека відпадала, вони знову починали воювати один з одним. Для Махно було неприйнятно втручання більшовиків в життя рідного району, а для більшовиків – існування незалежного району з власним урядом і армією»⁹⁵⁴. Вивчивши оперативну документації Добровольчої і Червоної армій, дослідниця спростувала звинувачення махновців Л. Троцьким у травневій (1919 р.) поразці червоних у Приазов'ї. За її висновками, Шкуро прорвав фронт не через «партизанщину» махновців, а через непоставки озброєнь, не надання допомоги та через стратегічні прорахунки командування Південного фронту⁹⁵⁵.

Таким чином, за останнє 30-ліття в російській історіографії досягнуто теоретичного прориву у відображенні героїчних і трагічних сторінок повстанської

⁹⁵¹ Чобан С. В. Социально-политические преобразования Н. Махно (с марта 1917 г. по март 1918 г.). *Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания*. 2010. №2.

⁹⁵² Капчинский О. Батька под колпаком ЧК: Сексоты железного Феликса в махновском войске. *Родина*. 2001. №3.

⁹⁵³ Тютюнник Ю. Неизвестная битва. *Альтернативы*. 2003. № 4.

⁹⁵⁴ Мишина А. В. Атаман Махно и Красная армия ... С. 116.

⁹⁵⁵ Мишина А. Из истории Гражданской войны: «прорыв Шкуро» в свете архивных документов. *Вестник РУДН*. 2006. №3(7). С. 208-209..

боротьби під орудою Н. Махна в контексті вітчизняної та світової історії, оцінки її причин, обставин і значення. Це не означає, що російські історики повністю позбавилися ідеологічних стереотипів у підходах до дослідження махновського руху, що, зокрема, проявляється в недооцінці його національної специфіки і розгляді, як правило, в контексті загальноросійської селянської боротьби з продрозкладкою «червоних» і реквізиціями «білих».

Як відзначають деякі дослідники, велике значення для розуміння феномену махновщини має ще й *суб'єктивний фактор*, який відіграв важливу роль у повстанському русі, зокрема, керівництво ним Батьком Махном

В. Телицин, задумав обґрунтовану на історичних джерелах розповідь про Н. Махна і, попри відсутність зносок на джерела, достатньо об'єктивно охарактеризував зіткану з протиріч постать свого героя⁹⁵⁶. Автор має рацію щодо характеристики Н. Махна: «Образ Махна не варто ідеалізувати, він – не Робін Гуд ... Але і не монстр, жахливі риси якого йому намагалися надати і офіційна радянська, і ліва західноєвропейська преса (а за ними і вітчизняна історична наука). Він – продукт тієї епохи, в якій переплелось все від великого до смішного, від наївно-чистого до брудно-підлого, від романтичного до кримінального»⁹⁵⁷.

С. Семанов у принципі заперечив патріотизм Махна як анархіста і космополіта⁹⁵⁸. Можливо, що дослідник має рацію, якщо зважити на патріотизм «державний». Що ж стосується «народного» патріотизму, то у своїх діях та мемуарах і спогадах Нестор Іванович асоціював себе з українським народом, козацькою спадщиною. У «Спогадах» 1929 р., виданих в Парижі, Н. Махно висловлює жаль, що книжка виходить не в Україні і не українською мовою⁹⁵⁹.

Об'єктивний виклад життєпису Н. Махна міститься в книжці із серії «Великі полководці Росії», де розповідь про ватажка постанців вміщена разом

⁹⁵⁶ Телицын В. Л. Нестор Махно: Историческая хроника. Москва: Олимп; Смоленск: Русич, 1998.

⁹⁵⁷ Телицын В. Л. Махно Нестор ... С. 443.

⁹⁵⁸ Семанов С. Н. Под черным знаменем, или Жизнь и смерть Нестора Махно. Москва: Тов-во «Возрождение», 1990. С. 16.

⁹⁵⁹ Семанов С. Н. Под черным знаменем, или Жизнь и смерть Нестора Махно. Москва: Тов-во «Возрождение», 1990. С. 16.

біографічним нарисом про його непримиримого ворога Голову РВС Республіки Л. Троцького⁹⁶⁰. Наголошено на військових здібностях і хоробрості у боях отамана, побудові ним армії на засадах «військової демократії». М. Надєждін на тлі реальних епізодів із життя «Батька» передав його власні уявлення про «селянський рай» на власній землі, про самовладну республіку на засадах рівноправ'я і взаємодопомоги⁹⁶¹.

Полярні оцінки критиків викликала історико-документальна повість про Н. Махна Михайла Веллера⁹⁶². За Веллером, «Батько» був провідником волі трудового народу у його боротьбі за справедливість і вільну працю, що виправдовує його нещадність до ворогів. Це впливає, зокрема, з передачі автором мислення селян і робітників, які обирали Нестора головою Гуляйпільської Ради: «Ось Махно, Нестор ... Він з дитинства заводила. Відчайдуха. Він з бідняків, сирота. Свій. І він – справжній Ревалі ... цінер. Жандармів вбивав, гроші для революції, для щастя простих людей, у царської влади відбирав. До смерті засуджений, в петлі стояв! І ...»⁹⁶³.

У міру романтичну і реалістичну оцінку значення історичної постаті Махна в революції надав В. Голованов. Вже в роботі «Тачанки з Півдня» дослідник окреслив своє бачення фігури Махна як великої і трагічної, як постаті, котра навіки увійшла до Пантеону російських революціонерів⁹⁶⁴. Не забув автор про свого героя і у збірнику історичних портретів видатних анархістів⁹⁶⁵. Для В. Голованова Нестор Іванович є органічним породженням рідного народу, за який він боровся: «Махно не виродок, він персонаж народної війни, висуванець і бойова душа народу ... Він в точному сенсі слова народний герой, що пройшов через все своє зло і всі подвиги

⁹⁶⁰ Троцкий Лев Давидович, Махно Нестор Иванович / ред. Н.А. Копылов. Москва: ИД «Комсомольская правда», 2014.

⁹⁶¹ Надєждин Н. Я. Нестор Махно: «Батько». Москва: Майор (Осипенко. А.И.), 2011.

⁹⁶² Веллер Михаил. Махно. Москва: АСТ, 2007: URL: <https://online-knigi.com/page/29225> (дата звернення: 24.11.2020).

⁹⁶³ Веллер Михаил. Махно. ... С. 16.

⁹⁶⁴ Голованов Василий. Тачанки с юга. Художественное исследование махновского движения. Москва: "МАРТ", 1997.

⁹⁶⁵ Анархисты. М.: Чёрный квадрат, 2018.

повсталого народу»⁹⁶⁶. Письменник звернув увагу і на трагізм постаті «Батька», який, зрештою, так і не досяг свого ідеалу – ні «вільного району» на рідній землі, ні особистого щастя вільного хлібороба. «Прекраснодушні пориви 1917 року змінилися нещадної боротьбою чотирьох наступних років. Юнак, який загрався в революцію і заплатив за це дев'ятьма роками в'язниці, був безжально полонений правилами гри...»⁹⁶⁷, – викладає своє враження автор. На думку В. Голованова, Н. Махно еволюціонував від революціонера-романтика, яким він вийшов з Бутирки, до бандита-юродивого у пекельних боях 1920/21 рр. але показав приклад нескореності для інших бунтарів. Письменник відзначив ще одну рису Нестора – як доброго сім'янина, який залишався «людиною патріархально-аскетичною», вірним чоловіком і люблячим батьком для дочки Олени⁹⁶⁸. Письменник переконаний: «І перед нащадками він виправданий своєю безкомпромісною битвою, своєї дорогоцінною стійкістю»⁹⁶⁹.

Інші російські дослідники вивчали також окремі періоди життя Нестора Махна та перебування його в еміграції в різних країнах. Так, О. Курьонішев дослідив початки організованої збройної боротьби махновців та їх отамана⁹⁷⁰, а Ю. Іванов – польський етап еміграції Н. Махна⁹⁷¹. Проімперськи налаштовані автори книжки «Таємниці смутних епох»⁹⁷², які називають горбачовську «перестройку» трагічною для Росії «катастрою» 1980–1990-х рр., зобразили Л. Троцького як руйнівного «демона революції», який розвалив Південний фронт, а не звинувачений ним Махно. О. Шубін також підтвердив, що саме більшовики провокували розрив спілки з Н. Махном у травні-червні 1919 р.: видали махновцям італійські гвинтівки, до яких бракувало патронів, поширили статтю «Геть

⁹⁶⁶ Голованов Василий. Нестор Махно ... С. 18.

⁹⁶⁷ Голованов Василий. Нестор Махно ... С. 44.

⁹⁶⁸ Голованов Василий. Нестор Махно ... С. 46.

⁹⁶⁹ Голованов Василий. Нестор Махно ... С. 471.

⁹⁷⁰ Куреньшев А. А. Н. И. Махно и махновское движение на Украине. 1917 – лето 1918 гг. *От «германской» к Гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты. Сборник статей и материалов* / Под ред. А. В. Посадского. М., 2014.

⁹⁷¹ Иванов Ю. В. Н. И. Махно в Польше. 1922–1925 годы. *Новая и новейшая история. 2006. №6.*

⁹⁷² Баландин Рудольф, Миронов Сергей. Троцкий и Махно. *Тайны смутных эпох.* Москва: Вече, 2003. URL: <http://wordweb.ru/tainy/45.htm> 9 (дата звернення: 01.02.2020).

махновщину» в харківських «Известиях», заборонили 3-й районний з'їзд у Гуляйполі, а 21 травня, коли Махно ще героїчно захищав Волноваху, вже мали план ліквідації махновщини⁹⁷³.

Крім яскравого персонажу Нестора Махна⁹⁷⁴, російських дослідників цікавили історичні постаті деяких інших діячів махновського руху. В. Оппоков, М. Седов досліджували біографію контррозвідника та ад'ютанта «Батька» Лева Задова, виведеного Олексієм Толстим в образі махновського ката^{975, 976, 977}. М. Анісімов і В. Оппоков на базі документів з архівів КДБ, в тому числі протоколів допитів і показань свідків та підсудних, спростували інсинуації І. Тепера, М. Кубаніна, С. Черномордіка про «кривавого ката» махновської контррозвідки і простежили кар'єру Л. Задова в лавах махновців та в штаті більшовицьких спецслужб^{978, 979, 980, 981}. Автори наголосили, що несправедливо змальовувати Л. Зіньківського катом і «демоном махновщини», в той час як він давно реабілітований.

Російські науковці досліджували також діяльність інших керівників махновського руху, зокрема, В. Воліна. В. Дам'є писав: «Він швидко став провідним ідеологом махновського руху і користувався величезною популярністю серед пересічних повстанців...»⁹⁸². Чимало дослідників подавали біографічні дані

⁹⁷³ Шубин А. В. Махно и большевики: обстоятельства раскола. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2007. Вип. 21. С. 181, 185-186.

⁹⁷⁴ Иванов Ю. В. Н. И. Махно в Польше. 1922–1925 годы. *Новая и новейшая история*. 2006. №6.

⁹⁷⁵ Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. Петрозаводск: Руди-Барс, 1994.

⁹⁷⁶ Седов Н. Хождение Левы Задова. *Наша республика*. 1994. № 6–7. С. 23-24.

⁹⁷⁷ Болгарин И., Смирнов В. кн.3: Милосердие палача. кн.4: Багровые ковыли. *Адъютант его превосходительства (эпопея в 4-х книгах)*. Кызыл, Балашиха: АСТ, Астрель, 2004. (Великая судьба России).

⁹⁷⁸ Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка. *Военно-исторический журнал*. 1990. № 2.

⁹⁷⁹ Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка. *Военно-исторический журнал*. 1990. № 4

⁹⁸⁰ Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка. *Военно-исторический журнал*. 1990. № 10.

⁹⁸¹ Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка. *Военно-исторический журнал*. 1991. № 11. С. 76.

⁹⁸² Дамье В. В. Всеволод Волин: жизнь ради революции. *Прямухинские чтения 2015 года*. М.: «Регтайм», 2016.

учасників махновського руху у додатках свої праць або в ході викладу основного матеріалу. О. Грищенко виявив і простежив бойовий шлях махновського отамана Брови⁹⁸³. Але із створенням на сайті С. Шведова детального іменного покажчика учасників руху, який уклали відомі «махнознавці» О. Дубовик, Ю. Кравець, О. Білаш⁹⁸⁴, кількість відомих біографій учасників махновського руху значно перевищує можливості нашого кваліфікаційного дослідження.

Висновки до розділу. Підсумовуючи стан сучасної російської історіографії махновщини, відзначимо, що за останнє 30-ліття в російській історіографії досягнуто теоретичного прориву у дослідженні руху, оцінки його причин, обставин і значення. Зокрема, побачили світ монографічні дослідження повстанського руху і феномену махновщини П. Альошкіна, В. Єрмакова, І. Назарова, В. Семанова, В. Теліцина, О. Шубіна та інших істориків.

Загалом у російській науковій літературі спостерігаються три основні методологічні підходи: 1) автори, які розглядають махновське повстанство крізь призму селянської війни 1917–1922 рр., не переймаючись його ідеологічними вподобаннями; 2) дослідники, які наголошують на анархічному характері махновщини та поглядах його очільника; 3) науковці, які заперечують анархічний характер махновського руху і наполягають на його стихійному характері, представляючи цей рух як народний бунт⁹⁸⁵. Ми вважаємо, що у керівництві РПАУ(м), включно з Махном, переважав анархістський світогляд, але для більшості рядових махновців, анархізм був не переконанням, а співзвучним за політичною метою вільного господарювання на своїй землі.

Особливістю російської історіографії вбачається зосередженість авторів, зазвичай, на двох основних темах: персоналії повстанського «Батька» і впливу

⁹⁸³ Грищенко А. Н. Где и когда погиб махновский атаман Брова?: *Материалы международной научно-практической конференции «История Гражданской войны в России 1917–1922 гг.»*. Москва, ЦМВС РФ, 24-25 мая 2016 г. М., 2016.

⁹⁸⁴ Махновцы. Именной указатель / составители: А. Дубовик, Ю. Кравец, А. Белаш. *Официальный сайт Нестора Ивановича Махно*: URL: <http://www.makhno.ru/makhno/>

⁹⁸⁵ Гудзь В. В., Ковальов М. В. Сучасний стан досліджень ідеології махновського руху в російській історіографії. *Старожитності Лукомор'я. Науковий електронний рецензований журнал*. 2021. № 2(5). URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/63/56>

анархістів на повстанський рух, хоча далеко не вичерпані джерельні ресурси для розробки інших напрямів історії махновської боротьби за свободу.

Досліджується також побут повстанців (В. Єрмаков, С. Семанов), сімейні відносини Н. Махна (С. Семанов), його стосунки в еміграційних колах (О. Шубін), відносини «батька» з його оточенням та впливи на Нестора окремих осіб (В. Голованов, С. Семанов, В. Теліцин), механізми еволюції бунтарських настроїв в середовищі селянства на історичному тлі та соціально-психологічний образ бунтаря – рядового і керівника (В. Голованов, В. Теліцин) тощо. Останнім часом арсенал російської історіографії поповнився дослідженнями зусиль Н. Махна з поширення повстанського руху за його базові межі на територію Чорнозем'я, Донської області, Нижнього Поволжя, на землі Кубані, та навіть у Сибіру.

Особливістю російської історіографії є зміщення фокусу наукових студій з традиційних питань про причини і обставини махновського руху, його соціальну базу та військові звитяги на ідеологічні орієнтири повстанців, перипетії махновського повсякдення, соціально-психологічні мотиви діяльності Н. Махна і його сподвижників. Водночас, на тлі розлогих літературних інтерпретацій, на наш погляд, мало уваги надається контент-аналізу праць самого Нестора Махна, які, зважаючи на відвертість автора, служать повноцінним інформативним джерелом.

До недоліків російської історіографії можна віднести також практичну відсутність досліджень зарубіжних студій махновщини та недооцінку української історіографії махновського руху, зокрема, досліджень Д. Архірейського, В. Савченка, Г. Турченко, В. Чопа та ін. Предметна дискусія науковців двох країн щодо особливостей махновського руху, яка посприяла б прирощенню наукових знань, поки що не склалася. Більшість російських дослідників недооцінюють значення запорізьких традицій і української ментальності та еволюцію самосвідомості Н. Махна.

Загалом стан дослідження російськими науковцями махновського повстанського руху ще не задовольняє запити сучасної історичної науки. Тому об'єктивно визріли потреби подальших студій теорії і практики махновської

боротьби і створення спеціальних праць, які б збагатили історіографію селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр.

4.2. Нестор Махно і махновці у проанархістській та прокомуністичній літературі західного зарубіжжя

Найявний в комплекс історіографічних джерел з теми махновського руху та їх спільні риси надає підстави для виділення окремого окремого напрямку зарубіжної історіографії з теми махновщини, який становлять дослідження анархістів, їх симпатиків та критиків «зліва». Їх доробок частково аналізувався у спеціальних розвідках В. Горака⁹⁸⁶, М. Ковальова⁹⁸⁷, синтезних працях дослідників анархізму.

Щодо першоджерел анархістської літератури, то для зарубіжної історіографії 20-х років є характерною досить насичена документами та уривками з публікацій махновців монографія близького соратника «Батька» – Петра Аршинова⁹⁸⁸. Книжка вже фактично «розібрана на цитати» дослідниками, тому ми обмежився її коротким історіографічним оглядом. Дослідник розцінив махновський рух як найвищий вияв революційного повстанства: «Характерними, специфічними сторонами цього руху є: глибока недовіра до нетрудових чи привілейованих груп суспільства; ... заперечення принципу державності; повне самоуправління трудящих у себе на місцях»⁹⁸⁹. Як приклад самовладдя наведено Гуляйпільщину, яка з листопада 1918 по червень 1919 рр. жила без усякої «верхньої» влади і самоуправлялася через районні з'їзди.

⁹⁸⁶ Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях Майкла Палія і Олександра Скирди. *Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія*. К., 2015.

⁹⁸⁷ Ковальов М. В. Критика махновського руху сучасними зарубіжними дослідниками соціалістичної орієнтації. *The 4th International scientific and practical conference "Modern directions of scientific research development"* (September 28-30, 2021). VoScience Publisher, Chicago, USA. 2021.

⁹⁸⁸ Аршинов П. *История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения*. Берлин: Изд. Группы русских анархистов в Германии, 1923.

⁹⁸⁹ Аршинов П. *История махновского движения ...* С. 79.

Надалі дослідник висвітлив підлу тактику більшовиків із дискредитації махновського руху, спроби замаху на Махна, фальшивки в пресі тощо. Голова РВС республіки Л. Троцький видав указ №1824 від 4 червня про заборону зїзду, який названо спробою заколоту подібного до григор'євського, державною зрадою⁹⁹⁰. З цього часу Аршинов позначив перший відкритий наступ більшовиків на Гуляйпільську республіку. Але, коли більшовики наприкінці червня здали Україну білогвардійцям, Махно виступив проти обох ворогів.

Автор в деталях розповів про блискучий маневр оточених військ РПАУ і перемогу над денікінцями під Перегонівкою 26 вересня, де були вирубані елітні офіцерські кавполки⁹⁹¹. П. Аршинов високо оцінив військовий геній Махна, який з 3 тис. бійців вирвався з оточення під Бердянськом у грудні 1920 р. десятками тисяч «червоних». Наведено уривок з листа Махна про останні бої і рейди махновців, нові поранення «Батька» і перехід його групи через Дністер 28 серпня 1921 р.⁹⁹². Введено в науковий обіг цінний матеріал про організацію анархістами Гуляйполя освітньої справи, боротьбу з неписьменністю, просвітницьку і культмасову роботу тощо⁹⁹³. П. Аршинов розповів і про помилки махновців, однією з яких була довіра до більшовиків, з їх гаслами про захист трудящих, неспроможність організувати всеукраїнську революційну армію, що привело до замкнутості на Гуляйпільщині.

Десятий розділ книги присвячений ставленню махновців до національного питання, зокрема, євреїв і наголошено, що в історії анархо-махновщини не було жодного періоду, коли воно, згуртоване за соціальним принципом, опиралося на якісь національні прикмети⁹⁹⁴. П. Аршинов дав характеристики лідерам руху, і навів приклади залізної волі, хоробрості, винахідливості Махна, але вказав і на його недостатній теоретичний рівень і деяку легковажність, що шкодила справі.

У розділі «Махновщина і анархізм», автор відзначив, що російські анархісти, за винятком В. Воліна, не зрозуміли і не влилися в махновський рух,

⁹⁹⁰ Аршинов П. История махновского движения ... С. 119-120.

⁹⁹¹ Аршинов П. История махновского движения ... С.135-139

⁹⁹² Аршинов П. История махновского движения ... С. 193-200

⁹⁹³ Аршинов П. История махновского движения ... С. 175-179.

⁹⁹⁴ Аршинов П. История махновского движения ... С. 203-205.

позаяк їх десятки років тріпала «жовта малярія – дезорганізованість», яка є рідною сестрою безвідповідальності⁹⁹⁵. Все ж Аршинов відзначив значну роль анархізму в махновському русі і виокремив етапи його розвитку в гуляйпільському середовищі, починаючи з 1917 р. У висновках автор висловив сподівання на продовження третьої соціальної революції робітників і селян – на цей раз проти більшовизму. Отже, загалом робота П. Аршинова, як і сподівався Н. Махно, виконала свою історичну місію виправдання повстанської боротьби, роз'яснення її ідеалів та ідей анархізму, документального спростування більшовицьких наклепів.

Г. Максимов, у своїх спогадах стверджував, що повстанці Махна були підготовлені до сприйняття анархістської ідеології та програми безвладної трудової республіки. Г. Максимов критикував Н. Махна, з його «Платформою» за відхід від класичного анархізму, але засуджував сталінський терор проти російських анархістів та колишніх махновців у книжці «Гільйотина для праці»⁹⁹⁶. Скепсис деяких дослідників щодо анархістської ідеології повстанців розвіював відомий анархіст О. Беркман, який висловив сподівання на українське селянство, зокрема махновців: Український селянин – інстинктивний анархіст... Я переконаний, що революція в Росії померла. Україна – єдине місце, де вона як і раніше живе»⁹⁹⁷.

Монографія Всеволода Воліна «Невідома революція», котра вийшла в 1947 р. французькою мовою⁹⁹⁸ і неодноразово передруковувалася російською мовою⁹⁹⁹, знайшла високу оцінку автора передмови, П. Евріча: «Книга Воліна «Невідома революція» – найзначніша анархістська історія Російської революції з усіх, які публікувались коли-небудь на різних мовах. ... Подібно Кропоткінської історії Французької революції, вона оповідає про те, що Волін іменує «невідомою революцією», тобто про народну соціальну революцію, відмінну від захоплення

⁹⁹⁵ Аршинов П. История махновского движения ...

⁹⁹⁶ Maximoff G. P. The Guillotine at Work: Twenty Years of Terror in Russia. Chicago: Globus printing corporation, 1940.

⁹⁹⁷ Berkman A. The Bolshevik Myth. New York: Boni and Liveright, 1925.

⁹⁹⁸ Voline V. La Révolution inconnue 1917-1921: documentation inédite sur la Révolution russe. Paris, 1947.

⁹⁹⁹ Волин В. Неизвестная революция. 1917–1921 / пер. с фр. Ю. Гусевой. М.: НПЦ «Праксис», 2005: URL: <http://testlib.meta.ua/book/53041/read/> (Дата звернення: 07.03.2021)

політичної влади більшовиками»¹⁰⁰⁰. В. Волін (Ейхенбаум) був соратником Н. Махна із серпня 1919 до січня 1920 року і деякий час очолював РВР руху. Поза тим, він стояв на чолі КАОУ «Набат» та був теоретиком анархізму. «З революційних організацій тільки південноруські лібертарні групи боролися в рядах «махновців» проти Денікіна і Врангеля»¹⁰⁰¹, – з гордістю відзначив В. Волін.

Праця В. Воліна продемонструвала високий рівень узагальнень і знання предмету автором, який відвів спеціальний підрозділ для розгляду махновського руху. «Цей рух відіграв у Революції роль виняткової важливості, ще більш значущу, ніж кронштадтські події, що було обумовлено його розмахом, тривалістю, справді народним характером, яскраво вираженою ідеологічною спрямованістю і, нарешті, завданнями, які перед ним стояли»¹⁰⁰², – оцінив автор значення і характер махновського повстання. В. Волін розглянув соціально-економічні передумови повстанського руху, його соціальну базу, національну специфіку, ідейні засади, керівний склад, самоврядування на Гуляпільщині, діяльність групи анархо-комуністів, бойові якості та перебіг військово-політичних подій і таке інше. Тобто В. Волін, вслід за П. Аршиновим, розгорнув широку панораму анархістів у боротьбі махновців. Практику самоврядування, самоорганізацію комун дослідник оцінив як найбільш видатну рису «невідомої революції».

Вправно воліючи методом системного аналізу, дослідник виділив сильні риси руху: «1) Повна незалежність від будь-якої опіки, від партій, «точніше – лібертарний дух руху». 2) Вільна координація на федеративній основі всіх сил в один соціальний, організований рух. 3) «Сильний і здоровий ідейний вплив, який рух надавав на значній частині країни з населенням приблизно 7 мільйонів чоловік»¹⁰⁰³. Слабкі риси: 1) необхідність захищатися від ворогів, замість ведення мирної роботи; 2) тривале існування армії з її деструктивним менталітетом; 3) слабкість лібертарної інтелектуальної складової; 4) відсутність організованого

¹⁰⁰⁰ Аврич П. Волин В. Неизвестная революция. 1917–1921 / пер. с фр. Ю. Гусевой. М.: НПЦ «Праксис», 2005. С.9.

¹⁰⁰¹ Волин В. Неизвестная революция. ...

¹⁰⁰² Волин В. Неизвестная революция. ...

¹⁰⁰³ Волин В. Неизвестная революция ...

робітничого руху на підтримку повсталих селян; 5) особисті недоліки Н. Махна, який, попри організаторський і військовий талант, анархічні переконання, мав нерівний характер і прогалини в освіті, не завжди був на висоті завдань; 6) надмірна довірливість до комуністів; 7) постійна нестача зброї і спорядження¹⁰⁰⁴.

За Воліним, у січні 1919 р. війська Денікіна зіткнулися з «чудовою і стійкою армією повстанців», кіннота яких була однією з кращих в світі. «Честь знищення денікінської контрреволюції восени 1919 року повністю належить махновській Повстанській армії»¹⁰⁰⁵, – вважав В. Волін. Наприкінці роботи В. Волін надав деякі довідки, зокрема, про те, що з усіх воюючих армій того часу, включаючи Червону, армія Махна найкраще поводи́ла себе із цивільними загалом і євреями зокрема.

Отже, монографія В. Воліна відзначається високим науково теоретичним рівнем узагальнень і стала кроком вперед у порівнянні з працями 20-х років. Водночас, автор наголосив: «Насправді навіть робота Аршинова, об'ємом приблизно в 400 сторінок, лише резюмує події. Український рух заслуговує багатотомних досліджень»¹⁰⁰⁶. Такий висновок можна віднести і до праці В. Воліна, що залишається актуальним до сьогодні.

У 1947 р. побачив світ роман О. Ніколаєва¹⁰⁰⁷, який продемонстрував непогану обізнаність автора, учасника революційних подій в Україні 1917–1921 р., із теорією та практикою махновської боротьби. Автор отримав деякі матеріали від дружини Н. Махна, знайомих «Батька», використав його публікації і виявив явні симпатії до ідеалів махновської боротьби, яку він окреслив як складову української революції. О. Ніколаєв зобразив махновщину як народний рух за свободу, який був підступно зруйнований тимчасовими союзниками-більшовиками. Водночас письменник-емігрант висловив впевненість у перемозі анархістської соціальної революції¹⁰⁰⁸. О. Ніколаєв високо оцінив керівну роль і особисті якості Н. Махна, якого повстанці називали першим серед рівних: «А Махно проявляє стільки

¹⁰⁰⁴ Волін В. Неизвестная революция ...

¹⁰⁰⁵ Волін В. Неизвестная революция ...

¹⁰⁰⁶ Волін В. Неизвестная революция ...

¹⁰⁰⁷ Николаев А. Ф. Первый среди равных. Детройт: Изд. профсоюза г. Детройта, 1947. 178

с.

¹⁰⁰⁸ Николаев А. Ф. Первый среди равных ... С. 165.

мужності, спокою, вольової напруги і доблесті, що робить своє ім'я легендарним при житті не тільки серед селян і повстанців, але навіть серед ворогів»¹⁰⁰⁹.

Даніель та Габріель Кон-Бендіти також поділяли думку про те, що анархістська модель суспільного устрою була прийнятною лівою альтернативою більшовицькій диктатурі¹⁰¹⁰. Як вважали дослідники, махновщина краще, ніж будь-який інший рух, показує, що російська революція могла б стати великою визвольною силою. Для обґрунтування цієї тези наводиться низка положень із документів махновського руху, зокрема листівки «Хто такі махновці і за що вони борються?», Звернення до червоноармійців тощо. Цьому протиставлено жорстоку лінію більшовиків, які «душать робітників і селян, а потім розчавлюють їх у кривавій різанині»¹⁰¹¹. Гостро критикується «горезвісний наказ № 1824», яким Троцький розпочав війну з махновцями. Врешті-решт, Кон-Бендіти переконані: «Поразка Махна означала поразку Революції; перемога Троцького, перемога бюрократичної контрреволюції»¹⁰¹².

Не сумніваючись відданості Махном ідеї «третьої революції» В. Петерс був скептичним щодо методів його дій¹⁰¹³. Цей відомий анархіст високо оцінив самовіддану боротьбу повстанського «батька» за народну волю, але не погодився із «більшовицьким ухилом» розробленої П. Аршиновим і Н. Махном «Платформи» анархістського руху. Дослідник повторив вигадки про пияцтво і безмотивну жорстокість Н. Махна, про сибірську каторгу, куди він потрапив нібито за крадіжку. Очевидно, автор занадто довірився розповідям Х. Вінса, інших менонітів і білогвардіців, щоб бути об'єктивним.

Дж. Джолл у гарвардському виданні з історії анархізму слушно зазначав: «прихильники Махно були не всі анархісти, і йому постійно доводилося втручатися, щоб приборкати вираження антисемітських почуттів серед селян, для яких єврей був

¹⁰⁰⁹ Николаев А. Ф. Первый среди равных ... С. 20.

¹⁰¹⁰ Cohn-Bendit Daniel and Cohn-Bendit Gabriel. The Makhno Movement and Opposition Within The Party. URL: [www.nestormakhno.info / english / cohnwendit.htm](http://www.nestormakhno.info/english/cohnwendit.htm). (дата звернення: 26.08.2021)

¹⁰¹¹ Cohn-Bendit Daniel and Cohn-Bendit Gabriel. The Makhno Movement ...

¹⁰¹² Cohn-Bendit Daniel and Cohn-Bendit Gabriel. The Makhno Movement ...

¹⁰¹³ Peters Victor. Nestor Makhno: The Life of an Anarchist. Winnipeg: Echo Books, 1970.

традиційним цапом відбувайлом, а єврейський грошовий лихвар – символ економічного порядку, який вони прагнули знищити»¹⁰¹⁴.

У брошурі Іва Тернона¹⁰¹⁵ висловлено схвалення махновської боротьби під анархістським прапором. На його думку, махновщина – це повстання бідних селян, натхненне козацькою традицією, але вільне від будь-яких націоналістичних, релігійних чи расистських упереджень. Стверджується, що здавалось би, утопічна мета руху – анархістський лібертаріанський комунізм, – стала можливою в махновській практиці в умовах політичного хаосу. Протягом коротких періодів і на значній території України сільське суспільство таки було організовано махновцями за принципами самоврядування. Протестуючи проти шельмування Нестора Махна, Ів Тернон змалював його як чудового стратега і побратима повстанців, «сина землі України, аватара легендарного запорізького козацтва»¹⁰¹⁶, водночас як селянина і поборника анархії і свободи.

Цікаві міркування про настрої і бажання трудящих мас у революції та їх співвідношення з анархістською та більшовицькою ідеями висловлено також у праці Г. Шукмана¹⁰¹⁷. Дослідник зазначив, що нереалістично вважати, начебто більшість населення (85% селян) хотіли б прийняти нову «владу» робітничих рад, радянську, яка була нав'язана ззовні. Навіть багато робітників хотіли скликати Установчі збори, що представлятимуть все населення, а не створювати замість старої нову диктатуру. Г. Шукман вважав: «Визнаною політичною метою усіх рад була не «радянська держава», а скликання Установчих зборів і створення демократичної республіки»¹⁰¹⁸. Тому дослідник доводив, що анархістське самоврядування, запропоноване махновцями, могло стати альтернативою більшовицькій псевдодемократії.

На вищій науковий рівень розробки питань анархізму та повстанського руху західна історіографія виходить з другої половини 1970-х років. Так, попри націленість назви роботи британського історика Майкла Малета на життєпис

¹⁰¹⁴ Joll James. *The Anarchists*. Cambridge: Harvard University Press. 1980. P. 169.

¹⁰¹⁵ Ternon Yves. *Makhno: la révolte anarchiste*. Bruxelles: Complexe, 1981.

¹⁰¹⁶ Ternon Yves. *Makhno: la révolte anarchiste ...* P. 3-5, 47-48.

¹⁰¹⁷ Shukman Harold. *The Blackwell Encyclopedia of the Russian Revolution*. New York: Basil Blackwell, 1988.

¹⁰¹⁸ Shukman Harold. *The Blackwell Encyclopedia ...*

Н. Махна¹⁰¹⁹, власне біографічний зміст має вступна частина монографії. В інших трьох розділах, автор, одним з перших у західній історіографії комплексно дослідив військовий, організаційний та ідеологічний аспекти махновського повстанського руху. Спершу М. Малет поетапно проаналізував: історію революційної діяльності Н. Махна на малій Батьківщині у 1917–1918 рр.; становлення руху і утвердження «Батька» у боях з німецько-австрійськими окупантами у липні 1918 – лютому 1919 рр.; бойові звитяги руху у 1919 р.; патову ситуацію для РПАУ, враженої тифом і війною у січні-жовтні 1920 рр.; новий союз з більшовиками і бої з ними у жовтні 1920 – серпні 1921 рр.¹⁰²⁰ Наголошено, що взяття штурмом Дібрівки 5 жовтня 1918 р. не лише утвердило Махна місцевим героєм і спонукало приєднатися до визнаного «Батька» загони Куриленка та Петренка-Платонова: «психологічно це було катастрофою для Центральних держав та гетьмана, антигетьманські настрої, які селяни відчували протягом літа, зараз вибухнули з усією силою¹⁰²¹. Зрештою, як показав автор, більшовики знову використали махновців для розгрому білих в Криму та вдарили в спину.

Історик ретельно дослідив збройні сили повстанців. Відзначено, що винахід Махном кулеметної тачанки не тільки збільшив щільність кулеметного вогню (120 кулеметів восени 1919 р.), а й надав мобільності його піхоті (долали понад 60 миль на день); що (крім весни 1919 р.) існувало два основних джерела поповнення зброї: прихована після світової війни та трофейна; що військова організація була зручною, еластичною¹⁰²². Понад те, досліджено динаміку чисельності повстанців, схвально оцінено номенклатуру РПАУ, її кадровий склад, стан дисципліни, політику мобілізації тощо. До причин поразок махновців у 1921 р. історик слушно відніс запровадження більшовиками непу, комнезамів і масовий голод, що підірвало соціальну базу руху, а також констатував: «Поєднання нової тактики розквартирування великої кількості військ у прихильних селах зі старою тактикою

¹⁰¹⁹ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war. London: The Macmillan press LTD, 1982. xxvii,

¹⁰²⁰ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ...

¹⁰²¹ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ... P. 17.

¹⁰²² Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war

невпинного переслідування, а також запровадження нової економічної політики означало загибель Махновщини»¹⁰²³.

Дослідивши соціальну базу та ідеологію повстанців Махна, історик встановив: «Їх ідеологія була такою, що дуже відрізняється від більшовицької й іноді її називають теорія «єдиного села»¹⁰²⁴. Розглядаючи махновські форми суспільної організації – вільні ради трудящих, – М. Малет наголосив на їх принциповій відмінності декоративних більшовицьких рад. Селянсько-повстанські конгреси, які проводили махновці, мали великий успіх¹⁰²⁵.

Історик поставив питання: «Чи можна рух Махно назвати анархістським?» і дійшов негативного висновку. По-перше, стверджується, що Нестор ніколи не досягав таких довірливих стосунків з колегами-анархістами, як зі своїми односельчанами. По-друге, підтримується відома теза статті у «Шлях до свободи» 5 липня 1920 р.: «Махновська армія не є анархістською армією і не складається з анархістів»¹⁰²⁶. Відтак, анархістська ідея, яку сповідував Н. Махно, не проникла углиб повстанських мас і замикалася в рамках т.зв. «міських», анархістів, що спричинило конфлікти між «місцевими» (ГАК) і «сторонніми» (КАОУ «Набат») анархістами. Автор виявив співчуття до ідеалів махновського руху, а його здобутки розцінив як феномен, історії селянсько-козацького державотворення, який не мав аналогів. На думку М. Малета, Нестор Махно залишився легендою і є гідним доброї згадки у вільній Україні.

Стосуючись відносин з національно-державницькими силами, дослідник простежив епізоди співробітництва не лише під Уманню, а й під час захоплення Катеринослава в жовтні-листопаді 1919 р., коли Махно поставляв зброю та боєприпаси загону Дяківського, в серпні 1920 р. на Зіньківщині та ін. Предметно простежено також дружні контакти з боротьбістами восени 1918 р. За Малетом, повстанський «Батько» пишався тим, що був українцем, не сприймав інших термінів крім «Україна», але не сприймав як великоросійський шовінізм так і націоналізм і

¹⁰²³ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ... P. 127.

¹⁰²⁴ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ... P. 118.

¹⁰²⁵ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ...

¹⁰²⁶ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ... P. 159.

тримався від націоналістів осторонь навіть у еміграції. Його погляди були лібертаріанські, і, перш за все, «антибілі»¹⁰²⁷.

Аналізуючи відносини махновців із «зеленими» повстанцями, М. Малет не обмежився відображенням зносин з окремими українськими отаманами, а виокремив спільні та відмінні риси махновщини та антоновщини. На жаль, цей почин британського історика не знайшов продовження навіть у російській історіографії. Цікавим є також бачення М. Малетом місця повстанських рухів у революційних подіях: «У строго військовому сенсі ми можемо думати про Махна та Петлюру як керівників найбільших збройних сил України протягом Громадянської війни, як головних отаманів лівого та правого берегів Дніпра відповідно. Що насамперед відрізняє їх від лідерів зелених, таких як Антонов та Григоріїв, – це їх свідомість та конкретні ідеології. Обидва працювали в національному масштабі. З точки зору політики влади, вони займають проміжне місце між могутністю червоно-білих та групами зелених»¹⁰²⁸.

Отже, монографія М. Малета, яка відзначається бездоганним науковим апаратом, є добротним прикладом історіописання науковцем західної історичної школи. Автор дотримався певного балансу між фактографією і теоретичним матеріалом, між апологетикою і критикою махновщини. Проте М. Малет недостатньо уваги надав причинам махновського руху та поверхово висвітлив відносини повстанців з національними меншинами.

М. Френкін (Ізраїль)¹⁰²⁹, не піддався ідеологічним впливам та легендам про антисемітизм Н.Махна і надав зважену оцінку махновському руху, як такому, де інтернаціональне анархістське ядро поборювало стихійний і жорстокий селянський бунт. Його співвітчизник М. Гончарок у одному з розділів своєї монографії навів біографічні дані багатьох анархістів, в тому числі учасників махновського руху¹⁰³⁰.

¹⁰²⁷ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ... P. 143, 146.

¹⁰²⁸ Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ... P. 155-156.

¹⁰²⁹ Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918–1921 гг. Иерусалим: Лексикон, 1987. .

¹⁰³⁰ Гончарок М. Глава VIII. Судьбы российских анархистов. Век воли. Русский анархизм и евреи (XIX–XX вв.). Иерусалим, 1996. *Официальный сайт Нестора Ивановича Махно*. URL: http://www.makhno.ru/lit/vek_voli/8.php

Якщо порівняти різнопланові праці зарубіжних науковців Г. Йоффе¹⁰³¹, М. Френкіна, з одного боку та істориків-емігрантів М. Палія, О. Скирди – з іншого, то побачимо, що всі автори уздріли вихідні причини повстанського руху у дореволюційній політиці поміщиків і соціально-економічній практиці більшовиків, але мали полярні оцінки щодо національного підґрунтя махновщини. Як правило, західні науковці недооцінювали національну складову селянського руху, висвітлюючи тему у вимірах Російської революції, тоді як історики-емігранти надавали значення національним і козацьким витокам махновського руху.

Зокрема, оригінальною розробкою є монографія О. Скирди, сина білогвардійського офіцера-емігранта, яка вперше побачила світ у Парижі 1982 р.¹⁰³² і перекладена російською мовою у 2001 р.¹⁰³³, англійською – у 2004 р.¹⁰³⁴ Вже назва цієї праці дає уявлення про розуміння автором козацьких витоків широкого повстанського руху під керівництвом Батька Махна. У передмові автор виявив симпатії до ідеалів махновської боротьби, процитувавши уривок з пророчої промови Н. Махна 17 липня 1921 р. щодо долі більшовицького режиму, та окреслив своє бачення махновського руху як історичної драми борців за свободу і незалежність, що потрапили в лещата двох месіанських імперських сил і були знищені «Москвою – червоною Меккою і Москвою – третім Римом!»¹⁰³⁵.

Автор спершу навів різні характеристики особи Махна і його руху і охарактеризував використані у роботі джерела. Заглибившись у минуле України, історик пояснив відмінності між українцями і росіянами та проаналізував особливості базової території махновщини. Відзначено диспропорції у землеволодінні, відносно високу грамотність місцевого люду, його волелюбний козацький дух: «Ми можемо констатувати, що махновський рух у деякому роді

¹⁰³¹ Йоффе Г. Читая «Архив русской революции». *Архив русской революции: В 22-х т.* Москва: Терра, Политиздат, 1991. Т. 1–2. С. XIII–XIV.

¹⁰³² Skirda Alexandre. Nestor Makhno – Le Cosaque de l'Anarchie: La Lutte pour les soviets fibres en Ukraine 1917–1921. Paris: Chez l'auteur, 1982. .

¹⁰³³ Скирда А. Нестор Махно – казак свободы (1888–1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917–1921 гг. Париж: Громада, 2001.

¹⁰³⁴ Skirda Alexandre. Nestor Makhno – Anarchy's Cossack. The Struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917–1921 / Translated from French by Paul Sharkey. Edinburgh, Oakland: AK Press, 2004.

¹⁰³⁵ Скирда А. Нестор Махно – казак свободы (1888–1934) ... С. 5.

тільки природно продовжив традиції анархічного комунізму, який існував у зародку в запорожців протягом всієї еволюції царизму»¹⁰³⁶.

6-й розділ присвячений автором дослідженню величезної організаційної роботи, яку провів Н. Махно, очоливши нові органи влади на малій Батьківщині. О. Скирда простежив організацію управління, створення комун, діяльність органів Гуляйпільської ради і зазначив, що «анархічний експеримент» довів здатність успішно жити без будь-якої державної влади¹⁰³⁷.

Багато уваги надав історик боротьбі махновців з німецько-австрійськими військами і гетьманською вартою, та організації Махном армії для війни на чотири fronti. О. Скирда навів дані про німецькі езекуції селянства і свідчення І. Ксидіаса про те, що поміщики заохочували командирів окупантів отриманням 10–20 % суми від повернутого майна¹⁰³⁸. Відзначено перший військовий подвиг, коли 30 повстанців нічним наскоком на Дібрівку (Велико-Михайлівку) розгромили австрійський батальйон (близко 500 солдат), сотню озброєних куркулів і 80 гетьманських вартових: «тобто це був бій одного проти двадцяти»¹⁰³⁹.

Для ілюстрації відносин «чорних» з «червоними» історик навів спогад більшовика Й. Дибця про його розмову з Н. Махном у Бердянську, коли «Батько» обіцяв спершу розправитися з «білими», по тому – з «червоними», щоб збудувати «Народну комуну. Анархістську республіку»¹⁰⁴⁰. О. Скирда піддав нищівній критиці рішення Л. Троцького, який у червні 1919 р. оголосив махновців бандитами, зрадниками, куркулями, яких треба карати «залізною рукою» і розстрілювати¹⁰⁴¹. Симпатія історика на боці махновців: «...фронт, який відважно утримувався більш ніж шість місяців махновськими повстанцями ціною героїчних жертв, був саботований і зданий «фельдфебелем» Троцьким і його поплічниками»¹⁰⁴².

¹⁰³⁶ Скирда А. Нестор Махно – казак свободи (1888–1934) ... С. 17.

¹⁰³⁷ Скирда А. Нестор Махно. Казак свободи 1888–1934 ... С. 143.

¹⁰³⁸ Скирда А. Нестор Махно – казак свободи (1888–1934) ... С. 48.

¹⁰³⁹ Скирда А. Нестор Махно – казак свободи (1888–1934) ... С. 54.

¹⁰⁴⁰ Скирда А. Нестор Махно – казак свободи (1888–1934) ... С. 78.

¹⁰⁴¹ Скирда А. Нестор Махно – казак свободи (1888–1934) ... С. 95-100, 101-102.

¹⁰⁴² Скирда А. Нестор Махно – казак свободи (1888–1934) ... С. 105.

О. Скирда навів статистику політичних орієнтацій за вірогідним опитуванням у 5-му Катеринославському полку: у листопаді 1919 р. 70% бійців підтримували боротьбу «махновщини» в цілому (серед них було 5% ідейних анархістів), 20% симпатизували і Махну, і Петлюрі. Половина усіх повстанців були родом з Катеринославщини, чверть – з Таврійської і Херсонської губерній, 8% – з Донської області, і ще 10% – з інших місцевостей¹⁰⁴³.

Загалом історик вправно утримав баланс між відображенням військових та суспільно-політичних подій того буремного часу. Він відзначив, що Повстанська армія Н. Махна, крім визнаної мобільності і винахідливості, була інноваційною для свого часу, застосовувавши тачанки з кулеметами та кулеметний підрозділ як потужне доповнення до ударних кавбригад. Коментуючи опис М. Кубаніним 60-100 кілометрових переходів на добу і блискавичних ударів РПАУ(м), атаку «братішок» лавою, О. Скирда наголосив: «Це, як правило, козацька тактика, і махновців можна вважати ніким іншим, крім «козаків анархії», настільки їх прийоми нагадували методи їх предків»¹⁰⁴⁴. Іншою рисою махновської армії, спільною з козаками, О. Скирда назвав виборність командирів.

О. Скирда наводить промовисті дані про соціальний склад «махновщини» влітку 1921 р.: з 265 махновських повстанців 117 були безземельними селянами, 91 – малоземельними бідняками, і тільки 57 були особами, які мали понад 4 десятин землі¹⁰⁴⁵. Все це суперечить твердженням про «куркульське виродження» руху після впровадження непу так само як і про підтримку махновців усім селянством.

Ще одна особливість праці О. Скирди – помітна романтизація і героїзація образу Нестора Махна. Автор навів характеристики зовнішності, характеру та особистих якостей повстанського ватажка, увівши до наукового обігу маловідомі праці А. Беркмана¹⁰⁴⁶, П. Квароні¹⁰⁴⁷, В. Мауріція¹⁰⁴⁸, О. Ніколаєва^{1049, 1050},

¹⁰⁴³ Скирда А. Нестор Махно – казак свободи (1888–1934) ... С. 309.

¹⁰⁴⁴ Skirda Alexandre. Nestor Makhno – Anarchy's Cossack ... P. 311.

¹⁰⁴⁵ Скирда А. Нестор Махно – казак свободи (1888–1934) ... С. 248.

¹⁰⁴⁶ Berkman Alexander. N. Makhno. *The Bolshevik Myth*. New York, 1925.

¹⁰⁴⁷ Quaroni P. [chap. 1: Makhno]. *Croquis d'ambassade [Embassy. Sketches]*. Paris: Plon, 1955.

¹⁰⁴⁸ Mauricius. *Aupaes des soviets. Neufmois d'aventures*. Paris, 1922.

¹⁰⁴⁹ Николаев Алексей. Батько Махно: рассказы. Рига, 1928.

М. Гутмана¹⁰⁵¹, спогади Іди Метт¹⁰⁵² та ін. О. Скирда аргументовано спростував звинувачення Н. Махна в антисемітизмі та пияцтві, але зауважив деякі недоліки, як-от позасудові розстріли мародерів чи «виконавців антигромадських актів», відсутність *modus vivendi* з петлюрівцями, що би дозволило згуртуватися проти «біло-червоних загарбників»¹⁰⁵³. У решті випадків Махно діяв у поєднанні з повстанськими масами та відповідно лібертаріанському комунізму. Тому історик солідаризувався з оцінкою Ф. Ковалю, який писав, що такі люди, як Махно, дуже рідкісні і ««з'являються лише раз на століття» для боротьби проти всіх тираній і за «перетворення нашого рабського світу у вільний союз без панів і рабів»^{1054,1055}.

У підсумку, історик наголосив на вирішальній історичній ролі Степу, де відбулися вирішальні битви громадянської війни між козацтвом різних переконань: білі козаки, червоні козаки, жовто-блакитні (українські націоналістичні) козаки та чорні козаки (махновські запорозькі)¹⁰⁵⁶. Вірний собі, науковець навів підрахунки жертв військового протистояння. «Майже півтора мільйона людей втратили життя в ці жахливі роки у Махновській області... У Гуляй-Полі, столиці «Махновії», населення скоротилося з 25000 у 1917 р. до 12027 на 1926 р. Рух втратив 90 відсотків активних учасників, тобто 300000 чоловік, згідно з оцінкою на 1 березня 1920 р.»¹⁰⁵⁷.

Здобутком О. Скирди як науковця є також детальніше, ніж в інших біографічних роботах, дослідження життя Н. Махна в еміграції, особливо паризького періоду. Крім політичної діяльності, історик відобразив сімейне життя Н. Махна, а також (у «Післямові») долю його дружини, Галини і дочки Олени.

Отже, робота О. Скирди, попри анархічну тенденційність є вагомим внеском в історіографію махновського руху і, наразі, не втратила свого значення. Автор

¹⁰⁵⁰ Николаев А. Ф. Первый среди равных. Детройт: Изд. профсоюза г. Детройта, 1947.

¹⁰⁵¹ Гутман М. Под властью анархистов: Екатеринослав в 1919 году. *Русское прошлое*. Санкт-Петербург. 1923. № 5.

¹⁰⁵² Mett Ida. Souvenirs sur Makhno. *Typewritten manuscript on deposit at the Library of Contemporary International Documentation, in Nanterre*. Paris, 1948.

¹⁰⁵³ Skirda Alexandre. Nestor Makhno – Anarchy's Cossack ... P. 246.

¹⁰⁵⁴ Koval F. Demand Makhno's Release. *Американские известия*. 1923. 17 января. P. 15.

¹⁰⁵⁵ Skirda Alexandre. Nestor Makhno – Anarchy's Cossack ... P. 308.

¹⁰⁵⁶ Skirda Alexandre. Nestor Makhno – Anarchy's Cossack ... P. 358.

¹⁰⁵⁷ Skirda Alexandre. Nestor Makhno – Anarchy's Cossack ... P. 358.

зібрав, увів в науковий обіг та проаналізував значний комплекс джерел для аргументації своєї гіпотези про Н. Махна як козака анархії. Попри замовчування деяких темних сторінок махновського руху, як-от акції терору проти німецьких колоністів, випадки мародерства і т. ін., монографія О. Скирди є помітним прирошенням історичних знань і надає ґрунт для подальшого поглиблення махнознавчих студій.

Як засвідчує сама назва публікації В. Кацапова (Франція) в анархістському збірнику «Мулета ь»¹⁰⁵⁸, її теж можна віднести до праць апологетів анархо-махновського руху. Прикметно, що в першому реченні автор застеріг від сприйняття його нарису як апології анархізму і махновщини, але вже в другому – пообіцяв ламати шаблони викладу історії махновщини «в центрі якої стояла Велика Людина Нестор Іванович Махно»¹⁰⁵⁹. Після досить компетентної розповіді про юність і каторжні випробування Н. Махна, автор перейшов до історії формування махновського руху, початок якого він відніс до 3 січня 1919 р., коли «Батько» зібрав під свою руку 1,5 тис. повстанців і «перетворив революцію в «махновщину» – народне повстання, що охопило округ з двома мільйонами жителів»¹⁰⁶⁰. У легкому репортерському стилі В. Кацапов описав травневий 1919 р. прорив кінноти Шкуро в Гуляйполе, звірства пронизаних антисемітизмом «біляків». Наведено зізнання А. Денікіна в антиєврейських настроях «білих», а також його підтвердження, що українці Лівобережжя пишалися спадщиною Запорізької Січі і найбільше симпатизували Махну¹⁰⁶¹. Літературний стиль В. Кацапова, супроводжуваний перебільшенням махновських успіхів, засвідчують такі метафори, як-от: ««Махновщина» розпоролася черево і випустила тельбухи Білій Армії»¹⁰⁶².

Водночас автор оперував значним фактичним матеріалом, в тому числі і про звірства чекістів на Гуляйпільщині взимку 1920 р., коли тисячі бійців РПАУ були

¹⁰⁵⁸ Кацапов В. Похвала Махновщине. *Мулета ь. Внеочередной выпуск семейного альбома.* Париж, 1986. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/muleta_tverdy_znak_volnoe_slovo_1986__ocr.pdf

¹⁰⁵⁹ Кацапов В. Похвала Махновщине ... С. 23.

¹⁰⁶⁰ Кацапов В. Похвала Махновщине ... С. 26.

¹⁰⁶¹ Кацапов В. Похвала Махновщине ... С. 27-28.

¹⁰⁶² Кацапов В. Похвала Махновщине ... С. 29.

вражені тифом, та відновлення боїв з червоними і білими навесні. Як дипломатичний шедевр махновщини розцінена Старобільська угода з більшовиками, і як черговий більшовицький підступ – новий удар по Гуляйполю 26 листопада 1920 р. В. Кацапов нагадав публікацію в якійсь румунській газеті, що отаман Махно, маючи 12 поранень, перейшов Дністер із 77 соратниками¹⁰⁶³.

Дослідник навів деякі маловідомі факти про спроби різних політичних таборів використати Махна під час перебування в Польщі і судилище над ним внаслідок більшовицької провокації. Інша деталізація роботи чекістів Уншліхта – опис спроби викрадення Н. Махна у Данцигу. Досліджено також боротьбу Махна з наклепниками в Парижі, зокрема, його публічний диспут з журналістом Й. Кеселем, а також смуту в самому «Чорному Інтернаціоналі», підняту В. Воліним. Дослідник наголосив, що життя Махна в еміграції, попри болючі рани і чахотку, через яку дружина з донькою почали жити окремо, не було порожнім. Зокрема, наведено факт участі Махна в демонстрації профспілок Парижа, після якої він зліг після важкої застуди і, зрештою, пішов із життя в лікарні Тенон. Наголошено, що палата в лікарні була в квітах і подарунках від його друзів. «Великого анархіста, ні разу не освищеного народного трибуна, полководця першого сорту, захисника пригнічених, хворих і бідних, оригінального мислителя, поета, журналіста поховали біля стіни Паризьких комунарів на цвинтарі Пер-Лашез»¹⁰⁶⁴, – закінчив свою розповідь В. Кацапов.

Сучасний дослідник Г. Шварц наголосив, що Нестор Махно став видатним лідером збройних формувань ще й тому, що походив із української селянській сім'ї та зрозумів потребу визволення трудящих ще за царизму. Він прагнув боротися за ідею селянського самоврядування з усіма формами державної влади, включаючи Тимчасовий уряд, білогвардійці, а пізніше і комуністів¹⁰⁶⁵. Як вважає Г. Шварц, суспільна реконструкція в уявленні Махна базувалася на його філософії анархо-лібертаріанства, утверженій у дискусіях з П. Аршиновим. Махно заохочував

¹⁰⁶³ Кацапов В. Похвала Махновщине ... С. 36-37.

¹⁰⁶⁴ Кацапов В. Похвала Махновщине ... С. 42-43.

¹⁰⁶⁵ Schwartz Heather-Noël. The Makhnovists & The Russian Revolution. URL: <https://web.archive.org/web/20080118074241/http://members.aol.com/ThryWoman/MRR.html> (дата звернення: 26.06.2017)

проводити самоврядування і самозабезпечення працівників через тований обмін, як він радив, наприклад, залізничникам Олександрівська¹⁰⁶⁶. Як відзначив Г. Шварц щодо дій Махна, його першим актом при в'їзді у місто було звільнення в'язнів, а надалі: «розвіяння будь-якого враження, що він прийшов запровадити нову форму політичного правління»¹⁰⁶⁷.

Частина західних науковців *критикувала повстанців та анархістів «зліва»*, виправдовуючи тверду лінію РКП(б) під час хаосу революції і громадянської війни. Так, Нестор Махно і його «анархізм чину» здавна цікавив і польських дослідників, як наприклад, Ромуальда Войну, чий нарис про основні віхи махновської боротьби і її практичні результати побачив світ у соціалістичній Польщі 1970 р.¹⁰⁶⁸. Залишаючись на комуністичних позиціях, історик висвітлив успіхи і невдачі першого втілення частини анархістських ідеалів у життя конкретного соціального анклаву, протиставивши анархістам успішну більшовицьку практику. Згодом вчений опублікував монографію про революцію і громадянську війну в Росії¹⁰⁶⁹, де, крім військово-політичних перипетій війни червоних з білими, також побіжно висвітлив махновську боротьбу на всі фронти. Загальна оцінка махновського руху і союзних йому анархістів як контрреволюціонерів Р. Войною негативна, хоча і позбавлена радянських ярликів на кшталт «куркульський бандитизм». В іншій монографії про російське село революційного періоду¹⁰⁷⁰ автор зосередився на більшовицькій аграрній політиці, але не виділив українське селянство і його боротьбу із загальноросійського контексту, та виправдав лінію РКП(б).

Колін Дарч (Великобританія) виступив проти тлумачення анархізму як альтернативи більшовицькій суспільній моделі ще у 1985 р., розглядаючи праці

¹⁰⁶⁶ Avrigh Paul. Anarchist Portraits ... P. 120.

¹⁰⁶⁷ Schwartz Heather-Noël. The Makhnovists & The Russian Revolution. URL: <https://web.archive.org/web/20080118074241/http://members.aol.com/ThryWoman/MRR.html> (дата звернення: 26.06.2017)

¹⁰⁶⁸ Wojna Romuald. Nestor Machno i „anarchizm czynu". Z pola walki. 1970. 13. Jg. Nr. 2(50).

¹⁰⁶⁹ Wojna Romuald. W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna, 1975. 326, [2] s.

¹⁰⁷⁰ Wojna Romuald. Wieś rosyjska 1918-1920 Przemiany polityczne i społeczne. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1984. 325, [3] s.

О. Скирди і М. Малета¹⁰⁷¹. З тих пір історик продовжує опрацювання власної візії махновського руху, аргументуючи думку про те, що досвід махновщини продемонстрував провал анархістської політики. Зокрема, науковець зауважив, що в опису Н. Махном господарювання у Гуляйпільській комуні у лютому-березні 1918 р. нічого немає про відносини виробництва, організацію і процес праці, збір врожаю, маркетинг, розподіл надлишку. Тож вийшла розповідь про триста комунарів з комунальною їдальнею і довільними вихідними днями, що, далеко не схоже на основу соціальної революції¹⁰⁷².

Особливість дисертації К. Дарча¹⁰⁷³ – викладені в ній аргументи на захист соціалістичної державницької ідеї, якій опонували лібертаріанці-анархісти і критика дослідників – апологетів анархо-махновського руху. Зокрема, історик не погодився з трьома твердженнями О. Скирди і М. Малета: 1) про те, що анархісти змогли організувати виробничі комуни, які стали зразком анархістської практики; 2) що всі соціальні, економічні, мілітарні рішення махновського керівництва приймалися відповідно до цієї (анархістської) ідеології; 3) що Н. Махно був чесним революціонером, якого двічі підло зрадили безпринципні і безжальні більшовики¹⁰⁷⁴. Проте, критикуючи опонентів за перебільшення ролі повстанського «Батька», на наш погляд, автор применшує його значення: «Махно був найбільш чітким і найуспішнішим із селянських повстанських ватажків – Григор'єва, Ангела, Зеленого, Струка, Антонова і, що важливо, він вижив, щоб розповісти свою історію. Якби жандарм убив його в 1906 році або якби він залишився в Москві в 1917 році, селяни України все одно чинили б опір білим і більшовикам без нього»¹⁰⁷⁵. В історії, як відомо, «якби» не рахується, а Нестор Махно, на відміну від названих отаманів, став не лише ситуативним протестним лідером, а й послідовним будівничим власної моделі народного самоврядування.

¹⁰⁷¹ Darch Colin. The myth of Nestor Makhno. *Economy and Society*. 1985. 14, no. 4.

¹⁰⁷² Darch Colin. The myth of Nestor Makhno ... P. 528.

¹⁰⁷³ Darch Colin. The Makhnovschina, 1917–1921: Ideology, Nationalism and Peasant Insurgency in Early 20th Century Ukraine. (Ph.D. dissertation). University of Bradford, 1994.

¹⁰⁷⁴ Darch Colin. The Makhnovschina, 1917–1921 ... P. 28.

¹⁰⁷⁵ Darch Colin. The Makhnovschina, 1917–1921 ... P. 68.

У монографії К. Дарча охоплено весь період діяльності повстанців, розглянутих як вираження протестного сільського анархізму¹⁰⁷⁶. Спочатку, на прикладі соціально-економічної ситуації на Катеринославщині, виявлено глибоке коріння обурення селянства аграрною політикою царського режиму у 1905–1917 рр. та простежено наростання протестних настроїв в регіоні. На думку К. Дарча: «Вражаючий крах промисловості та сільського господарства України під час громадянської війни став центральним чинником піднесення Махновщини»¹⁰⁷⁷. Історик зауважив, що розвиток махновського руху треба розглядати в контексті регіональної ідентифікації та врахувати класове протистояння. Автор послався на С. Бедкок, яка зазначала, що в межах власне Росії «кожна провінція має свою історію, причому місцеві проблеми, умови та інтереси, що домінують на шляхах революції сприйняті та зрозумілі»¹⁰⁷⁸. Історик дослідив глибокі корені невдоволення селян Гуляйпільщини результатами «чорного переділу»: у 3-х базових махновських губерніях третина селянських господарств мала менше одного га, тоді як поряд процвітали маєтки з десятками, а то й сотнями гектарів землі¹⁰⁷⁹. Таким становищем пояснено перманентні селянські хвилювання, які вилилися в махновський бунт. Понад те, К. Дарч окреслив іншу актуальну обставину: «Боротьба навколо місцевої ідентичності ускладнювалась жорстокими класовими образами, проти яких виступили постраждалі селяни, зневажені поміщиками, та розлючені робітники проти самовдоволеної буржуазії»¹⁰⁸⁰.

Виходячи з особливостей Південно-Східної України, де зародився махновський рух, К. Дарч визнав закономірним захоплення керівництва повстанців анархо-комуністичними ідеями, общинним устроєм і радше соціальною справедливістю, ніж національною ідеєю: «Але «визволення», якого прагнули махновці в лівобережній Україні не вимагало побудови національної держави

¹⁰⁷⁶ Darch Colin. *Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917–21*. London: Pluto Press, 2020.

¹⁰⁷⁷ Darch Colin. *Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine ...* P. 162.

¹⁰⁷⁸ Badcock S. *The Russian Revolution: Broadening Understandings of 1917. History Compass*. Vol. 6. Is.1. P. 244.

¹⁰⁷⁹ Darch Colin. *The Makhnovschina, 1917–1921 ...* P. 144-147.

¹⁰⁸⁰ Darch Colin. *Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine ...* P. 148

замість російської імперської: мова йшла насамперед про радикальні суспільно-політичні перетворення, і тому питання української національної ідентичності в значній мірі не має значення для розуміння махновщини»¹⁰⁸¹.

Понад те, історик, пославшись на Ф. Шнелла, рельєфно відобразив ще одну передумову виникнення махновського руху, яку нерідко забувають його дослідники: «війна врешті-решт створила соціальну категорію фронтовиків, озброєних солдатів, які повернулися в села, «втомившись від політичної системи та соціального ладу (виділено К. Дарчем. – М. К.), який ставився до них як до тварин і гарматного м'яса»»^{1082,1083}. Тобто йдеться вже не тільки про земельне питання, а й про готовність піднятися на боротьбу за власні права і гідність. Мільйони селян у шинелях були політизовані своїм досвідом у війні, і, повернувшись додому, стали направляти своїх односельчан у комуни, як єдиний доступний їм механізм перерозподілу землі¹⁰⁸⁴.

К. Дарч застеріг від спрощення, редукціонізму та ідеологізації махнознавчих студій. Як вважає історик, насправді Н. Махно мав і позитивні риси «безжального полководця» і негативні якості: «напивався, дивився еротичні фільми і впав з коня», а «бачення Махна виявилось, мабуть, і утопічним, і нереалістичним»¹⁰⁸⁵. Але К. Дарч констатував, що неспроста десятки тисяч українських селян та робітників підтримали спроби «Батька» реалізувати ідеї вільного ладу: «частиною привабливості Махновщини була спроба скинути російське панування, але не замінити його українською державою, якою керує місцева буржуазія; скоріше, селянство хотіло бути агентом у безпосередньому управлінні місцевими справами»¹⁰⁸⁶. У «Епілогу» історик проте не дотримався декларованої об'єктивності і гнівно виступив проти спроб привласнити історичну особистість Махна та його рух до націоналістичного метанаративу в сучасній Україні¹⁰⁸⁷.

¹⁰⁸¹ Darch Colin. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine ... P. 149.

¹⁰⁸² Schnell Felix. "Tear Them Apart ... and be Done with It!" The Ataman-Leadership if Nestor Makhno as a Culture of Violence. *Ab Imperio*. 2008. Vol. 3. P. 200.

¹⁰⁸³ Darch Colin. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine ... P. 149.

¹⁰⁸⁴ Darch Colin. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine ... P. 162-163.

¹⁰⁸⁵ Darch Colin. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine ... P. 163.

¹⁰⁸⁶ Darch Colin. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine ... P. 163.

¹⁰⁸⁷ Darch Colin. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine ... P. 165.

У 2016 р. редакція часопису «Соціалістична альтернатива» у опублікувала «оновлену та вдосконалену версію» статті 1990 року австралійського історика Міка Армстронга¹⁰⁸⁸. Науковець поставив собі за мету спростувати твердження відомих анархістів Д. Кон-Бендіта, Л. Ван дер Вальта і М. Шмідта. та ін. про успішну реалізацію махновцями анархістської лібертарної теорії на практиці та підтримку махновської політики робітниками¹⁰⁸⁹. Насправді, за М. Армстронгом: «Махно вартий вивчення не лише тому, що він суперечлива історична фігура, а тому, що його рух виявляє глибоку роздвоєність в анархістській політиці – величезний розрив між їхньою утопічною теорією та їхньою практикою»¹⁰⁹⁰. Другою тезою, яку обґрунтовує історик, є твердження про те, що під тиском подій кривавої громадянської війни Махну, заради перемоги, довелося все більше відмовлятися від своїх лібертаріанства і дублювати методи своїх суперників – більшовиків. Розглядаючи передумови махновщини, М. Армстронг зауважив, що Махно був на чолі лише однієї з десятків селянських банд і мародерів, з числа колишніх солдатів (до жовтня 1917 року в Україні налічувалося два мільйони дезертирів), які успадкували частину козацької традиції незалежних військових громад, особливо сильної на півдні України¹⁰⁹¹. За Армстронгом, селянські маси пішли за Махном, позаяк націоналісти були дискредитовані спілкою із зовнішніми силами, а більшовики – збереженням великих маєтків і реквізиціями зерна.

Аналізуючи махновське господарювання, М. Армстронг навів зізнання Н. Махна, В. Воліна та ін., що махновські комуни об'єднали лиш кілька сотень людей, а більшість селян трималися за свої клапті землі. Надалі історик навів аргументи на спростування побудови махновцями системи «вільних рад», ідеологічного плюралізму, виборності командирів тощо – демократія в армії була формальною, а умови війни неминуче наближували їх до більшовицьких методів

¹⁰⁸⁸ Armstrong Mick. Nestor Makhno: the failure of anarchism. *Marxist Left Review*. A journal published by Socialist Alternative. Winter 2016. No.12. <https://marxistleftreview.org/articles/nestor-makhno-the-failure-of-anarchism/> (дата звернення: 23.11.2020)

¹⁰⁸⁹ Van der Walt Lucien and Michael Schmidt. *Black Flame. The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism*. AK Press, 2009. P. 255.

¹⁰⁹⁰ Armstrong Mick. Nestor Makhno ...

¹⁰⁹¹ Armstrong Mick. Nestor Makhno ...

управління та покарання, як-от створення контррозвідки. На підтвердження своїх міркувань історик навів висновок британського анархіста Дж. Вудкока: «теоретично ... [армія] була під контролем Конгресу селян, робітників і повстанців, але на практиці нею керували Махно та його командири, і, як і всі армії, була лібертаріанською лише за назвою»¹⁰⁹².

Джейсон Яновіц (США) опублікував велику статтю в соціалістичному часописі¹⁰⁹³, у якій приєднався до критики К. Дарчем проанархістських дослідників махновського руху, які нібито коливаються від шахрайства до фантазії. Дж. Яновіц переконаний: «Насправді досвід махновців виглядає як приклад провалу анархістської політики. В умовах громадянської війни махновський рух швидко відмовився від своїх принципів, відтворивши всі риси більшовизму, який вони зневажали»¹⁰⁹⁴. Дослідник піддав критиці мемуари махновців, зокрема, не підтверджений іншими джерелами, але наведений Махном його діалог з Леніним. А найбільше дошкульних слів дісталось О. Скирді, який вважав «білих» меншим злом, ніж «червоні». Дж. Яновіц, з перебільшенням, стверджує: «Сприймаючи слова Махно як священне писання, Скирда зображує всіх його критиків як опортуністів, лицемірів чи авторитаристів»¹⁰⁹⁵. Сам дослідник виправдовує «військовий комунізм» і продрозладку більшовиків як необхідний захід для врятування Росії в умовах військового хаосу, господарської розрухи і голоду. За Яновіцем: «Селянство опинилося між зрозумілим невдоволенням більшовицькими реквізиціями та їх більшим страхом перед владою білих. На цьому фундаменті Махно побудував своє військо»¹⁰⁹⁶.

Образ Махна змальований автором однобічно. Замовчуючи чесноти повстанського «Батька», Дж. Яновіц навів твердження (В. Воліна та ін.), що Махно вдавався до пияцтва, абсурдних витівок, диктаторських замашок, розгулу і навіть нібито дістав удару ножом у обличчя від своєї дружини. Автор практично оминув

¹⁰⁹² Woodcock George. *Anarchism*. Harmondsworth: Penguin Books, 1963. P. 397.

¹⁰⁹³ Yanowitz Jason. *The Makhno Myth*. *International Socialist Review*. May–June 2007. Issue 53. URL: <https://isreview.org/issues/53/makhno.shtml> (дата звернення: 26.06.2017)

¹⁰⁹⁴ Yanowitz Jason. *The Makhno Myth ...*

¹⁰⁹⁵ Yanowitz Jason. *The Makhno Myth ...*

¹⁰⁹⁶ Yanowitz Jason. *The Makhno Myth ...*

увагу боротьбу махновців з білогвардійцями, але нагадав про їх грабунки та оргії. Коментуючи причини розриву союзу махновців з більшовиками, Дж. Яновіц виявив явну упередженість: «Щодо більшовиків, то вони зіткнулися з ситуацією, коли махновці раніше їх зрадили, неодноразово заявляли про надзвичайну ворожість до диктатури пролетаріату...»¹⁰⁹⁷.

Розглядаючи соціально-економічні заходи махновців Дж. Яновіц зауважив, що у 1918–1920 рр. не визріли умови навіть для егалітарного соціалізму, не кажучи вже про бездержавний комунізм «вільних комун», який анархісти запропонували як альтернативу більшовицькій владі. Дослідник зауважив невдачу економічного експерименту махновців і солідаризувався з Л. Троцьким, який назвав захоплення промислових товарів не обміном продуктами, а їх крадіжкою. Так само імпонує автору порівняння Л. Троцьким анархістської теорії з дірявим плащем, який придатний тільки для сухої погоди.

Дж. Яновіц наголосив, що, попри декларації анархо-махновського керівництва, їх Південноукраїнська трудова федерація набула державних ознак: махновці організували регіональні законодавчі зїзди і Військово-революційну раду, розподіляли землю, визначали грошово-кредитну політику, регулювали діяльність преси, придушували конкуруючі політичні організації, створили дві структури таємної поліції контролювали збройні загони і проводили «добровільну» мобілізацію. «У реальному світі неможливо відмовитися від усякої влади»¹⁰⁹⁸, – переконує Дж. Яновіц. Тому він, на завершення, знову оперує цитатою Троцького, який стверджував, що для буржуазії влада є священним привілеєм, для анархістів – диявольський пристроєм, а марксистки використовують її для скасування приватної власності та емансипації робітничого класу.

Отже, американський соціаліст вдався до компіляції і цитування численних праць, щоб довести, що махновська практика була не анархістською, утопічною і не могла бути альтернативою єдиної правильній більшовицькій державній лінії. Попри

¹⁰⁹⁷ Yanowitz Jason. The Makhno Myth ...

¹⁰⁹⁸ Yanowitz Jason. The Makhno Myth ...

полемічність і деякі викривлення, автору вдалося показати значний розрив між анархістською теорією і махновською практикою.

Загалом і проанархістські дослідження, і праці соціалістів містять низку фактів і аргументів, які, очевидно, спонукатимуть до подальшого наукового пошуку на підтвердження своїх поглядів на феномен махновщини. В будь-якому разі, праці М. Малета, О. Скирди, К. Дарча та ін. є вагомим внеском в розширення джерельної бази та історіографічного простору махнознавчих студій.

4.3. Бачення історії повстанського руху під проводом Н. Махна емігрантами та «буржуазними» науковцями зарубіжжя

Західні науковці, що природно, розглядали махновський рух, зазвичай, з меншою емоційністю і більшим академізмом ніж дослідники з емігрантських кіл. У лівому таборі їх часом називають «буржуазними» дослідниками. Але саме західні історики першими вийшли за межі поляризованих анархістського та комуністичного тлумачення махновщини і опублікували праці, які містили ідеологічно неупереджений аналіз предмету дослідження. Водночас емігранти з Росії та України залишили свої міркування про феномен махновщини дещо відмінні за академічні праці істориків західної наукової школи.

Засновник Бірмінгемської школи соціальної історії Е. Карр, порівнявши праці П. Аршинова й М. Кабанди¹⁰⁹⁹, спостеріг очевидні крайнощі в історіографії махновщини: ідеалізацію програмних засад і практичної діяльності махновців представниками анархістського табору і надмірну вульгаризацію у відображенні постаті Н. Махна і його соратників істориками-марксистами¹¹⁰⁰. Концептуальне бачення британським вченим феномену махновщини, представлене у його капітальній праці 1952 р., перекладеній з англomовного видання, зводиться до кількох тез: 1) махновщина була проявом селянської партизанської війни за свої

¹⁰⁹⁹ М. Кабанда М. Махновщина. Москва, 1925.

¹¹⁰⁰ Карр Э. История Советской России: Большевицкая революция: 1917–1923: В 2-х кн. / пер. с англ.; вступ. слово А.П. Ненарокова. Москва: Прогресс, 1990. Кн. 1. Т. 1–2.

природні права; 2) утопічність махновської доктрини полягала в ідеалізації українського селянина-власника; 3) Н. Махно і махновці не мали і не завжди дотримувалися на практиці якоїсь цілісної анархістської доктрини; 4) компонент українського національного визволення для повстанців був другорядним у порівнянні з ідеєю соціальної справедливості. У примітках до 11-го розділу праці вчений високо оцінив самого «Батька», як анархіст і селянського ватажка із видатними здібностями, а також його справу як організований рух з армією в кілька тисяч чоловік, яка в різний час контролювала значні простори країни. Але загалом на думку історика, більшовики у 1921 р. запропонували більш терпиму для селян форму устрою, ніж інші режими, що сприяло їх остаточній перемозі.

Якщо П. Евріч, Г. Шварц, Г. Шукман, Ш. Фіцпатрік та інші дослідники високо оцінюють анархістську самодіяльність народних мас під час російської революції, то відомий американський радянолог Р. Пайпс тоталітарної школи мав протилежну думку. Вчений, внаслідок свого аналізу ступеня поширення анархізму серед селян і робітників Росії 1917–1921 рр., не відкидав думки, що селяни можуть фактично вважатися анархістськими силами за принципами Махно в Україні, як і матроси Кронштадта та робітники в Петрограді. Проте, за Пайпсом, за своїм світоглядом селяни, моряки та робітники були просто «темними масами», якими керували і піддавали сильному впливу законспіровані анархісти. Замість того, щоб бачити розвинуту політизацію та революційну творчість мас, Р. Пайпс уздрів лише стихійний та інспірований анархістами негативний хаос, що руйнував всю Росію¹¹⁰¹.

Дещо інші теоретичні аспекти розглянув у своїй роботі Артур Адамс (США), котрий порівняв масовий селянський рух в Україні 1917–1921 рр. з французькою Жакерією¹¹⁰². Аргументуючи свою дефініцію А. Адамс зазначив, що цей український рух був схожий з Жакерією тим, що мав величезні розміри і не був очолюваний жодною групою, класом чи партією. На думку історика: «Коротко, «аграрні потрясіння» можна охарактеризувати як селянську козацьку жакерію,

¹¹⁰¹ Pipes Richard. *The Russian Revolution*. New York: Vintage Books, 1990. P. 420.

¹¹⁰² Adams Arthur E. *The Great Ukrainian Jacquerie. The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution* / ed. Taras Hunczak and John T. Von der Heide. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

серію кривавих заколотів, що виражається в найбільш жорстоких формах як протест сільського населення на умови його життя...»¹¹⁰³. За Адамсом, не партійні поводити і центральна влада, а самі селяни, змучені злиднями малоземелля, розрухою війни і політичним безправ'ям знайшли свій шлях до визволення, спираючись на героїчні перекази запорозького вільного самоврядування і народне розуміння соціальної справедливості. Як помітив історик: «Від запорожців походив справжній егалітаризм, анархічна любов до особистої свободи, що виражалось в глибокій недовірі до будь-якої влади і гордїй традиції, що коли справжнього козака пригнічують, він збунтується і буде вести боротьбу, нехтуючи наслідками поразки»¹¹⁰⁴. Історик проаналізував також марні спроби українських урядів опанувати селянською стихією та вирішити земельне питання.

Адамс дійшов висновку, що, як і українські націоналісти, більшовики спершу рухалися в тому ж напрямку, що й Жакерія в перші місяці 1919 р. створили ілюзію об'єднання з селянами заради спільної справи, але цей союз був неприродним і тимчасовим. Історик нагадав, що воюючи з Денікіним, Н. Махно, водночас, не залишав планів на власне селянське порядкування: «...Махно відкрито заявив про право людей керувати собою, даючи зрозуміти, що він сам вибере час боротьби з більшовицькою диктатурою»¹¹⁰⁵. Пояснюючи перемогу більшовиків А. Адамс відзначив, що крім їх військової та організаційної переваги було «вигорання» Жакерії, яка до 1921 р. втратила найбільших лідерів, крім Махна. «Спустошені тифом, голодні та холодні, виснажені роками передвиборчої агітації та прагнучи повернутись на землю і змусити її приносити урожай, селяни та козаки просто йшли додому. У 1920 р. Жакерія розпалася, і більшовики приступили до створення свого «нового порядку»¹¹⁰⁶. Зрештою, історик резюмував, що уряди та партії виявили слабкість перед наступом селянської стихії у 1918–1920 рр. «Відтак, Жакерія йшла своїм кривавим шляхом, поки людські елементи більше не могли

¹¹⁰³ Adams Arthur E. The Great Ukrainian Jacquerie ... P. 247-248.

¹¹⁰⁴ Adams Arthur E. The Great Ukrainian Jacquerie ... P. 249.

¹¹⁰⁵ Adams Arthur E. The Great Ukrainian Jacquerie ... P. 267.

¹¹⁰⁶ Adams Arthur E. The Great Ukrainian Jacquerie ... P. 268-269.

воювати. На питання: «Хто найкраще представляв українських селян та козаків?» відповідь повинна бути: «Самі селяни та козаки»¹¹⁰⁷.

Німецький дослідник Дітмар Далманн також підійшов до вивчення махновщини через типологію селянських рухів ХХ ст. та порівняв роль і функції селянських рухів під проводом Н. Махна в Україні та Еміліано Сапати – лідера Мексиканської революції 1910–1917 рр.¹¹⁰⁸. Історик доводить, що і махновщина і сапатизм виникли внаслідок проникнення нових аграрно– капіталістичних явищ у сільське життя. Тож селянські повстання на різних континентах, попри значні відмінності, мали багато спільного, як вияв оригінальних форм антибуржуазного протесту – війн селян і наймитів проти правлячих режимів.

Розглядаючи співвідношення соціальної бази руху, який на думку автора, спершу підтримувало все селянство, Д. Далманн звернув увагу на те, що хоч сам Н. Махно теоретично виділяв п'ять категорій землеробів, у махновських документах село на бідняків і «куркулів» не було, – повстанці зверталися до всього «трудового селянства»¹¹⁰⁹. Історик проаналізував рішення першого з'їзду селян, робітників та повстанців у лютому 1919 р. в Гуляйполі. Нагадується, що у постановах зїзду засуджувався антисемітизм та релігійні забобони, підкреслювався інтернаціоналізм руху у боротьбі за перемогу соціальної революції, вирішувалися земельне питання та завдання добровільної мобілізації. Виходячи з того, що серед доповідачів на зїзді були «інтелектуальні анархісти» А. Барон та В. Волін, історик зазначив: «Тому здається очевидним, що відносини між «Набатом» та повстанською армією вже існували до конгресу, як особисто, так і ідеологічно»¹¹¹⁰.

Водночас Д. Далманн слушно зауважив що дилема анархістської чи не анархістської класифікації махновського руху вирішується лише шляхом співставлення його документів і заяв, з практичними діями, які все більше здійснювалися диктаторськими заходами. «Махновщина, яка написала на своїх

¹¹⁰⁷ Adams Arthur E. The Great Ukrainian Jacquerie ... P. 270.

¹¹⁰⁸ Dahlmann Dittmar. Land und Freiheit: Machnovscina u. Zapatismo als Beispiele agrarrevolutionärer Bewegungen. Stuttgart: Steiner-Verlag-WiesbadenGmbH, 1986.

¹¹⁰⁹ Dahlmann Dittmar. Land und Freiheit ... S. 119.

¹¹¹⁰ Dahlmann Dittmar. Land und Freiheit ... S. 105.

прапорах гасла анархізму, розробила досить ієрархічно структуровані організації замість "вільних анархістських"¹¹¹¹. Тож махновський рух, на думку автора, не представляв собою «чисту» форму анархізму, але виконав деякі інші умови для позначення як анархістського і, таким чином, характеризується як «аграрно-анархістський рух» та «селянсько-анархістський рух»¹¹¹².

Інша теза автора зводяться до того, що як у теорії так і на практиці махновці віддавали пріоритет соціальному визволенню перед національним і керувалися локальними, селянськими, а не всенаціональними проблемами, що показали їх тактичні військово-політичні альянси. Д. Далманн відзначив, що підрозділи РПАУ(м), попри різні інсинуації, практично не чинили єврейських погромів і були не більшими мародерами чи жорстокими до населення, ніж інші армії. Інша справа, вважає історик, що на кінець війни з більшовиками давалася ознака слабкості партизанських формувань Н. Махна, приречених на поразку після запровадження непу і перед наступом численніших регулярних військ Червоної армії. На цей раз Голіаф пересміг Давида, як це і здебільшого буває¹¹¹³.

Історик надав також характеристику очільнику махновського руху, як особистості амбівалентній, яка, поряд з безперечними талантами, мала досить погано розвинені політичні навички. Утопічні мрії, бажання Махна змінити суспільство назавжди, створити добрий та красивіший світ зіштовхнулися із суворими реаліями і призвели до спроб впроваджувати власну ідеологію свободи диктаторськими засобами¹¹¹⁴.

Загалом компаративне дослідження Д. Далманном селянських рухів у Мексиці й Україні відзначається не лише кваліфікованим аналізом і широкими узагальненнями, а й знанням автором величезного комплексу історичних джерел, значній частині яких надані історіографічні оцінки. Проте наукові надбання автора практично невідомі на пострадянському просторі, можливо через мовний бар'єр, і потребують ретельного історіографічного дослідження.

¹¹¹¹ Dahlmann Dittmar. Land und Freiheit ... S. 21.

¹¹¹² Dahlmann Dittmar. Land und Freiheit ... S. 146-148, 153-155.

¹¹¹³ Dahlmann Dittmar. Land und Freiheit ... S. 155.

¹¹¹⁴ Dahlmann Dittmar. Land und Freiheit ... S. 133.

Монографія Поля Евріча (США)¹¹¹⁵ до сьогодні залишається одним із найсолідніших комплексних досліджень теоретичних пошуків і практики анархізму в Росії у першій чверті ХХ ст. В яскравій галереї поборників свободи, відображених істориком, чимало місця відводиться Нестору Махну¹¹¹⁶. У цій праці просопографічного змісту вчений наводить свідчення Емми Голдман, винесене із дискусій з «Батьком» про те, що мета селянського вождя полягала в тому, щоб створити на Півдні України лібертаріанське суспільство, яке могло б слугувати моделлю для всієї Росії. «Цікаво, що Троцький якимось зауважив, що він і Ленін мали на меті виділити частину території Махну для цієї мети, але цей проект був зірваний, коли виникли бої між партизанами-анархістами та більшовицькими силами в Україні»¹¹¹⁷, – наводить автор маловідомий факт. Як писав П. Евріч, крім сміливості та військового хисту, «Батько», на відміну від інших революційних лідерів в Росії, де «ідеологи та організатори форм і цілей революції незмінно були з інтелігенції, завоював маси своєю філософією робітничого і селянського самоврядування»¹¹¹⁸.

Як відзначав П. Евріч, анархізм в Україні означав особисту свободу, а відтак боротьбу з усіма іноземними владами. Коли німці відступили, Махно зумів реконструювати суспільство на засадах самоврядування. П. Евріч нагадав, що у січні – квітні 1919 р. махновці провели регіональні з'їзди селян, робітників і повстанців, щоб «обговорити економічні та військові питання та контролювати завдання реконструкції»¹¹¹⁹. Поряд з твердженнями про бандитизм у практиці анархістів, П. Евріч схвалював анархістський рух та устрій Безвладної трудової конфедерації, як досить привабливу для мас альтернативу радянській диктатурі.

Щодо припущень буцімто махновці підтримували настрої антисемітизму та чинили єврейські погроми, то П. Евріч доводив: Батько Махно із своїм анархістським оточенням пропагував, що антисемітизм і погроми є

¹¹¹⁵ Avrigh P. *The Russian Anarchists*. Princeton, New York: Princeton University Press, 1967. IX.

¹¹¹⁶ Avrigh Paul. *Anarchist Portraits*. New York: Princeton University Press, 1988.

¹¹¹⁷ Avrigh Paul. *Anarchist Portraits ...* P. 118.

¹¹¹⁸ Avrigh Paul. *Anarchist Portraits ...* P. 133.

¹¹¹⁹ Avrigh Paul. *Anarchist Portraits ...* P. 114.

антиреволюційними. Понад те, у військах Махна були росіяни, кавказці, греки і «значна кількість євреїв, які також брали участь у махновському русі»¹¹²⁰.

Широким географічним виміром подій громадянської війни в Росії відзначається дослідження Жан-Жака Марі (Франція)¹¹²¹. Радянолог охопив у монографії революційні процеси і військові баталії «білих» і «червоних» від Сибіру і Середньої Азії до Петербурга і України, але знайшов місце і для «зелених», до яких відніс махновський рух. Зокрема, у 4-му розділі монографії під назвою «Зміни в Україні та «зелених» арміях»¹¹²², автор проаналізував події махновського повстання після перемоги військ «націоналіста» С. Петлюри над «німецькою маріонеткою» П. Скоропадським. Автор описав перший великий бій махновців 26 листопада 1918 р., коли вони разом з більшовиками вибили петлюрівців з Катеринослава, і коротко простежив подальші поворотні події історії махновщини аж до відходу Н. Махна за кордон. За оцінкою історика, махновський бунт був породжений насамперед соціально-економічними умовами і мародерством різних політичних режимів, протестом села проти грабівницького міста, а анархістська теорія не проникла в його маси. На думку Ж.-Ж. Марі, у зіткненні з більшовиками та монархістами зродилася третя сила, що вийшла із сільського світу і найпотужніше повстала у махновському здвигу.

У монографії А. Граціозі (Італія)¹¹²³ висвітлено соціально-економічні передумови махновського руху і наростання національного чинника протесту з початком німецько-австрійської окупації. Щодо впливу анархістських ідей на повстанців, то А. Граціозі називав такий анархізм підсвідомим, породженим прагненням селян до вільного виробництва і розпорядження своїм врожаєм. Учений визначив широкі хронологічні рамки війни більшовиків із селянством, якому

¹¹²⁰ Avrich Paul. *Anarchist Portraits ...* P. 123.

¹¹²¹ Marie Jean-Jacques. *Histoire de la guerre civile russe: 1917–1922*. Paris: Autrement, 2005.

¹¹²² Marie Jean-Jacques. *Histoire de la guerre civile russe ...*

¹¹²³ Грациози Андреа. *Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 гг.: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях*. М.: АИРО-XX, 1997.

«клеївся ярлик» політичного бандитизму. Перша фаза війни датувалася 1918–1922 рр., друга – 1928–1933 рр.¹¹²⁴

Широкий методологічний і хронологічний підхід щодо характеристики селянських повстань застосував французький радянолог А. Безансон, який зазначав, що «за своїм розмахом і небезпекою для більшовицької влади селянська війна була більш масовою і загальнонародною, ніж війна громадянська»¹¹²⁵. З припиненням у листопаді 1920 р. на території України регулярних військових дій громадянська війна не закінчилася, бо продовжувало боротьбу селянське повстанство. Такий методологічний підхід доцільний, але потребує додаткового обґрунтування.

Низка західних науковців, не переймаючись перебігом всіх військових баталій і політичних подій громадянської війни і революції, розробляла *окремі питання махновського руху*. Зваженим підходом до окремих питань історії махновського руху вирізняються дослідження Шона Паттерсона (Канада). В одній із статей дослідник взявся висвітлити махновсько-менонітські відносини та спростувати їх упереджені оцінки з обох сторін конфлікту¹¹²⁶. Понад це завдання, досліджено місце махновщини у вирі революції і громадянської війни, зіставлено наміри і дії повстанців. Ш. Паттерсон охарактеризував махновщину як повністю селянський рух бідноти й, меншою мірою, середняків, який боровся під прапором революційного анархізму. Як помітив автор, в центрі військово-політичних змагань руху було повне заперечення держави в усіх її формах, а соціально-політичної програми – вільна від політичних впливів і незалежна система рад на засадах прямої демократії і товариської взаємодопомоги¹¹²⁷, Пояснюючи різницю між більшовицьким і анархо-махновським розумінням рад, дослідник навів досвід їх делегата Шрьодера: на виборах більшовицьких рад позаду зігнаних виборців – озброєні червоногвардійці, а вільні ради в Гуляйполі скликалися за ініціативи знизу,

¹¹²⁴ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. М.: РОССПЭН, 2001. С. 5.

¹¹²⁵ Безансон А. Війна більшовиків проти селян. *Всесвіт*. 1993. № 9-10. С. 129.

¹¹²⁶ Паттерсон Шон. Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу. 29.08.2018. / перекл. з англ. Ярослав Ковальчук. URL: <https://commons.com.ua/uk/mahnovskij-eksperiment/> (дата звернення: 13.09.2018)

¹¹²⁷ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

хоча нібито махновців цікавило не так самоврядування як анархія^{1128, 1129}. Ш. Паттерсон нагадав, що у межах вільної системи рад махновцями з січня по жовтень 1919 р. було скликано чотири селянсько-повстанських конгреси регіону і обраний вищий адміністративний орган – Революційна військова рада. Щоправда, дослідник протиставив Раду збройним силам махновців, штаб яких мав необмежені повноваження на полі бою: «Поки РВР намагалася жити за принципами анархізму, армія поступово ставала все більш хаотичною та некерованою у своїх діях»¹¹³⁰.

Ш. Паттерсон справедливо зауважив, що в багатьох публікаціях анархістів, а ще більше – менонітів, не враховується соціально-економічне тло, на якому зросла махновщина. Історик навів дані К. Дарча про аграрну ситуацію в Україні (меноніти в махновських губерніях зазвичай мали до 176 га землі, тоді як селяни в середньому 8,9 га) і констатував: «Земельний голод селянства був не дрібнобуржуазною жадібністю, як стверджували більшовики, а радше питанням виживання. Особливо гостро це питання стояло в Південній Україні, де бідняки складали дві третини сільського населення, а кожен шостий селянин був безземельним»¹¹³¹. Тож не випадково з вересня по жовтень 1917 р. на Південно-Східну Україну припала чверть усіх селянських виступів і конфіскацій.

Значну пізнавальну цінність має пояснення Ш. Паттерсоном привабливості махновської земельної програми: «У центрі махновської аграрної політики було негайне вилучення всіх землевласницьких угідь, реінтеграція куркулів до общини й рівний розподіл землі. ... Община обмежувалася перерозподілом виключно землі, тоді як махновці також наголошували на рівному перерозподілі худоби, сільськогосподарського реманенту та насіння»¹¹³². Відтак бідняк дістав змогу зорати і засіяти свою землю і масово підтримав егалітарний «чорний переділ» Н. Махна. Як приклад успішної реалізації такої програми наведено свідчення мешканця «махновського» с. Таратки Осипа Церби: «Усі навколишні села почали жалкувати,

¹¹²⁸ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

¹¹²⁹ Schroeder Gerhard P. *Miracles of Grace and Judgment* / Edited by David G. Rempel, Gordon Ginn, and Joan P. Rowe. Lodi: Gerhard P. Schroeder, 1974. P. 105.

¹¹³⁰ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

¹¹³¹ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

¹¹³² Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

що не зробили так, як в Таратках, де кожен мав їжу й одяг і не було ні бідняка, ні куркуля»^{1133,1134}. Ш. Паттерсон схвалив також утворення комун з колективною працею, самоуправлінням та анархістським шкільним навчанням на засадах ідей Ф. Феррера, як яскравий приклад втілення махновцями анархістських ідеалів.

Аналіз стосунків махновців з менонітами дослідник почав з нападу тисячі повстанців у ніч на 26 жовтня 1919 р. на колонію Ейхенфельд, де було вбито 75 чол. «Вершники гвалтували жінок, спалювали будинки та обкрадали селян. Протягом наступних кількох днів в околицях Ейхенфельду відбулось ще 61 вбивство»¹¹³⁵. Причини ненависті селян до колоністів автор пояснив тим, що, отримавши привілеї від цариці, меноніти створили «державу в державі» – успішні та культурно відокремлені колонії, які стали не лише предметом заздрощів, а й центрами експлуатації навколишніх селян, як це було і з самим Нестором. «Германофобія лише посилилася з окупацією України Центральними державами, прихід яких меноніти радо вітали. Протягом окупації Selbstschutz (загони самооборони. – М.К.) допомагали німцям конфіскувати вкрадені власність і землю. Меноніти також брали участь у каральних кампаніях зі страти бандитів. Пізніше вони надали подібну допомогу Білій армії, що знову обурило місцеве селянство»¹¹³⁶.

Важливим спостереженням Ш. Паттерсона є підтверджений менонітськими джерелами факт, що махновці, виходячи з ідеологічних міркувань, у своїх нападах не зачіпали незаможних колоністів – *anwohner*¹¹³⁷ – і останні навіть часом долучались до повстанців, як це було з якимось Шмідтом¹¹³⁸. «Це вказує на те, що махновська різанина була мотивована класовою ненавистю, а не самою лише германофобією»¹¹³⁹, – логічно міркує Ш. Паттерсон. Дослідник нагадав також, що

¹¹³³ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

¹¹³⁴ Tsebry Ossip. *Memories of a Makhnovist Partisan* / Translated by the Kate Sharpley Library. London: Kate Sharpley Library, 1993. P. 11.

¹¹³⁵ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

¹¹³⁶ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

¹¹³⁷ Rempel David. Mennonite Revolutionaries in the Khortitza Settlement Under the Tsarist regime as Recollected by Johann G. Rempel. *Journal of Mennonite Studies*. 1992. Vol.10. No. 1

¹¹³⁸ Quiring David A. The Days of Terror in the Village of Eichenfeld, South Russia, in October, 1919. *Mennonitische Rundschau*. 1926. No 49.

¹¹³⁹ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

крім Ейхенфельду, махновці вбивали і руйнували в інших менонітських колоніях, як-от у Заградівці, де загинуло понад 200 людей, серед них жінки та діти і дорікнув, що лише в анархістських, а й академічних працях ці події оминаються. Проте і самому автору, заради об'єктивності, варто було нагадати, що вже у 1918 р. колоністи, підтримані і озброєні німецько-австрійським командуванням, вбивали і палили махновські села, наприклад, Дібрівку. Але ми поділяємо остаточний висновок Ш. Паттерсона: «Складні життєві обставини разом з укоріненою мілітаристською психологією призвели до повного колапсу як анархістського етосу, так і традиційної менонітської духовності. Можливо, попри кривди з обох сторін, певного порозуміння та примирення можна було б досягти через точний історичний виклад і наратив, що поважав би як махновців, так і менонітів»¹¹⁴⁰.

Не менш цікава і змістовна публікація Ш. Паттерсона про запорізьку самосвідомість махновців, що відбито у самій назві «Махновці «за порогами»: вплив запорозького козацтва»¹¹⁴¹. Для обґрунтування своєї гіпотези про значний вплив на махновців січових традицій історик навів низку фактів: про інтерес Н. Махна до історії Запорізької Січі, виявлений під час зустрічі з Д. Яворницьким і підтримку Катеринославського музею історії козацтва; про запорозьке титулування Н. Махна «Батьком», утворення елітної «чорної сотні», виборність командирів; про заяви і публікації самих махновців. Як приклад однієї з публікацій згадана анонімна стаття «1654» в махновській газеті¹¹⁴², де засуджується союз гетьмана з царем як зрада народних мас на користь панування Московії. Попираючись на спогади і виступи повстанського ватага, історик доводить: «Для самого Махна запорізька спадщина була невід'ємною частиною його ідентичності»¹¹⁴³. Водночас, як доводить Ш. Паттерсон, головний махновець не романтизував традиційну роль козака, а запоріжці для нього були джерелом натхнення, але не застраховані від критики. Історик навів свідчення анархістів П. Аршинова, В. Воліна, Й. Готмана, «козацьку»

¹¹⁴⁰ Паттерсон Шон. Махновський експеримент ...

¹¹⁴¹ Patterson Sean. Makhnovists "beyond the rapids": The Zaporozhian Cossack influence URL: <http://libcom.org/history/makhnovists-beyond-rapids-zaporozhian-cossack-influence> (дата звернення: 23.11.2020).

¹¹⁴² 1654. *Шлях до волі*. 1919. 27 листопада.

¹¹⁴³ Patterson Sean. Makhnovists "beyond the rapids"...

заяву А. Семенюти, спогади більшовиків О. Коллонтай, помічника Л. Каменєва, білого генерала А. Шкуро, висновки науковців Л. Винара, А. Адамса, О. Скирди, В. Чопа про живучість козацьких традицій і побутових звичаїв у махновському середовищі. Проте, за Паттерсоном, це не був простий симбіоз – як козацька романтика вільної демократії послужила джерелом махновського ідеалу самоустрою, так анархізм послужив для оформлення цього ідеалу для умов ХХ століття. «На фундаментальному рівні анархізм і запорізьке козацтво глибоко доповнюють один одного, функціонуючи для оповідання про зв'язок минулого з сьогоденням»¹¹⁴⁴, – завершив свою статтю Ш. Паттерсон.

Отже, роботах Ш. Паттерсона продемонстровано об'єктивні наукові оцінки і критичний підхід до джерел, чим, зокрема, відрізняється ще одна праця науковця, яка має історіографічний характер¹¹⁴⁵. Історик дослідив десятки менонітських наративів і виділив у них два змістові потоки: в одних джерелах Махно демонізується як кровожерний бандит, а його «хлопці» змальовуються як масові вбивці і погромники невинних жертв; в інших також засуджується махновський терор проти колоністів, але й критикуються менонітські загони самооборони за відхід від принципів пацифізму. З боку анархо-махновських апологетів дослідник помітив зворотній ухил – романтизацію та ідеалізацію махновців та зображення Н. Махна як талановитого революціонера-анархіста, українського Робін Гуда на захисті знедолених від експлуататорів.

Відтак, Ш. Паттерсон зайняв позицію об'єктивного науковця і пояснив економічні та класові витоки війни між багатими колоністами, особливо в 1919 р., коли українські землі опанував масовий «дух нищення»¹¹⁴⁶. Науковець нагадав, що перед нищенням махновцями Ейхенфельда (Дубівки) було подібне мордування, гвалтування менонітськими загонами та австрійцями Велико-Михайлівки (Дібрівки). Найбільше уваги надано мікродослідженню рефлексії обох сторін на подвійну розправу над менонітами Ейхенфельда в листопаді 1919 р. Історик запропонував

¹¹⁴⁴ Patterson Sean. Makhnovists "beyond the rapids"...

¹¹⁴⁵ Patterson Sean. Makhno and Memory: Anarchist and Mennonite Narratives of the Ukrainian Civil War, 1917–1921. Winnipeg: University of Manitoba Press, 2020. 216 p.

¹¹⁴⁶ Patterson Sean. Makhno and Memory ... P. 145.

переосмислити оцінки махновського руху шляхом вивчення наративів про пошуки справедливості, причини взаємної помсти, виявлених у менонітських та махновських джерелах. Ш. Паттерсон проаналізував соціальну психологію махновців і колоністів, аргументацію самого Н. Махна і вдало осмислив конкуруючі культурні спогади про махновський рух. До здобутків Ш. Паттерсона треба віднести спостережені ним концепти і аспекти, які рідко аналізуються в світовій історіографії: особливості егалітарного «чорного переділу» махновців; менонітські колонії, не лише як предмет заздрощів, а й суб'єкти експлуатації; ставлення махновців до менонітських бідняків і участь останніх в махновському русі; запорізька спадщина як невід'ємна частина ідентичності Н. Махна, махновський анархізм як модифікація козацької вольності тощо.

Цікавим прикладом дослідження війни махновців з колоністами є публікація Дж. Тевса¹¹⁴⁷, який встановив, що з приходом союзної уряду УНР німецько-австрійської армії генерала Айхгорна німці і меноніти, з одного боку, отримали зброю і організаційну підтримку для захисту від нападів махновських та інших формувань, з іншого, – загострили бажання помсти у махновців, яке вилилося у війну з німцями-колоністами після відходу їх одноплемінників. Значна увага у праці Дж. Тевса надана причинам створення менонітської самооборони, її організації, структурі і військовим действиям, зокрема на рубежах р. Молочної. Т. Чопард, аналізуючи отаманські антисемітські погроми в Україні, нагадав і про подібні випадки в махновському середовищі¹¹⁴⁸. На деструктивному і репресивному характері діяльності махновської «Чорної сотні» і контррозвідки, зокрема, щодо німецько-менонітських колоністів наголосив Фелікс Шнелл¹¹⁴⁹. В іншій праці дослідника радянської історії наголошується на вакханалії насильства і відкриваються «кімнати жаху», в тому числі із серії протистояння махновців із

¹¹⁴⁷ Toews J. B. The Origins and Activities of the Mennonite Selbstschutz in the Ukraine (1918–19). *The Mennonite Quarterly Review*. 1972. Jan. XLVI.

¹¹⁴⁸ Chopard Thomas. The ataman years. Politics, civil war, and peasant insurrections in Ukraine (1917–1923). 20 & 21. *Revue d'histoire*. 2019. Vol. 141. Is.1.

¹¹⁴⁹ Schnell Felix. «Tear Them Apart ... and be Done with It!» The Ataman-Leadership if Nestor Makhno as a Culture of Violence. *Ab Imperio*. 2008. Vol. 3. P. 200.

численними ворогами¹¹⁵⁰. Аналізуючи соціально-психологію української отаманщини, історик наголосив, що її породили умови військового хаосу і бажання легкої наживи влади в океані насильства, яке захлинуло весь край: «Отаманщина у ситуації 1917 року та наступних років був соціальним явищем, створеним для областей насильства. Все це не мало нічого спільного з політикою чи ідеологією»¹¹⁵¹. На думку історика, махновці, як і інші повстанські групи, знайшли своє локальне місце в цій стихії, яке їх і рятувало: «Махновщина не могла бути типовою для отаманщини, але це в певному сенсі було уроком групової войовничості на просторах насильства. Армія Батька неодноразово черпала сили з себе, із спільних ритуалів, з бою і отримувала вигоду з безцільного неспокою свого лідера»¹¹⁵². Відтак, Ф. Шнелл розглянув махновський рух у світлі психології насильства і всездозволеності яка опанувала селян-фронтовиків і селян-анархістів.

Тандем польських істориків, М. Пшиборовського і Д. Вержоша, як здавалося б з назви їх праці¹¹⁵³, має предметом період перебування Н.Махна в Польщі (1922–1923 рр.). Проте науковці не обмежилися студіями емігрантського, а тим більше – польського періоду життя Нестора Івановича. Автори поставили завдання показати ставлення Н. Махна до поляків в різні періоди його життя, а також зворотній вплив поляків на нього. Етнонім «поляки» тлумачиться у М. Пшиборовським і Д. Вержошем у широкому сенсі: від простих людей польської національності до політиків відтвореної у 1918 р. Речі Посполитої. Водночас вже у першому розділі під назвою «Револуція» (с.12-60), автори окреслили свій намір зосередитися не на військових звитягах свого героя, а на еволюції його світогляду та формуванні політичних поглядів. Крім висвітлення юнацьких років Махна, його участі в революційному русі 1918–1921 рр., історики багато уваги надали гендерному аспекту. Досліджено не лише взаємини Нестора Івановича з дружиною,

¹¹⁵⁰ Felix Schnell: Räume des Schreckens. Gewalträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905–1933. Hamburg: Hamburger Edition, 2012.

¹¹⁵¹ Felix Schnell: Räume des Schreckens ... S. 365.

¹¹⁵² Felix Schnell: Räume des Schreckens ... S. 366.

¹¹⁵³ Przyborowski M., Wierzchoś D. Nestor Machno w Polsce. Poznań: Oficyna "Bractwa Trojka", 2012.

Галиною Кузьменко, а також М. Нікіфоровою, іншими жінками та деякі аспекти становища жінок на Україні в той період та їх участі в махновському русі.

Надалі автори представили документальну студію життя і діяльності Махно після 28 серпня 1921 року, коли він перейшов радянсько-румунський кордон. М. Пшиборовський і Д. Вержош ретельно проаналізували діяльність і взаємовідносини вигнанця в Румунії, Польщі, Німеччині і, нарешті, у Франції: контакти з офіційними особами зазначених країн, анархістами, українськими організаціями, журналістами, представниками спецслужб. Наголошено, що Москва активно домогалася від зарубіжних урядів депортації Н. Махна і навіть організувала його викрадення з Німеччини, яке випадково зірвалося. Природно, що найбільш детально історики висвітлили взаємини Махна з польською владою, яка звинуватила Н. Махна в підготовці повстання в Східній Галичині з метою приєднання її до Радянської України. За архівними матеріалами та періодикою простежено двомісячну епопею (вересень-листопад 1923 р.) Варшавського процесу над Н.Махном і кількома його соратниками, яка закінчилася його виправданням¹¹⁵⁴.

Найбільшим за обсягом є третій розділ монографії, де зібрано понад 80 різних матеріалів, в тому числі з фондів шести польських і зарубіжних архівів. Відтак, хоча М. Пшиборовський і Д. Вержош скромно адресували свою книжку широкому колу читачів, «які хотіли б отримати інформацію про контакти Нестора Махно з поляками і Польщею»,¹¹⁵⁵ їм вдалося віднайти оригінальний ракурс дослідження і вийти за межі науково-популярної та компілятивної роботи. На наш погляд, «національно-орієнтований» підхід М. Пшиборовського і Д. Вержоша міг би бути застосований іншими науковцями взаємин Н. Махна з етнічними німцями, євреями, болгарами не лише під час революції та війни, як це вже практикується, а й в інші періоди життя видатного анархіста.

Окремий напрям досліджень складають *праці емігрантів* – представників українських національно-державницьких сил та російських кіл білої еміграції, у яких, як правило, махновщина була побічною темою, а Махно і його повстанці

¹¹⁵⁴ Przyborowski M., Wierzchoś D. Nestor Machno w Polsce ...

¹¹⁵⁵ Przyborowski M., Wierzchoś D. Nestor Machno w Polsce ... S. 257.

засуджувалися за спілки з більшовиками. Як зазначав Ф. Сисин, після війни тривала полеміка щодо оцінок махновщини в російській емігрантській пресі, але і в періодичних виданнях української діаспори діапазон оцінок махновського руху в «був надзвичайним»¹¹⁵⁶. Але загальна тональність суджень в українських колах була наближена до вилучення руху з контексту національно-визвольних змагань. Так Ф. Мелешко вважав: «В українській визвольній боротьбі роль Махна була настільки негативною і руйнівною, що він заслуговує лише ігнорування»¹¹⁵⁷. Інші дослідники з кіл української діаспори наголошували на значенні, яке могла б мати національно-визвольна орієнтація отаманів селянських загонів в Україні і підтримка ними українських урядів, але, зазвичай лишали поза увагою дослідження ставлення до національної справи ватажка найбільшого з цих повстань^{1158,1159,1160}.

Хоча загалом переважала тенденція критичного сприйняття махновщини, деякі автори, як В. Дубровський вдавалися до глорифікації постаті селянського Батька і перебільшення національних мотивів махновської боротьби. Так, вже назва статті В. Дубровського – «Український національний герой»¹¹⁶¹ – однозначно визначає почесне місце Батька Махна в українській історії. Проте дослідник не підвів фактологічну базу для свого однозначного висновку: «Батько Нестор Махно – здібний лідер запорізької фракції національно-визвольного руху – вів безперервну боротьбу проти ворогів нашого народу, не корячись обставинам, не зраджуючи своїх людей і не жаліючи власних сил і життя»¹¹⁶². Відтак, не заперечуючи самовіддану боротьбу Нестора Івановича за народний ідеал, погоджуємося з тими дослідниками, що доводять, пріоритетність соціально-визвольних ідеалів цієї боротьби.

¹¹⁵⁶ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*. Cambridge: Massachusetts, 1977. P. 271.

¹¹⁵⁷ Мелешко Ф., «Нестор Махно та його анархія», «Новий шлях» (Вінніпег). 1959. 18 грудня. С. 3.

¹¹⁵⁸ Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто: Ліга визволення України, 1957. С. 49.

¹¹⁵⁹ Феденко П. Український рух у 20 ст. Лондон: Наше слово, 1959. С. 214.

¹¹⁶⁰ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1922 рр.: про що історія мовчить. Б.М., 1966. Т. 1. С. 104.

¹¹⁶¹ Дубровський В. Батько Махно: український національний герой. *Чорноморський збірник*. (Герцфельд). 1945. Вип. VI. С. 5.

¹¹⁶² Дубровський В. Батько Махно: український національний герой ... С. 5.

Зважену позицію в оцінці співвідношення соціальних і національних мотивів махновського руху зайняв Л. Винар, котрий розцінив контакти Н. Махна з командуванням Дієвої армії УНР як ситуативні і висвітлив негативне ставлення повстанського «Батька» до С. Петлюри¹¹⁶³. Але науковець не вдався до ширшого аналізу поглядів повстанського вождя на українське питання, обмежившись констатацією подій, зокрема, обставин перемовин махновців та петлюрівців у вересні 1919 р. В іншій статті¹¹⁶⁴, аналізуючи рішучі кроки Н. Махна і ГТАК з розбудови «вільного ладу» і перерозподілу землі, історик надав високу оцінку організаційним здібностям і вольовому характеру Н. Махна.

Н. Полонська-Василенко, у 2-му томі «Історії України», закінченої у 1964 р. і перевиданої в незалежній Україні¹¹⁶⁵ продемонструвала історіософський метод дослідження соціальної бази та ідеологічних засад махновського руху. На думку історикині, основу соціальної структури повстанських формувань становили «селяни й різні злочинні елементи», ще з весни 1917 р. налаштовані Н. Махном на експропріацію поміщицької землі, а з весни 1918 р. на протидію каральним експедиціям поміщиків та німецько-австрійських окупантів. Виходячи з державницьких позицій, Н. Полонська-Василенко, відзначила, що «отаманщина» загалом й, зокрема, повстанський рух під орудою Н. Махна, відіграли руйнівну роль щодо української влади, як республіканської так і монархічної¹¹⁶⁶.

Що стосується ідеології махновського руху, то авторка обґрунтувала її анархістську спрямованість не лише об'єктивними і суб'єктивними чинниками, як, наприклад, настроями селянства або поглядами Н. Махна та його оточення, а й загальним анархічним станом суспільства. Внаслідок революції, перманентної війни, зміни політичних режимів, терору «російських радикальних організацій», напливу солдат-фронтників анархія в Україні того часу тлумачиться Н. Полонською-Василенко як багатогранне явище, спричинене як зовнішніми та окупаційними

¹¹⁶³ Винар Л. Зв'язки Н. Махна з армією УНР (1918–1920). *Розбудова держави*. (Монреаль). 1953. № 3. С. 16.

¹¹⁶⁴ Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна в Україні (1917–18). *Розбудова держави*. (Монреаль). 1953. № 2.

¹¹⁶⁵ Полонська-Василенко Н. *Історія України: У 2 т. Т. 2. К.: Либідь, 1992.*

¹¹⁶⁶ Полонська-Василенко Н. *Історія України. Т. 2. С. 474-475.*

впливами, так і внутрішніми, повязаними із слабкістю власне української влади. Історикиня наголосила, що найболючішим для селян проявом анархії стала запроваджена гетьманом П. Скоропадським політика «аграрної реакції», що прийшла на зміну соціалізації землі в часи Центральної Ради і призвела до «налагодження в різних місцевостях України власної адміністрації»¹¹⁶⁷.

Історикиня однією з перших в історіографії спостерегла антиросійську спрямованість не лише більшості селянських повстань в Україні, а й махновського руху. Як доводить, Н. Полонська-Василенко до цього спонукали дії російських терористичних організацій, терор Добровольчої армії, антиукраїнська агітація російських монархічних центрів в Україні та їх преси¹¹⁶⁸, каральні загони чекістів Червоної армії, з їх «інтернаціональними формуваннями»¹¹⁶⁹. Проте, як це видно у лавах махновців, антиросійські настрої повстанців не переросли в українофільські, а скоріше мали антиімперське забарвлення та несприйняття «прийшлих».

І. Лисяк-Рудницький у праці «Нариси з історії нової України»¹¹⁷⁰ (перше видання 1979 р.) зауважив, що Д. Адамс у своїй роботі про «Жакерію» селянської війни в Україні помилково аж «до карикатурності» охарактеризував її як «дикий і хаотичний бунт» та ототожнив стихійний анархізм із всією українською революцією. На переконання І. Лисяка-Рудницького, анархістські риси були далеко не визначальними в національній революції 1917–1921 рр. навіть на місцях. Що ж стосується «селянського анархізму», то український вчений розтлумачив його як «стихийне шукання українських мас свободи, самостійності та справедливого суспільного ладу»¹¹⁷¹.

Із праці Володимира Винниченка «Відродження нації»¹¹⁷² випливає, що цей український політик не мав достовірної інформації про погляди Н. Махна та ідеї махновців і був близький до більшовицьких оцінок махновського та інших

¹¹⁶⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2.

¹¹⁶⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. С. 496, 499, 511.

¹¹⁶⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. С. 525.

¹¹⁷⁰ Лисяк-Рудницький Іван. Нариси з історії нової України / Передмова Я. Грицака. Львів: Меморіал, 1991. 101 с.

¹¹⁷¹ Лисяк-Рудницький Іван. Нариси з історії нової України ... С. 41, 44.

¹¹⁷² Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). У 3-х част. Київ: Політвидавництво України, 1990. Ч. 3.

селянських повстань, керівництво якими нібито було в руках «куркульських та контрреволюційних елементів»¹¹⁷³.

Ісак Мазепа, чий 3-томник «Україна в огні й бурі революцій» вийшов друком у Празі ще 1942 р. і перевиданий в Україні¹¹⁷⁴, засвідчив, що риторика махновців на перемовинах з делегацією УНР у вересні 1919 р. була схожою до фразеології більшовиків, а Н. Махно стояв ближче до влади Леніна з його гаслом «грабуї награвоване», аніж до влади Директорії, іменованої махновцями буржуазно націоналістичною і контрреволюційною¹¹⁷⁵. З іншого боку, політик вважав виникнення такого своєрідного явища, як махновщина, саме на запорозьких землях закономірністю: «Сам факт зосередження такого своєрідного руху, як махновщина, саме в районі колишнього Запорожжя, очевидно, не був випадковим. І хоч сам Махно не був свідомим українцем і за незалежну Україну не боровся, але історики знайдуть у махновському русі не мало рис, типових для наших давніх запорожців»¹¹⁷⁶. Загалом погоджуючись із І. Мазепою щодо козацької спадкоємності руху, вважаємо, що з часом світогляд повстанського «Батька» все більше набував рис свідомого українця.

У емігрантській історіографії надавалася увага також окремим складовим махновського руху. Історія повстанських формувань в Україні 1919–1926 рр. представлений роботою Г. Кульчицького, в якій махновцям присвячено окремий розділ¹¹⁷⁷. Автор високо оцінив бойову винахідливість повстанців і різноманіття прийомів партизанської боротьби, застосованих махновською армією, але вказав на утопічний характер мети цієї боротьби. Проте монографія Г. Кульчицького не позбавлена ряду характерних недоліків, породжених високим ступенем довіри до радянських джерел. Наприклад, автор поділяє занижені оцінки чисельності РПАУМ(м) у 1920 р., коли за її загальну кількість приймалася кількість бійців у складі маневрової групи.

¹¹⁷³ Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху ... С. 73–74.

¹¹⁷⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. Київ: Темпора, 2003.

¹¹⁷⁵ Мазепа Ісаак. Україна в огні і бурі революції (1917–1921): у 2-х т. Прага, 1942. Т. 1. С. 63.

¹¹⁷⁶ Мазепа І. Україна в огні ... С. 501.

¹¹⁷⁷ Kulchicki G. The Ukrainian Insurgent. Movement 1919–1926. Washington [б.в.], 1970.

У праці американського історика Михайла Палія, яка вийшла друком 1976 р., повстанський рух під орудою Н. Махна трактувався як збройний самозахист українського селянства від різних політичних режимів, руйнуючих його соціально-економічні підвалини¹¹⁷⁸. Автор розглядає махновський рух як «третій шлях» революції, утворення з помітними українськими рисами, але терористичними засобами. Дослідник надав багато уваги збройній боротьбі махновців, починаючи з перших боїв із німецько-австрійськими окупантами. При цьому історик відзначив військово-організаційні здібності і рішучість Н. Махна, що проявилось вже в операції із захоплення с. Дібрівки у жовтні 1918 р. План із нічного наскоку трьох десятків бійців на село, де розташувалися в рази більші загони австро-угорців, поміщиків і менонітів, був реалізований блискуче і Махно став визнаним «Батьком» повстанців. Враховуючи регулярний характер подальших військових дій М. Палій слушно наголосив, що «драматичні події в Дібрівці завершили період становлення махновського руху»¹¹⁷⁹.

Справжнім науковим здобутком М. Палія стала характеристика повстанської армії. По-перше, історик розглянув її формування в динаміці. По-друге, автор здійснив першу спробу визначення чисельності РПАУ(м) на різних етапах бойових дій. По-третє, доведено безсумнівний організаційний і тактичний прогрес збройних сил «третьої революції» на шляху їх перетворення в регулярну армію. По-четверте, наголошено, що Нестор Махно свідомо добивався створення дисциплінованої та «ефективної військової сили», яка б «захищала завоювання революції», поєднуючи централізм і колективізм у керівництві¹¹⁸⁰.

За підрахунками М. Палія, наприкінці 1918 р. під рукою Н. Махно було тільки 600 «братішок». У січні-лютому 1919 року комбригу підпорядковувалися вже 16 тис. бійців, а у травні – 22 тис. Після приєднання до повстанців частини червоноармійців та «григоревців» (кінець липня 1919 р.), махновська армія зросла до

¹¹⁷⁸ Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921: an Aspect of the Ukrainian Revolution. Seattle and London, 1976.

¹¹⁷⁹ Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno ... P. 103.

¹¹⁸⁰ Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno ... P. 105–109, 250.

20 тис. бійців, а восени, після прориву під Перегонівкою, досягла 40 тис. чол.¹¹⁸¹ Взимку 1919–1920 рр., вражена тифом і війною на два фронти, жива сила повстанської армії зменшилася вдвоє, але все ще становила не менше 10 тис. багнетів і шабель. Восени 1920 року, РПАУ(м) нараховувала не менш ніж 12 тис. чол. У листопаді 1920 року, після нищення «червоними» кримського угруповання «чорних», в армії Махна залишилося приблизно 3 тис. повстанців. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. чисельність РПАУ знову перевищила 10 тис. бійців. Навесні 1921 року у махновських загонах нараховувалося до 2 тис. повстанців, а в липні – серпні 1921 року у лавах махновців перебувало від 1 до 5 тис. чол.¹¹⁸² Не всі наведені М. Палієм статистичні дані витримують критику, зокрема, щодо останнього періоду, але треба віддати належне праці історика, враховуючи брак достовірних джерел, автономію дій загонів і різний ступінь їх підпорядкування штабу РПАУ(м).

Простежуючи військово-політичні коливання Н. Махна у 1919–1920 рр., М. Палій відзначив, що махновський рух не був до кінця самостійною політичною силою, а виступав як проміжний фактор у відповідності з настроями мас. На його думку, махновів підтримували всі верстви селянства України. Вважаємо, що така підтримка була у протистоянні «білим» та австро-німецьким окупантам, більшовицькому військовому комунізму, тоді як у 1920–1921 рр., «червоні» розкололи селянські маси і комнезамами і непом. Історик навів докази того, що махновці стали непримиренним ворогом денікінців насамперед внаслідок реставрації останніми дореволюційного поміщицького землеволодіння, а також насильницьких реквізицій, терору «секретних структур», відновлення державності російської мови¹¹⁸³. Справедливо оцінивши земельну політику П. Врангеля як більш прийнятну для селян, ніж денікінська, автор, як на нас, перебільшив перспективи союзу махновців з врангелівцями, не врахувавши класової ненависті повстанців до «золотопогонників». Водночас історик навів зневажливе судження «чорного барона»

¹¹⁸¹ Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno ... P. 109–110.

¹¹⁸² Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno ... P. 112.

¹¹⁸³ Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno ... P. 190.

про махновців, які розстріляли його посла, про те, що Махно приєднався до комуністів тому, що це відкривало йому перспективу «пограбування Криму»¹¹⁸⁴.

Війна РПАУ(м) з Добровольчою армією, на думку історика, була більше внеском у внеском у «тріумф» більшовизму, ніж у справу перемоги анархістської «третьої революції»¹¹⁸⁵. Виступи махновців проти білогвардійців об'єктивно посилювали більшовиків. Проте, як спостеріг М. Палій, більшовики ще навесні 1919 р. вирішили, що союзники-махновці, які загнали «білих» аж під Таганрог, є більшою загрозою для їх влади, ніж білогвардійці. Звідси історик вивів пояснення, чому «червоні» фактично сприяли розгрому «білими» 3-ї Задніпровської бригади у травні 1919 р. і самі розгромили кримський корпус С. Каретника у листопаді 1920 р. Водночас у монографії М. Палія високо оцінюється як рівний і взаємовигідний Старобільський союз махновців з більшовиками який став унікальним політичним компромісом Комуністичної партії за всю історію її існування¹¹⁸⁶.

Проте Н. Махно, на думку М. Палія, занадто і недалекоглядно довіряв комуністам і був нездатний виробити позитивну програму руху, виявивши не підготовленість до місії народного лідера ні як національний діяч, ні як анархіст. Так само критичне ставлення М. Палія до намірів Махном щодо запровадження «вільного ладу» і аграрних комун, які махновці розуміли як вільне індивідуальне господарство та децентралізоване самоврядування. Навіть вбивство Махном отамана Григор'єва американський історик однобічно пояснив не ідеологічними мотивами, а, найперше, наслідком особистого суперництва між двома повстанськими вождями. При всіх теоретичних здобутках М. Палія, його критики з лівого табору (К. Дарч, Дж. Яновіц та ін.) вважають, що книжка М. Палія страждає від спроби накласти українську націоналістичну політику на махновський рух і «штучно зблизити дві різні революції – українську і «третю» махновську» (В. Горак), За Яновіцем, хоча монографія М. Палія містить корисний для дослідників аналіз та історичні спостереження, «націоналістичні викривлення зменшують корисність більшості

¹¹⁸⁴ Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno ... P. 225.

¹¹⁸⁵ Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno ... P. 226.

¹¹⁸⁶ Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno ... P. 173.

тексту»¹¹⁸⁷. Очевидно, те, що виглядає для марксистів К. Дарча і Дж. Яновіца «націоналістичними викривленнями», насправді є націонал-демократичними оцінками М. Палія.

Американсько-канадський дослідник Франк Сисин, маючи українське походження, розглянув мало вивчений аспект еволюцію поглядів Н. Махна у зв'язку з національним пробудженням України¹¹⁸⁸. Як вважає історик на національну самоідентифікацію Н. Махна вплинули три чинники: по-перше, його світогляд анархіста, що означало несприйняття національної державу; по-друге, селянське походження з невеликою формальною освітою, що не сприяло національному пробудженню; по-третє, Махно ще з юних літ, принаймні лінгвістично, зрусифікувався¹¹⁸⁹. Вчений відзначив, що світогляд Н. Махна сформувало анархістське середовище і російськомовне оточення як у гуляйпільському ГАК, так і у в'язниці, де на нього вплинув П. Аршинов. Як доводить Ф. Сисин: «Цей анархо-комуністичний селянин, який більше не володів своєю рідною мовою, підозріло ставився до «українізму» (українства) взагалі і рішуче виступав проти українських політичних формувань»¹¹⁹⁰.

Ф. Сисин навів свідчення І. Мазепи про поведінку представників РПАУ(м) Чубенка і Миргородського на переговорах з урядом Директорії у вересні 1919 р., котрі заявили російською мовою, що не бачать спільного шляху революціонерів з Директорію, як контрреволюційною силою, яка представляє українську націоналістичну буржуазію^{1191, 1192}. Водночас Ф. Сисин застеріг: «Було б помилкою позначати махнівців як «антиукраїнських»¹¹⁹³. Хоча вони виступали проти

¹¹⁸⁷ Yanowitz Jason. The Makhno myth. *The international socialist review*. 2007. Is. 53, may–june. URL: <http://www.isreview.org/issues/53/makhno.shtml> (дата звернення: 26.06.2017).

¹¹⁸⁸ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*. Cambridge: Massachusetts, 1977.

¹¹⁸⁹ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution ... P. 278.

¹¹⁹⁰ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution ... P. 283.

¹¹⁹¹ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution ... P. 285.

¹¹⁹² Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції 1917-1921т. Б.м.: Вид-во “Прометей”, 1950. С. 63

¹¹⁹³ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution... P. 285.

політичних цілей більшості «свідомих українців», але визнавали існування української нації і вживали терміни «Україна» та «українці».

Узагальнюючи дії і заяви Н. Махна, історик відзначив, що «Батько» послідовно витримував інтернаціональну лінію, хоча й враховував – не без впливу дружини – національні та мовно-культурні потреби населення. Здавалось би, Ф. Сисин вирішив питання про українські рецепції Н. Махна остаточно: «Проблема відношення Махна до українського питання виглядає простою. Зрусифікований український селянин очолив рух, ідеологічно протилежний націоналістичним силам і укомплектований російсько-анархістською елітою. З того, що відомо про його життя в еміграції в Парижі, його контакти були з російськими анархістами, а не з національно свідомими українцями»¹¹⁹⁴.

Проте дослідження комплексу праць Н. Махна та інших джерел привело автора до парадоксального висновку – попри українську соціальну базу руху, світогляд «українського анархізму» у повстанського «Батька» сформувався лише в еміграції, під впливом успіхів в Україні політики коренізації. Ф. Сисин наголосив, що праці Махна у вигнанні засвідчують його поворот до українства: «Його твори, складені наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, розкривають людину, яка дуже добре усвідомлює власну українську ідентичність та звернення українського націоналізму до мас. Він навіть виявляє значний ступінь українського патріотизму»¹¹⁹⁵. На підтвердження своєї думки вчений навів низку суджень Н. Махна з цього питання: про події 1918–1919 років як процес переростання російської революції в Україні в українську революцію, що відбито і в назві 3-го тому його спогадів; про унікальну ширину та глибину української душі у пориві до волі; про свій жаль, що не може публікувати свої твори мовою свого народу тощо. Наведено також спостереження В. Воліна в його коментарі до 2-го тому творів Махна, що в ньому, поряд з фанатичною вірою в українське селянство, існувало

¹¹⁹⁴ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution... P. 285.

¹¹⁹⁵ Sysyn F. Nestor Makhno and Ukrainian Revolution ... P. 295

обережне, недовірливе, підозріле ставлення до всього неселянського (і неукраїнського)»^{1196, 1197}.

Серед факторів, які спонукали Н. Махна до роздумів над національним питанням і зрушень у самоідентифікації історик назвав його зростаюче сприйняття України як єдиного цілого в ході запеклої боротьби з російськими білими імперіалістами та більшовиками, явне відродження української нації після революції, вплив його дружини тощо. Але як «справжнє пояснення українства Махна» історик навів роздуми Нестора Івановича у статті «Кілька слів про національне питання в Україні», опублікованій у 1926 р. в анархістській газеті «Дело труда»¹¹⁹⁸. За Н. Махном, більшовицька Москва зрадила українського працівника, чим викликала у нього велику недовіру до її посланців як чужих. Тому українські трударі, які не співчували ідеї українського самовизначення під час революції, згодом поставилися до неї прихильно. Відтак, як доводить Ф. Сисин, роздуми і поради Н. Махна в еміграції відобразили вплив на нього національного відродження України і появи сучасної української нації. В результаті: «Хоча він ніколи не став націоналістом, він певною мірою став українським анархістом»¹¹⁹⁹.

Отже, Ф. Сисин виявив глибоке знання праць Н. Махна і одним з перших аргументовано і переконливо показав еволюцію його поглядів на українське питання та власне поєднання «Батькової» української душі з анархістським розумом. Загалом заангажованість науковців української діаспори післявоєнної доби на державотворчих проблемах історії визвольних змагань, як і раніше, не сприяла створенню комплексних досліджень феномену махновщини. Окремі риси характеристики махновського руху, якщо не брати до уваги спеціальну працю М. Палія, спостерігаються здебільшого в узагальнюючих дослідженнях з історії української революції, селянських повстань та анархістського руху.

¹¹⁹⁶ Sysyn F. Nestor Makhno and Ukrainian Revolution ... P. 295-296.

¹¹⁹⁷ Махно Нестор. Под ударами контрреволюции (апрель-июнь 1918 г.) ... С. 159.

¹¹⁹⁸ Махно Нестор. Несколько слов о национальном вопросе на Украине. Дело труда (Париж). 1926. № 19.

¹¹⁹⁹ Sysyn F. Nestor Makhno and Ukrainian Revolution ... P. 303.

Останнім часом побачили світ праці західноєвропейських дослідників узагальнюючого характеру з історії революції і громадянської війни в Росії, які містять важливі теоретичні і методологічні положення, важливі для розуміння махновського повстанського руху, але ще не стали предметом спеціальних історіографічних досліджень: Лори Енгельштейн¹²⁰⁰ (США), Джонатана Смеле (Великобританія)¹²⁰¹, Жан-Жака Марі (Франція)¹²⁰² та ін. Зокрема, стає популярним «протяжна» періодизація російської революції в контексті модернізації країни, що актуалізує питання причин і наслідків революції, в тому числі її українського селянського потоку, частиною якого є повстанський рух під проводом Н. Махна. Понад те, сучасні зарубіжні дослідники теми, крім розвинутого методологічного інструментарію, часто оперують більшим джерельним різномовним комплексом, ніж пострадянські «махнознавці». Відтак наростає значення інтелектуальних досліджень історії махновщини, в тому числі осмислення та зіставлення сукупності зарубіжних наукових студій махновського руху, для наближення до історичної правди про його ідеологію, соціально-економічне підґрунтя та революційну практику.

Висновки до розділу. Підводячи підсумок дослідженням зарубіжних науковців 50–80-х років ХХ століття можна констатувати, що вони внесли істотний вклад в розробку історії махновського руху. Головний недолік зарубіжної історіографії був пов'язаний з недостатнім колом історичних джерел, в основі яких були мемуари емігрантів, але бракувало документів радянських архівів та періодики. Звідси випливала деяка ідеалізація анархо-махновщини та історичної постаті її яскравого лідера в анархістських колах. І навпаки, національно-орієнтовані дослідники з української діаспори критикували провідника повстанців за обмеження анархістськими ілюзіями на шкоду українській національно-державницькій справі. Проте, на відміну від радянських істориків, зарубіжні науковці не зазнавали цензурного тиску і зробили свій оригінальний внесок у розробку діяльності

¹²⁰⁰ Engelstein L. *Russia in Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921*. New York: Oxford univ. press, 2018. XXVII.

¹²⁰¹ Smele Jonathan D. *The “Russian” Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

¹²⁰² Marie Jean-Jacques. *La Guerre des Russes blancs: 1917–1920* Paris: Lugar de edición, 2017.

анархістів та історії повстанського руху у Центральній та Південно-Східній Україні, найперше, махновського .

Зарубіжна історіографія махновського руху набула «другого дихання» після праць анархістів-емігрантів у 1970-ті рр. і багато в чому випередила радянські дослідження. Йдеться не лише про методологічний плюралізм та інтелектуальну свободу, що позбавило зарубіжних авторів, на відміну від радянських, обов'язку оглядатися на ідеологічні догмати правлячої партії, а й про введення в науковий обіг недоступних в СРСР історіографічних джерел.

Проте, як показує аналіз зарубіжних робіт, значна частина їх також містить ідеологічні упередження, що призводить до певного викривлення історичної правди про махновщину. Так, одна частина науковців, вслід за П. Аршиновим і В. Воліним, продовжувала розглядати махновський рух крізь призму його звитяг на шляху до «третьої революції» анархістів (П. Евріч, М. Малет, М. Палій, О. Скирда та ін.). Це призвело до певної ідеалізації та романтизації руху, тлумачення будівництва «Махновії» як вдалого анархістського експерименту, замовчування деяких невдач та есцесів махновців. Інша група авторів демонструвала марксистські, соціалістичні погляди і розглядала роботи проанархістських авторів як міфологічні, некритичні щодо теорії і практики махновського руху у його спілці з «Набатом», перебільшувала вади Н. Махна і його війська, схвалювала більшовицькі заходи «військового комунізму» як потрібні і вимушені рішення задля врятування країни (М. Армстронг, К. Дарч, Дж. Яновіц та ін.). До ще одної умовної групи науковців можна віднести авторів, які розглядали окремі аспекти махновського руху (як правило, в контексті селянської війни з владою), з об'єктивних позицій і внесли до історіографічного дискурсу цікаві спостереження, які потребують подальшої розробки (А. Адамс, Д. Далманн, Ш. Паттерсон, Ф. Сисин, Ф. Шнелл та ін.).

Спостерігається також логічна закономірність в тому, що представники українських емігрантських кіл в різних поколіннях більше уваги надавали питанням національної самоідентифікації Н. Махна і махновців (М. Палій, Ф. Сисин, та ін.), так само як історики єврейського походженням – питанням антисемітизму (В. Волін, П. Евріч, М. Френкін та ін.).

Суттєвим недоліком західної історіографії є її мізерні тиражі і недоступність для українського науковця. Комплекси західної та вітчизняної історіографії до сьогодні лишаються роз'єднаними, що болісно позначається на загальному фоні дослідження проблеми. Щоправда, останнім часом така тенденція долається завдяки розвитку інтернет-ресурсів та міждержавних, наукових контактів. Загалом, розробка визначених дослідницьких завдань в західній історіографії стосувалася здебільшого проблеми анархізму, а сюжети історії махновщини, за винятком кількох спеціальних монографій та статей В. Воліна, Д. Далманна, К. Дарча, М. Палія, М. Палета, Ш. Паттерсона, Ф. Сисина, Ф. Шнелла мали епізодичний характер. Можливо, у чомусь мають рацію адепти анархізму Даніель та Габріель Кон-Бендіти, які вважають, що махновський рух «був майже повністю ігнорований буржуазними істориками не менше, ніж сталінськими та троцькістськими апологетами», щоб не показувати як влада придушує порив до визволення робітників і селян. У будь-якому разі зацікавленість зарубіжними науковцями феноменом махновщини і до сьогодні не зійшла з порядку денного, що надає перспективи подальшого прирощення наукових знань з цієї теми.

ВИСНОВКИ

1.1. Внаслідок розгляду процесу наукової розробки теми махновського руху, нами обґрунтовано три хронологічні хвилі спаду і піднесення дослідницького зацікавлення: 1) у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. переважали праці учасників подій, яким були притаманні ідеологічна спрямованість та суб'єктивна оцінка махновського руху – його дискредитація і вульгаризація в СРСР і одностороннє схвалення махновської анархічної програми, політичної системи Гуляйпільської республіки в працях емігрантів. Попри ідеологічний підтекст багатьох «прокомуністичних» (В. Антонов-Овсієнко, М. Кубанін, Д. Лебідь, І. Тепер), анархістських (П. Аршинов, В. Волін, Н. Махно), «білогвардійських» (К. Герасименко) мемуарів та праць, саме у 20-ті роки був закладений фундамент вивчення майже всіх засадничих проблем історії анархо-махновщини та повстанського руху в Україні. Найбільший вклад у розробку теми на цьому етапі внесли П. Аршинов і М. Кубанін.

На другому етапі історіографії махновщини (30-ті – 80-ті рр.) феномен повстанського руху під орудою Махна спеціально не досліджувався, а розглядався в контексті боротьби з куркульською контрреволюцією або політичним бандитизмом в узагальнюючих працях з історії Жовтневої революції 1917–1920 рр. та перших радянських перетворень. Зокрема, 1930 – 1950-ті роки позначені утвердженням сталінського тоталітаризму та ідеологічного догматизму в суспільних науках, що призвело до різкого звуження джерельної бази, кількісного зменшення і спаду наукового рівня досліджень. Зарубіжна історіографія теми розвивалася роз'єднано з радянською і опиралася головним чином на мемуари. Проте у цей період побачили світ праці П. Евріча, М. Малета, М. Палія, О. Скирди та інших дослідників, у яких розвінчано радянські інсинуації про махновщину, як контрреволюційний, куркульський рух та про бандита-Махна.

Третій період історіографії махновщини (з 90-х рр. до сьогодні) ознаменувався якісним і кількісним проривом у наповненні джерельної бази та наукового комплексу досліджень на пострадянському просторі, включення до цього

комплексу зарубіжних наукових надбань з теми, плюралізмом методологічних підходів та висновків. Історіографічне дослідження проблеми махновщини значно поступається прикладним розробкам за обсягом публікацій і рівнем теоретичного узагальнення та концептуального осмислення, проте з'явилася перша спеціальна дисертація з історіографії махновського руху (Т. І. Мармазова, 2003) окремі монографії, кваліфікаційні дослідження та статті наближеної тематики, які дещо заповнюють цю прогалину;

1.2. Систематизовано джерельну базу з історії махновщини, встановлено стан історіографічного доробку з теми, визначено основні методологічні підходи до вивчення проблеми. Встановлено:

- комплекс історіографічних джерел з проблеми махновського руху, який сформувався упродовж століття вивчення проблеми, достатньо розгалужений за видами джерел і численний за кількістю публікацій в Україні і за кордоном, що засвідчує його репрезентативність.

- класифіковано, крім хронологічних критеріїв, за географічними: 1) радянські дослідження; 2) література емігрантів та праці західних істориків; 3) російська історіографія; 4) праці українських науковців;

- пострадянська історіографія загалом має потужнішу джерельну базу і тематичну розгалуженість, ніж зарубіжна, яка нерідко відзначається анархістським теоретизуванням і зосередженням на реконструкції фактів на шкоду їх аналізу. Найбільш повна збірка документів і матеріалів з історії руху побачила світ у 2006 р. під назвою «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921», на наш погляд, потребує спеціального дослідження.

- вважаємо одним найкориснішим джерел для студій махновського руху і розуміння ментальності Н. Махна залишаються мемуари і теоретичні праці самого повстанського вождя. Враховуючи живучість радянських стереотипів у сприйнятті Н. Махна дослідниками та суспільною думкою, вважаємо необхідним джерелознавче осмислення спогадів і праць «Батька» задля об'єктивного відображення масштабів цієї особистості і мотивів його дій.

1.3. Специфіка методологічних підходів до вивчення теми полягала в тому, що в 1920-і рр. науковці користувалися переважно методологічними засадами неокантіанської та марксистської шкіл, у 30-50-ті роки побутували позитивістські підходи за кордоном та вульгарно-матеріалістичні, партійно-класові – в СРСР, а з кінця 1980-х рр. науковцями СРСР, застосовано комбіновані принципи дослідження, включно з порівняльно-історичними, політологічними, культурологічними, антропологічними, просопографічними, контент аналізу та ін., що надає їм синергетичний ефект.

2.1. Встановлено, що у 20-ті – на початку 30-х рр. переважали публікації, яким були притаманні ідеологічна спрямованість та суб'єктивна оцінка махновського руху – його дискредитація і вульгаризація в СРСР і одностороннє схвалення махновської анархічної програми, політичної системи Гуляйпільської республіки в працях емігрантів. Попри ідеологічний підтекст багатьох «прокомуністичних» мемуарів та праць, саме у 20-ті роки був закладений фундамент вивчення майже всіх засадничих проблем історії анархо-махновщини та повстанського руху в Україні. Найбільший вклад у розробку теми на цьому етапі внесли Д. Лебедь і М. Кубанін. Характер та рушійні сили руху визначалися досить детально, але неоднозначно: в радянській історіографії – «анархо-махновщина» виступала як дрібнобуржуазна («куркульська») контрреволюційна сила з елементами бандитизму на завершальному етапі. Зарубіжна історіографія махновського руху у 20-ті рр. ХХ ст. мала власні особливості відповідно до рівня доступності джерельної бази та ідеологічних вподобань дослідників, зокрема, якщо порівняти оцінки махновщини представниками української діаспори, котрі тлумачили діяльність махновців як деструктивну, антиукраїнську силу, і емігрантами-анархістами (П. Аршинов, В. Волін та ін.), які доводили революційний і прогресивний характер руху.

2.2. Підтверджено, що:

- спектр наукових оцінок політичних явищ і процесів з 1930-х рр. різко звужився насамперед, через насадження «зверху» марксистської парадигми вітчизняної історії, ідеологічний тиск більшовицької партії, запровадження цензури

та закриття архівів. Рубіжною у вивченні історії анархізму та пов'язаного з ним махновського руху стала стаття Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» (1931 р.), у якій генсек роцінив анархістську теорію, як принципово ворожу марксизму-денізму. Це призвело до фальсифікації історичних подій за участю анархістів, в тому числі й повстанського руху під проводом Н. Махна. В умовах «архівоциду», особливо після виходу в світ догматів «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938), радянські історики опинилися лише в ролі його коментаторів і тлумачили махновський рух, як контрреволюційний, куркульський та політичний бандитизм;

- встановлено, що на тлі радянських оцінок махновщини як політичного бандитизму та куркульської контрреволюції лише в деяких публікаціях, навіяних хрущовською «відлигою», пробивалися паростки нової парадигми досліджень як-от у статті С. Семанова 1966 р., де спростовується теза про куркульський характер руху і пропонується термін «заможне селянство» та в публікаціях В. Верстюка і В. Савченка, О. Шубіна наприкінці 1980-х рр., де практично реабілітується Н. Махно і махновський рух.

3.1. Внаслідок аналізу комплексу літератури виявлено наступні здобутки сучасної української історіографії у вирішенні окремих дослідницьких проблем встановлено, що:

- вже у 1990-х рр. побачили світ монографії В. Верстюка, В. Волковинського, В. Савченка, О. Тимощука, В. Чопа, у яких було введено в науковий обіг недоступні раніше джерела і закладені основи об'єктивного дослідження історичної ролі Н. Махна і очолюваного ним руху – основи сучасної дослідницької парадигми. В подальшому найбільше тематичне охоплення та системність дослідження історії махновського руху спостережене в монографіях Д. Архирейського, В. Савченка, Г. Турченко, В. Чопа та І. Лимана та ін.

- характерною для республіки стала децентралізація досліджень, (Київ, Одеса, Дніпро, Запоріжжя, Донеччина, Полтавщина та інші регіони), що засвідчує широку зацікавленість темою українських науковців;

- у новітній вітчизняній історіографії всебічно розроблені питання загального стану селянства Південної України під час революції, передумови і причини формування махновського руху, військової складової та ідеологічної діяльності махновців. Розпочато дослідження махновських рейдів в різні регіони і дії місцевих махновських формувань;

- сучасні дослідники відзначають, що махновський рух не мав чіткої структурованості соціальної бази, основу якої становило українське селянство, з «домішками» дезертирів, інших груп населення, яке ставило перед собою завдання боротися за землю і волю на різних етапах з денікінщиною чи більшовизмом або просто задовольняти власні матеріальні інтереси. Це зумовило розбіжність у класифікації і оцінках чисельності повстанських загонів Н. Махна у 1918–1921 рр.

- практично всі сучасні науковці відійшли від радянських оцінок руху як політичного бандитизму і розглядають феномен махновщини в контексті стихійного селянського руху (здебільшого – в Російській Федерації), соціального крила української революції (переважно українські історики) або й як прояв «селянського анархізму» (М. Малет, О. Скирда та ін.);

- досить детально але неоднозначно висвітлена ідеологічна специфіка махновщини: одні дослідники зійшлися на тому, що анархічність махновського руху проявлялась формально – у гаслах самоврядної трудової громади, економічної свободи і протиставленні себе будь-якій владі зверху, але зауважують, що Південноукраїнська трудова конфедерація, насправді, мала державні форми. Інші дослідники наполягають на істотному впливі на повстанців та самого Н. Махна анархістських ідей та вживають термін «анархо-махновщина».

- триває науковий дискурс з визначення місця махновського руху в Українській революції 1917–1921 рр. і рівня національної свідомості Батька Махна і його «хлопців». Така думка притаманна і частині українських істориків, тоді як інші фахівці (Д. Архірейський, В. Масненко, В. Савченко, Г. Турченко, В. Чоп та І. Лиман та ін.) наводять докази значного впливу на Махна і махновців національного та козацького чинника. Варто уваги судження Г. Турченко про те, що

як Південна Україна переживала трансформацію «із селян у націю», так і анархісти підпадали під вплив української ідеї;

- залишаються дискусійними питання періодизації махновського руху. Історики надавали різні періодизації махновщини за різними критеріями (політичними, військовими, організаційними тощо), проте більшість науковців визначали три етапи махновського руху за соціально-політичними ознаками.

3.2. встановлено, що:

- проблеми передумов та причин селянських рухів, в тому числі і махновського, питання про їх місце в історії Української революції та місцеву специфіку плідно розробляли В. Верстюк, С. Корновенко, Ю. Котляр, Г. Турченко, Ф. Турченко, В. Чоп;

- істотний вклад у дослідження махновщини внесли монографії В. Чопа та І. Лимана, де, крізь призму протистояння Міста і Села, детально досліджено бойові дії і порядкування махновців в Північному Приазов'ї та, зокрема, у «вільному місті» Бердянську та Новоспасівці;

- з'явилися спеціальні дослідження махновського проекту Південноукраїнської трудової конфедерації (В. Азаров, Д. Архирейський) та інших спроб налагодження махновцями мирного життя, у яких доповнено загальну картину конструктивної діяльності Н.Махна та гуляйпільських анархістів;

- ґрунтовно розроблялися (насамперед В. Чопом), питання взаємовідносин махновців з національними меншинами, внаслідок чого було підтверджено інтернаціоналістські погляди Н. Махна, який боровся з окремими проявами антисемітизму та жорстокості до німців-колоністів;

- досить інтенсивно вивчалася діяльність махновців і їх симпатиків у різних регіонах України;

- В. Савченко започаткував дослідження діяльності махновців у радянському підпіллі після 1921 р. і поглибив розробку впливу різних груп анархістів у керівництві руху та спільних проектів з анархістами «Набату» у 1920 р.

3.3. Встановлено, що:

- поряд із частим звертанням до мемуарів В. Білаша, праці П. Аршинова, спостережено недооцінку українськими істориками праць Н. Махна, особливо спогадів про його «дореволюційну» юність, які, зважаючи на відвертість автора, служать цікавим та інформаційним джерелом для розуміння мотивів його політичних рішень, особливостей взаємовідносин і взаємовпливів у близькому оточенні тощо.

- сучасні історики оцінюють постать Н. Махна як талановитого селянського ватажка, який поділяв і впроваджував анархістські ідеї селянського самоврядування, але в українській історіографії переважає критична оцінка ставлення Н. Махна до національної ідеї і практики його союзів з більшовиками. Відзначається, що селянському «батьку батьків» не вдалося відшукати власний шлях в Українській революції, до якої він підходив з класових позицій, поставивши завдання соціального визволення селянства вище національних завдань;

- починаючи з монографій В. Верстюка, В. Савченка, В. Чопа, відбувається своєрідна реабілітація повстанського Батька, романтизація його образу, а часом і порівняння військових здібностей і тактики Махна з кращими полководцями світу;

4. Встановлено, що:

- російська історіографія махновського руху у XXI столітті поповнилася низкою монографій узагальнюючого характеру, у яких окреслено два основні напрями досліджень: історія в контексті діяльності анархістських організацій та персональний вимір історії махновщини – насамперед крізь призму біографії Нестора Махна;

- у новому тисячолітті російські науковці досягли наукового прориву у відображенні історії махновського руху, характеристиці причин і обставин його виникнення та розгортання, військових та організаційних особливостей, значення діяльності Н. Махна і махновців в історії. Найбільш глибокі дослідження теми були проведені у працях монографічного характеру та дисертаціях Я. Голованова, В. Єрмакова, І. Назарова, В. Семанова, О. Шубіна та інших дослідників;

- у російській науковій літературі спостережено три основні методологічні підходи: 1) автори, які розглядають махновський рух крізь призму

загальноросійської селянської війни 1902–1922 рр. або 1917–1922 рр. за землю і волю; 2) дослідники, які розглядають махновський рух в контексті історії анархізму і наголошують на анархічному характері махновщини та поглядах його очільника; 3) науковці, які заперечують анархічний характер махновського руху і наполягають на його стихійному характері (народний бунт);

- здебільшого стверджується, що у керівництві РПАУ(м), включно з Махном, переважав анархістський світогляд, але для більшості рядових махновців, здебільшого малоосвічених селян, анархізм був не переконанням, а співзвучним із селянським ідеалом самоврядування і вільного господарювання на своїй землі;

- позитивною рисою російської історіографії є студії поширення махновського руху за його базові межі на територію Чорнозем'я, Донської області, Нижнього Поволжя, на землі Кубані, та навіть у Сибіру;

- зміщення фокусу досліджень із традиційних питань про причини махновського руху, його соціальну базу та військові дії на ідеологічні орієнтири повстанців, особливості махновського повсякдення, соціально-психологічні мотиви діяльності Н. Махна засвідчує розширення тематичних зацікавлень російських дослідників махновським рухом. Проте, на наш погляд, мало уваги надається контент-аналізу праць самого Нестора Махна.

- російські дослідники, як правило, недооцінюють або ігнорують наукові роботи українських авторів, зокрема, Д. Архирейського, В. Савченка, Г. Турченко, В. Чопа та І. Лимана та ін., які внесли великий вклад в розробку теми і поставили цікаві проблемні питання щодо співвідношення національної та анархістської ідеї в махновському русі, характеру Південноукраїнської трудової федерації тощо;

- попри успіхи окремих дослідників (В. Голованова, В. Єрмакова, А. Мішиної, С. Семанова, О. Шубіна та ін.) загалом стан дослідження російськими науковцями махновського повстанського руху ще не задовольняє запити сучасної історичної науки. Дехто з російських істориків зайняв відверто проімперські позиції, розглядаючи Україну як Новоросію (В. Кондрашин та ін.) або смакуючи неіснуючі перемоги донських козаків над численними махновцями (А. Венков).

5. Встановлено, що:

- дослідники Західної Європи і Північної Америки ввели в науковий обіг нові джерела з історії махновського руху з державних і приватних архів, періодичних видань і значно розширили історіографічний простір наукового дискурсу з історії махновського руху;

- поряд з традиційною дискусією представників української і російської діаспори, «буржуазних» (академічних) та проанархістських фахівців з теми махновського руху, у зарубіжній історіографії за останнє 30-річчя сформувалася прокомуністична течія дослідників, представники якої заперечують успіхи махновців у реалізації анархістської програми і виправдовують дії більшовицької влади;

- з початку ХХІ ст. в зарубіжній історіографії набрала розмаху тенденція розширеного розгляду історії Російської революції і громадянської війни, як кульмінаційного явища у революційному процесі та процесі перерваної Першою світовою війною модернізації імперії. Цей революційний період датується різними дослідниками початком ХХ ст. і закінчується десь 1926 р. (К. Дарч) або й у вужчих нижніх рамках – з 1916 р. (Дж. Д. Смеле).

- зарубіжними істориками запропонована не лише розширена періодизація, а й концепція денаціоналізації та плюралізації імперської кризи в Росії. Зокрема, як показав наш аналіз, набрала парадигмальної сили тенденція розглядати революційний рух крізь призму соціальної та регіональної історії, зокрема й щодо махновського руху;

- істориками «далекого» зарубіжжя внесено вагомий вклад у прирощення історичних знань з питань взаємовідносин членів «Набату» з махновським керівництвом, співвідношення національної і анархістської самосвідомості повстанців, діяльності Н. Махна в еміграції, чисельності РПАУ(м) на різних етапах, пропорцій соціального складу повстанської армії (Д. Далманн, М. Малет, М. Палій, О. Скирда та ін.);

підтверджено, що:

- зарубіжна історіографія махновського руху у ХХ ст. мала власні особливості відповідно до меншого обсягу документальної джерельної бази та акцентації на

проблемі впливу на махновців анархізму та на питаннях соціально-економічної історії;

- зарубіжні дослідники продовжили інтенсивну розробку проблем взаємовідносин махновців з іншими етноконфесійними групами, насамперед менонітами і євреями;

- у середовищі діаспори давалися взнаки ідеологічні вподобання дослідників, зокрема, якщо порівняти оцінки махновщини представниками української діаспори, які тлумачили діяльність махновців як деструктивну, антиукраїнську силу, і емігрантами-анархістами (П. Аршинов, В. Волін та ін.), які доводили революційний і прогресивний характер руху.

6. Виявлено деякі прогалини в історіографії махновського руху та перспективні напрямки подальшого дослідження теми:

- зведення повстанського руху під проводом Н. Махна до понять «махновщина» в радянській літературі та деяких зарубіжних працях, виглядає досить сумнівним, позаяк необґрунтовано суб'єктивізує повстанський рух проте термін може вживатися, залежно від контексту, як синонім поняття «махновський рух». Некоректним виглядає більшовицький термін «анархо-махновщина», який поєднує різноманітні поняття. На наш погляд, більш об'єктивним є визначення «повстанський рух під проводом Н. Махна» або «махновський рух»;

- до 90-х років у ХХ ст. сюжети біографії Нестора Махна, ідейно-політичні погляди отамана, ставлення «Батька» до політичних та етнічних груп, військові дії РПАУ(м) висвітлювалися переважно представниками анархістської еміграції. Головний недолік цих праць був пов'язаний з недостатнім колом історичних джерел. Натомість радянські історики були обмежені комуністичними догмами і в доступі до джерел, що зумовило негативістське зображення історичної постаті Н. Махна, перекіс до класових оцінок махновського руху як «куркульського», «контрреволюційного». Проте і на сучасному історіографічному етапі, здебільшого у публікаціях дослідників марксистських поглядів, Н. Махна зображують як жорстокого п'яницю, тоді як у анархістській літературі постать «козака свободи» часто глорифікується;

- все ще недостатньо дослідженими у вітчизняній історіографії та зарубіжних публікаціях залишаються локальні аспекти махновщини, пов'язані з діяльністю окремих повстанських загонів в окремих регіонах, динаміка зміни селянських настроїв в опорних районах махновщини, стосунки між національними формуваннями та махновцями;

– мало дослідженим радянськими науковцями було питання впливу на Махна і його соціальну базу укоріненого в Україні індивідуального способу господарювання, проблеми еволюції вітчизняної анархістської думки як «українського анархізму», психологічні та ідеологічні чинники зміни політичних позицій самого отамана, його ідейних координат між анархізмом, більшовизмом та селянсько-українським світоглядом. Ці аспекти залишаються актуальними і для сучасних дослідників;

– найменш дослідженою в сучасній історіографічній ситуації опинилася зарубіжна література з історії махновського руху, особливо 2010-х рр. «Пострадянські» історики посилаються здебільшого на роботи П. Аршинова, В. Воліна, А. Граціозі, П. Евріча, О. Скирди, М. Палія, Ф. Сисина, М. Френкіна, але мало залучено в науковий обіг узагальнення та висновки присутні, у працях А. Адамса, К. Дарча, Д. Далманна А. Малета, Ш. Паттерсона, Дж. Смеле, Ф. Шнелла та ін. Цьому, очевидно перешкоджає вже не стільки мовний бар'єр, скільки важкодоступність багатьох видань романо-германськими мовами, не кажучи вже про іншомовні дослідження;

– потребує подальшого вивчення діалектика впливів політики різних військово-політичних режимів на теренах України на еволюцію селянського руху і тактику махновців, особливо на її першому й завершальному етапах, яка однобічно висвітлювалася в радянський період і недостатньо вивчена загалом;

– серед найменш досліджених в історіографії руху залишається проблема відносин махновців із білогвардійцями у 1920 р., в тому числі участі махновських загонів у формуваннях Збройних сил Півдня Росії;

– перспективним напрямом подальших досліджень залишається проблема проектів і спроб реалізації махновцями та «Набатом» ідеї «вільного району» у 1920 р., зокрема, поза межами Гуляйпільщини;

– значна частина зарубіжних дослідників розглядає махновський рух в контексті російської революції і селянської війни, недооцінюючи специфіку українського революційного процесу. Водночас триває дискусія у вітчизняному історіографічному просторі щодо місця махновського руху в українських національно-визвольних змаганнях;

– більшість російських дослідників недооцінюють вплив запорізьких традицій та української ментальності на махновський загаль та наміри Н. Махна продовжити боротьбу разом із українськими державницькими силами. Проте предметна дискусія науковців двох країн щодо ідеологічних особливостей махновського руху, яка посприяла б прирощенню наукових знань, поки що не склалася;

– залишається «білою плямою» сучасного історіографічного процесу розробка інтелектуальної історії махновського руху під якою розуміється дослідження методологічного, історіографічного і археографічного характеру. Назріла потреба комплексного джерелознавчого дослідження феномену махновщини, як спеціального історіографічного та археографічного дослідження теоретичної спадщини Н. Махна;

– дослідники здебільшого зосереджувалися на одній або кількох із ознак махновського повстанського руху: військово-політичній, соціально-класовій, національній або громадянській в контексті загальнолюдських цінностей, але на сучасному історіографічному етапі явно бракує комплексних наукових оцінок махновщини, синтезних історіографічних та історіософських праць із цієї теми. Найбільше відстає історіографічне дослідження зарубіжної літератури, яка практично не інтегрована в пострадянське дослідницьке поле, так само як і російські, та, особливо, українські дослідження – в науковий дискурс «далекого» зарубіжжя. Наприклад, М. Малет здійснив порівняльний аналіз махновщини і антоновщини, а Ф. Шнелл дослідив психологію повстанців, що не знайшло належного розвитку у російських та українських студіях;

– відкриті нові перспективи «брендових» емпіричних досліджень мікроісторії, історії повсякдення, регіональної історії, які б доповнили загальну палітру яскравої

минувшини махновського руху. Для цього є ще велика кількість необроблених дослідниками архівних матеріалів, публікацій періодики, в тому числі і зарубіжної.

Наявний великий корпус літератури про махновський повстанський рух та особистість його очільника потребує подальшого системного узагальнення й визначення як сучасного стану розробки теми, так і перспективних векторів наукового осмислення існуючих концепцій та тенденцій дослідження на основі сучасних методологічних підходів, досягнень критичного джерелознавства та інтелектуальної історії. Позаяк завдання історіографії полягає у виході на новий рівень постановки проблем історичного синтезу, представлена робота є лише першим кроком у цьому напрямку, за яким мають послідувати більш масштабні видання «махнознавців». Чекає на себе також інтегральне документальне видання, укладачі якого могли б зібрати всі основні дані з російських, українських і «далекозарубіжних» архівів та відкритих джерел, які висвітлюють феномен махновського руху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Adams Arthur E. The Great Ukrainian Jacquerie. The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution / ed. Taras Hunczak and John T. Von der Heide. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977. P. 247-270.
2. Armstrong Mick. Nestor Makhno: the failure of anarchism. Marxist Left Review. A journal published by Socialist Alternative. Winter 2016. No.12. <https://marxistleftreview.org/articles/nestor-makhno-the-failure-of-anarchism/> (дата звернення: 23.11.2020)
3. Avrich P. The Russian Anarchists. Princeton, New York: Princeton University Press, 1967. IX. 303 p.
4. Avrich Paul. Anarchist Portraits. New York: Princeton University Press, 1988. 316 p.
5. Badcock S. The Russian Revolution: Broadening Understandings of 1917. History Compass. Vol. 6. Is.1. P. 244. P. 243-262.
6. Berkman A. The Bolshevik Myth. New York: Boni and Liveright, 1925. p. 165–173. 288 p.
7. Berkman Alexander. N. Makhno. The Bolshevik Myth. New York, 1925. P. 182-196.
8. Beznosov A. I. Für sich selbst: Selbstschutz und bewaffnete Formationen der deutschen Kolonisten in der Ukraine (1918-1921). Loyalität, Legitimität, Legalität Zerfalls-, Separations- und Souveränisierungsprozesse in Ostmittel- und Osteuropa. 1914-1921. S. 39-50.
9. Chopard Thomas. The ataman years. Politics, civil war, and peasant insurrections in Ukraine (1917–1923). 20 & 21. Revue d'histoire. 2019. Vol. 141. Is.1. P. 55- 68.
10. Cohn-Bendit Daniel and Cohn-Bendit Gabriel. The Makhno Movement and Opposition Within The Party. URL: [www.nestormakhno.info / english / cohnbendit.htm](http://www.nestormakhno.info/english/cohnbendit.htm). (дата звернення: 26.08.2021)
11. Dahlmann Dittmar. Land und Freiheit: Machnovscina u. Zapatismo als Beispiele agrarrevolutionärer Bewegungen. Stuttgart: Steiner-Verlag-WiesbadenGmbH, 1986. 298 s.
12. Darch Colin. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917–21. London: Pluto Press, 2020. 256 p

13. Darch Colin. *The Makhnovschina, 1917–1921: Ideology, Nationalism and Peasant Insurgency in Early 20th Century Ukraine*. (Ph.D. dissertation). University of Bradford, 1994. 556 p. 22–60.
 - a. Engelstein L. *Russia in Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921*. New York: Oxford univ. press, 2018. XXVII, 823 p.: ill.
14. Felix Schnell: *Räume des Schreckens. Gewaltträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905–1933*. Hamburg: Hamburger Edition, 2012. 576 s. *Ab Imperio*. 2008. Vol. 3. P. 200. P. 195-222.
15. Footman David. *Civil War in Russia*. London: Faber, 1961. P. 245-303.
16. Gergel N. *Di pogromen in Ukraine in di yorn 1918–1921. Shriftn far ekonomik un statistik*. Berlin, 1928. № 1. P. 106-113.
17. Gilley Christopher. *Beyond Petliura: the Ukrainian national movement and the 1919 pogroms*. *East European Jewish Affairs*. Vol. 47. Issue 1. P. 45-61. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Gilley_Christopher/Beyond_Petliura_the_Ukrainian_national_movement_and_the_1919_pogroms_anhl.pdf? (дата звернення: 17.08.2020)
18. Joll James. *The Anarchists*. Cambridge: Harvard University Press. 1980. P. 169. 299 p.
19. Kotliar Y. V. *Дружини Нестора Махна. Naukovi pratsi [Scientific works]: Naukovo-metodychnyy zhurnal*. 2006. Vol. 48 (35). P. 26-30.
20. Koval F. *Demand Makhno's Release*. *Американские известия*. 1923. 17 января. P. 15.
21. Litwinov V. *The military cooperation between bolshevics and makhnovtsy (1920)*. *International Review of Social History*. 1987. Vol. XXXII. P. 321.
22. Malet M. *Nestor Makhno in Russian civil war*. London: The Macmillan press LTD, 1982. xxvii, 232 p.
23. Marie Jean-Jacques. *Histoire de la guerre civile russe: 1917-1922*. Paris: Autrement, 2005. 280 p.
24. Marie Jean-Jacques. *La Guerre des Russes blancs: 1917–1920* Paris: Lugar de edición, 2017. 524 p.
25. Mauricius. *Aupays des soviets. Neufmois d'aventures*. Paris, 1922. 267 p.
26. Maximoff G. P. *The Guillotine at Work: Twenty Years of Terror in Russia*. Chicago: Globus printing corporation, 1940. 340 p.

27. Mett Ida. Souvenirs sur Makhno. Typewritten manuscript on deposit at the Library of Contemporary International Documentation, in Nanterre. Paris, 1948. 7 p.
28. Nomad Max. The Warrior: Nestor Makhno, the Bandit Who Saved Moscow. Apostles of Revolution (Boston: Little, Brown, and Company, 1939), pp. 302-342.
29. Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921. Seattle–London, 1976.
30. Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921: an Aspect of the Ukrainian Revolution. Seattle and London, 1976. 428 p.
31. Patterson Sean. Makhno and Memory: Anarchist and Mennonite Narratives of the Ukrainian Civil War, 1917–1921. Winnipeg: University of Manitoba Press, 2020. 216 p.
32. Patterson Sean. Makhnovists "beyond the rapids": The Zaporozhian Cossack influence URL: <http://libcom.org/history/makhnovists-beyond-rapids-zaporozhian-cossack-influence> (дата звернення: 23.11.2020).
33. Peters Victor. Nestor Makhno: The Life of an Anarchist. Winnipeg: Echo Books, 1970. 133 p.
34. Pipes Richard. The Russian Revolution. New York: Vintage Books, 1990. 944 p. P. 420.
35. Przyborowski M., Wierzchoś D. Nestor Machno w Polsce. Poznań: Oficyna "Bractwa Trojka", 2012. 274 s
36. Quaroni P. [chap. 1: Makhno]. Croquis d'ambassade [Embassy. Sketches]. Paris: Plon, 1955. 249 p.
37. Quiring David A. The Days of Terror in the Village of Eichenfeld, South Russia, in October, 1919. Mennonitische Rundschau. 1926. No 49. S. 34-41.
38. Rempel David. Mennonite Revolutionaries in the Khortitza Settlement Under the Tsarist regime as Recollected by Johann G. Rempel. Journal of Mennonite Studies. 1992. Vol.10. No. 1 P. 70-86.
39. Rossum L. J. Proklamations of the Machno Movement, 1920. International Review of Social History. 1968. V. XIII. Part 2.
40. Schnell Felix. "Tear Them Apart ... and be Done with It!" The Ataman-Leadership if Nestor Makhno as a Culture of Violence. Ab Imperio. 2008. Vol. 3. P. 200.
41. Schnell Felix. «Tear Them Apart ... and be Done with It!» The Ataman-Leadership if Nestor Makhno as a Culture of Violence.

42. Schroeder Gerhard P. *Miracles of Grace and Judgment* / Edited by David G. Rempel, Gordon Ginn, and Joan P. Rowe. Lodi: Gerhard P. Schroeder, 1974. P. 105.
43. Schwartz Heather-Noël. *The Makhnovists & The Russian Revolution*. URL: <https://web.archive.org/web/20080118074241/http://members.aol.com/ThryWoman/MRR.html> (дата звернення: 26.06.2017)
44. Shubin Alexander. *Die Machno-Bewegung und der Anarchismus. Anarchismus und Russische Revolution*. Berlin, 2017. S. 17-22.
45. Shubin Alexander. *Die Machno-Bewegung und der Anarchismus. Anarchismus und Russische Revolution*. Berlin, 2017. S. 17-22.
46. Shukman Harold. *The Blackwell Encyclopedia of the Russian Revolution*. New York: Basil Blackwell, 1988. 418 p.
47. Skirda A. *Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917-1921*. Paris, 1985. P. 197.
48. Skirda Alexandre. *Nestor Makhno – Anarchy's Cossack. The Struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917–1921* / Translated from French by Paul Sharkey. Edinburgh, Oakland: AK Press, 2004. 428 p.
49. Skirda Alexandre. *Nestor Makhno – Le Cosaque de l'Anarchie: La Lutte pour les soviets fibres en Ukraine 1917–1921*. Paris: Chez l'auteur, 1982. 476 p.
50. Smele Jonathan D. *The “Russian” Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World* (Oxford: Oxford University Press, 2015). xxiv+425 pp., ill.
51. Sysyn F. *Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*. Cambridge: Massachusetts, 1977. P. 271. P. 271–304.
52. Sysyn F. *Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*. Cambridge: Massachusetts, 1977. P. 271–304.
53. Ternon Yves. *Makhno: la révolte anarchiste*. Bruxelles: Complexe, 1981. 49 p.
54. *The Anarchists in the Russian Revolution (Documents of revolution)* / ed. by Paul Avrich. New York: Cornell University Press, 1973. 179 p.
55. Toews J. B. *The Origins and Activities of the Mennonite Selbstschutz in the Ukraine (1918–19)*. *The Mennonite Quarterly Review*. 1972. Jan. XLVI. P. 5–40.
56. Tsebry Ossip. *Memories of a Makhnovist Partisan* / Translated by the Kate Sharpley Library. London: Kate Sharpley Library, 1993. P. 11.

57. Van der Walt Lucien and Michael Schmidt. *Black Flame. The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism*. AK Press, 2009. P. 255.
58. Voline V. *La Révolution inconnue 1917–1921: documentation inédite sur la Révolution russe*. Paris, 1947. 690 p.
59. Voline V. *The Unknown revolution, 1917–1921*. Detroit, Chicago. 1974. 610 p.
60. Wojna Romuald. *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920*. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna, 1975. 326, [2] s.
61. Wojna Romuald. *Wieś rosyjska 1918-1920. Przemiany polityczne i społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1984. 325, [3] s.
62. Woodcock George. *Anarchism*. Harmondsworth: Penguin Books, 1963. 480 p. P. 397.
63. Yanowitz Jason. *The Makhno Myth*. *International Socialist Review*. May–June 2007. Issue 53. URL: <https://isreview.org/issues/53/makhno.shtml> (дата звернення: 26.06.2017)
64. Абрамсон Г. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу 1917–1920*. Київ: Дух і літера, 2017. 320 с.
65. Агуреев К. В. *Разгром белогвардейских войск Деникина (октябрь 1919 – март 1920 г)*. Москва: Воен. изд-во МО СССР, 1961. С. 199.
66. Азаров В. В. *Старобельское соглашение*. Одесса: ДП «Набат». 2011. 228 с.
67. Азаров Вячеслав. *Махновская контрразведка*. URL: https://demonjo.io.ua/s939080/mahnovskaya_kontrrazvedka (дата звернення: 17.08.2019)
68. Азаров Вячеслав. *Старобельское соглашение ... С. 5-6*.
69. Алешкин П. Ф. *Крестьянское протестное движение в России в условиях политики военного коммунизма и ее последствий: 1918-1922 гг.: дис. д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2012. URL: <https://www.dissercat.com/content/krestyanskoe-protestnoe-dvizhenie-v-rossii-v-usloviyakh-politiki-voennogo-kommunizma-i-ee-po>*
70. Алешкин П. Ф. *Крестьянское протестное движение в России в условиях политики военного коммунизма и ее последствий: 1918–1922 гг.: автореф. ... дис. д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2012. С. 13*.
71. Алешкин П. Ф., Васильев Ю. А. *Крестьянская война в России в условиях политики военного коммунизма и ее последствий (1918–1922 гг.)*. М.: Голос-Пресс, 2010. С. 209.

72. Алтуев В. Рабоче-крестьянская милиция Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.01. Донецк, 1976. 229 с.
73. Алтуев В. З історії діяльності міліції Донбасу (1921 р.). Український історичний журнал. 1968. № 2. С. 95-96.
74. Алтуев В. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921-1925 роках. Український історичний журнал. 1973. № 10. С. 119-124.
75. Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг.: В 2 т. / сост., авт. предисл., введ. и комм. В. В. Кривенький; ред. В. В. Шелохаев и др. Т. 2. 1917–1935 гг. Москва: РОССПЭН, 1999. 592 с.
76. Анархисты. М.: Чёрный квадрат, 2018. 272 с.
77. Анархо-махновщина и советская власть... Запорожье: Поконкор 3, 1921. 20 с.
78. Андреев А. Р. Нестор Махно, анархист и вождь в воспоминаниях и документах [Б.м.: б.и., 2012]. 226 с.
79. Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка. Военно-исторический журнал. 1990. № 2. С. 87-94.
80. Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка. Военно-исторический журнал. 1990. № 4 С. 82-84.
81. Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка. Военно-исторический журнал. 1990. № 10. С. 56-63.
82. Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка. Военно-исторический журнал. 1991. № 11. С. 76. С. 69-76.
83. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: В 4 т. М.: Высш. воен. ред. совет, 1924–1933.
84. Архирейский Д. В., Ченцов В. В. Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики. Вопросы германской истории: сб. науч. ст. Дніпропетровськ, 2001. С. 5–13.
85. Архірейський Д. В. Анархіст-комуніст Авраам Буданов. Грані. 2002. № 2. С. 33–36.
86. Архірейський Д. В. До питання про політико-ідеологічну основу махновського руху. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпро: Ліра, 2017. Вип. 15. С. 156-166.

- 87.Архірейський Д. В. Останній рейд Махна. Південна Україна. 2002. № 2. С. 236–244.
- 88.Архірейський Д. В. Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови. Грані. 2005. № 6 (44). С. 15-22.
- 89.Архірейський Д. Марш на захід (останній рейд Нестора Махна) (Частина I). Грані. 2004. №2. С. 29-34.
- 90.Архірейський Д. Марш на захід (останній рейд Нестора Махна) (Частина II). Грані. 2004. № 3. С. 34-41.
- 91.Архірейський Д. Останній рейд Махна. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XVII. Запоріжжя, 2004. С. 111.
- 92.Архірейський Д. В. Військова присутність махновців у Катеринославі. Гуманітарний журнал. 2015. Вип. 3-4. С. 11-21.
- 93.Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918-1921 рр.: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2015. 296 с.: іл. с. 17.
- 94.Архірейський Д. В. Олександр Клейн: німець у махновському русі. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія, С. 93-110
- 95.Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения. Берлин: Изд. Группы русских анархистов в Германии, 1923. 258 с.
- 96.Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения. Берлин: Изд. Группы русских анархистов в Германии, 1923. 258 с.
- 97.Аршинов, П. [А.], История махновского движения (1918–1921); Махно Н. [И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г. А., 19 февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. 496 с.
- 98.Атоян О. Н. Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917–1921 годов (на примере анархо-махновщины): монография. Луганск: РИО ЛГУВД, 2010. 599 с.
- 99.Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 рр. (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): дис. ... д-ра юр. наук. Луганськ, 2008.

100. Атоян О. Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания. Луганск: РИО ЛАВД, 2003. 528 с.
101. Бабічева О. С. Анархізм та повстанський рух в Центральній та Південно-Східній Україні в період національно-демократичної революції (1917–1921 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2010. 18 с.
102. Бабічева О. С. Історіографія дослідження анархістського руху в Україні в добу національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Грані. Дніпропетровськ, 2007. №6. С. 12-17.
103. Баландин Рудольф, Миронов Сергей. Троцкий и Махно. Тайны смутных эпох. Москва: Вече, 2003. 432 с. URL: <http://wordweb.ru/tainy/45.htm> 9 (дата звернення: 01.02.2020).
104. Балковий П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. Київ: Наукова думка, 1966. С. 286, 287
105. Безансон А. Війна більшовиків проти селян. Всесвіт. 1993. № 9-10. С. 129.
106. Безносков А. И. Колонистское население и вооруженная борьба на юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005. С. 71-96.
107. Безносков А. И. Колонистское население и вооруженная борьба на юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005. С. 71-96.
108. Бек А. А. Такова должность: Рассказывает Дыбец. Новый мир. 1969. №7. С. 106-168.
109. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Киев: Проза, 1993. 592 с.
110. Белаш А. Предисловие. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Киев: Проза, 1993. С. 5. С. 3-5.
111. Белаш В. Махновщина. Летопись революции. 1928. № 3. С. 191–234.
112. Белый В. В. Время Махно. Мелитополь: [б.и.], 2010. 44 с.
113. Белый П. Ф., Дышлевой П. С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России

- в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.). Киев: Выща школа, 1988. 155 с. С. 96.
114. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. М, 1990. С.107.
115. Бережинский В. Г. Последние годы жизни атамана Н.И. Махно. К., 2000.
116. Бережинский В. Г. Последние годы жизни атамана Н.И.Махно / Научно-исслед. центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины. К.: НИЦ ГП ВСУ, 2000. 39 с.
117. Беспалая Т. И., Лещенко В. С. Нестор Иванович Махно (1888–1934). Курс лекций по истории Украины. Донецк: Пресс, 1994. С. 235–239.
118. Беспечный Т. А. Махно и Донбасс. Жизнь. 1993. №№ 145-160. 22 сентября – 20 октября.
119. Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно: правда и легенды. Донецк: Донеччина, 1996. 285 с.
120. Білий П. Х. Розгром махновщини (1920–1921 роки). Український історичний журнал. 1971. № 5. С. 10. С. 10–20.
121. Бобылева С. И. К вопросу о причинах трагических событий в меннонитских колониях юга Украины в годы гражданской войны. Вопросы германской истории: сб. науч.тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005. С. 96-114.
122. Богуненко В. О. Пилипенко Є. А. Нестор Махно та Донбас: посіб. для вчителів історії України / центр пам'ятокознавства НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. [б.м.]. 2008. 57 с.: іл.
123. Болгарин И., Смирнов В. кн.3: Милосердие палача. кн.4: Багровые ковыли. Адьютант его превосходительства (эпопея в 4-х книгах). Кызыл, Балашиха: АСТ, Астрель, 2004. 655 с. (Великая судьба России).
124. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 228 с.
125. Боровик М. А. Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Харків, 2011. № 2 (37). С. 202. С. 184–236.
126. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні (1917 – 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. С. 7. 16 с.
127. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук. К., 2002.

128. Боровой А. [А.] Анархизм. Москва: Кн-во «Революция и культура», 1918. 171, [5] с., порт. (Б-ка «Революция и культура»).
129. Борьба с Махно в районе Александровска» (из воспоминаний белогвардейского офицера А.В. Бинецкого). Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 772-800.
130. Бухарин Н. И. Анархический или коммунистический строй? Смоленск: Изд. ЦК КП Литвы и Белоруссии, 1920. 70 с.
131. В плену у батьки Махно (воспоминания А.В. Бинецкого). Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 800-822.
132. Васильев Б. Кто такие махновцы и чему они учат. Луганск: Дон. губ. отд. печати, 1920. 14 с.
133. Васильчук В. М. Розселення німців в Україні в кінці XVIII - на початку XIX століття. Вісник КНЛУ. Вип. 5. К., 2001. С. 110-116.
134. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Відповід. ред. І.Ф. Курас. К.: Гол. ред. Укр. Рад. Енц., 1987. 632 с.
135. Веллер Михаил. Махно. Москва: АСТ, 2007: URL: <https://online-knigi.com/page/29225> (дата звернення: 24.11.2020).
136. Венгер Н. «Малорусский бунт» Нестора Махно и «немецкий вопрос» в России: социально-психологический анализ эскалации конфликта. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Вип. 3.30: Історичні науки. Миколаїв, 2011. С. 199-218.
137. Венков А. В. Бои донских казаков с махновцами в годы Гражданской войны. Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. 2014. №3 . С. 48-52.
138. Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно: 3 історії першого союзу махновців з Радянською владою. К.: Ін-т історії АН УРСР, 1990. 36 с.
139. Верстюк В. Ф. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921): автореф. дис ... д-ра. іст.наук: 07.00.01. Київ, 1992. 48с.
140. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наук. думка, 1991. 368 с.

141. Верстюк В. Ф. Махновщина: штрихи к истории движения. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы. Киев: РИФ «Дзвін», 1991. С. 11.
142. Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно (З історії першого союзу махновців Радянською владою). Препринт № 3 (15). Київ, 1990. 36 с.
143. Верстюк В. Ф. Махно (Міхненко) Нестор Іванович. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во "Наукова думка", 2009. 790 с.: іл.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Makhno_N_I (дата звернення: 25.12.2019).
144. Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махна з радянською владою. Минуле України: відновлені сторінки. Київ: Наук. думка, 1991. 280 с.
145. Верстюк Владислав. Повстанський рух – прикметна риса Української революції. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років; Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. С. 4. С. 3-7.
146. Вестфаль. Последний удар. Известия Бердянского Уездного ВоенноРеволюционного Комитета. 1920. 15 листопада. № 88. С. 1.
147. Винар Л. Зв'язки Н. Махна з армією УНР (1918–1920). Розбудова держави. (Монреаль). 1953. № 3. С. 16. С. 15-18.
148. Винниченко В. Відродження нації: Історія укр. револ. [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]: У 3-х частинах. Київ: Політвидавництво України, 1990. Ч. 3. 542 с.
149. Від минулого до сьогодення: історичний і політичний портрет Н. І. Махна: матеріали Круглого столу, присвяч. 119-річчю з дня народж. Н. І. Махна. Гуляйполе, 11.11.2006 р. / упор. Г. Калайда, О. Притула. Запоріжжя, 2007. 60 с.
150. Волин (Ейхенбаум В.И.) Революция и анархизм. [Б. м., 1919]. 127, [1] с.
151. Волин В. М. Неизвестная революция, 1917–1921 / пер. с фр. Ю. В. Гусевой. Москва: ИПЦ "Праксис", 2005. 606 с.
152. Волк С. С. Нестор Махно в дни войны и мира. Махно Нестор. Воспоминания Москва: Республика, 1992. С. 3-26.
153. Волковинский В. Н. Махно и его крах. Москва: Изд-во ВЗПИ, 1991. 246 с.

154. Волковинський В. М. Батько Махно. Київ: Тов-во «Знання» України, 1992. 48 с.
155. Волковинський В. М. Нестор Махно в історії національно-визвольних та соціальних змагань в Україні: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1996. 36 с.
156. Волковинський В. Н. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста. Український історичний журнал. Київ, 1989. № 7. С. 112–123; № 9. С. 122–136; № 10. С. 130–136; № 11. С. 91–99; 1990. № 2. С. 108–120; № 4. С. 108–120; № 5. С. 116–126; № 6. С. 119–131; № 7. С. 121–134; № 8. С. 104–113; № 9. С. 85–93; № 12. С. 132–142.
157. Волковинський В. Нестор Махно: легенда і реальність. Київ: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. 256 с.
158. Волковинський В. М. Нестор Махно в історії національно-визвольних та соціальних змагань в Україні: автореф. дис ... докт. іст. наук у формі наук. допов.: 07.00.01. Київ, 1996: URL: <http://cheloveknauka.com/nestor-mahno-v-istorii-natsionalnyu-osvobodnoy-i-sotsialnoy-borby-v-ukraine> (дата звернення: 17. 01. 2021 р.)
159. Врангель П. Н. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.). В двух кн. Пенза, 1991.
160. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітаного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. С. 128–129, 131. 208 с.
161. Герасименко Н. В. Батько Махно: мемуари белогвардейца. М.-Л.: Госиздат, 1928. 128 с.
162. Герасименко Н. В. Батька Махно: мемуари белогвардейца. Москва-Ленинград: Госиздат, 1928. 128 с.
163. Гетьманчук М. Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу (1918–1921 рр.). Вісник Національного ун-ту "Львівська політехніка". 2006. № 571. С. 171–180.
164. Гетьманчук М. П. Шлях Нестора Махна в еміграції: через Румунію і Польщу в 1921–1925 рр. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2008. № 612. С. 107–113.
165. Голованов В. Я. Нестор Махно. Москва: Молодая гвардия, 2008. 482 с.
166. Голованов В. Я. Тачанки с Юга. М., Запорожье, 1997. С. 428.

167. Голованов Василий. Нестор Махно. М.: Молодая гвардия, 2008. 482[14] с.: ил. (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1121). С. 21.
168. Голованов Василий. Нестор Махно. Москва: Молодая гвардия, 2013. 482[14] с: ил.
169. Голованов Василий. Тачанки с юга. Художественное исследование махновского движения. Москва: "МАРТ", 1997. 454 с.
170. Головки В. В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2000.
171. Голос махновца. Орган революционных повстанцев Украины (махновцев). Харьков. 1920. 21 ноября.
172. Голос махновца. Харьков, 1920.
173. Гончар М. В. Селянський повстанський рух на півдні України (1918-1921 роки) / ред. Д.В. Бєлий. Київ: Просвіта, 2007. С. 61. 67 с.
174. Гончарок М. Глава VIII. Судьбы российских анархистов. Век воли. Русский анархизм и евреи (XIX–XX вв.). Иерусалим, 1996. Официальный сайт Нестора Ивановича Махно. URL: http://www.makhno.ru/lit/vek_voli/8.php
175. Гончарок Михаил. Век воли. Русский анархизм и евреи (XIX-XX вв.). Иерусалим: «Мишмерет шалом», 1996. 123 с.
176. Горак В. Был ли Нестор Махно анархистом? Киевские новости. 1998. 13 февраля.
177. Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях Майкла Палія і Олександра Скирди. Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія. К., 2015. С. 411–461.
178. Горак В. Повстанці отамана Григорєва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. Фастів: Поліфаст, 1998. 220 с.
179. Горак В. С. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання. Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. К., 1993. С. 74-76.
180. Горак В. С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988. С. 11–15.

181. Горак Володимир. «Я поставив свій револьвер на бойовий взвод...». Нестор Махно та Никифор Григор'єв – союзники й вороги в громадянській війні. День. 2006. 16 грудня. № 221.
182. Горак Володимир. Махновська держава та «анархіст» Махно. Нетрадиційний погляд на реальні справи борців за перемогу «безвладної» революції. День. 2006. 05 серпня. №130.
183. Горак Володимир. Чорне знамено і жовто-блакитний прапор. Нестор Махно та сили української національної революції. День. 2010. 20 серпня. №149.
184. Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2003. С. 77.
185. Гордин, А. Л. Анархизм de jure и de facto. Москва: 14-я тип. Моск. Сов. Нар. Хоз-ва (бывш. Городская), 1920. 39 с.
186. Горев Б. И. Анархизм в России (от Бакунина до Махно). Москва: Молодая гвардия, 1930. 144 с.
187. Горліс–Горський Ю. Холодний Яр. Лондон, 1967. С. 375.
188. Гражданская война в СССР: В 2-х т. / Н.Н. Азовцев, В.Д. Гусаревич, В.О. Дайнес и др. М.: Воениздат, 1986. Т. 2. 448 с.
189. Гражданская война на Екатеринославщине. (Февр. 1918–1920 гг.): Документы и материалы. Днепропетровск: Промінь, 1968. 357 с.
190. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. Т. 2. Борьба против деникинцев и петлюровцев на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. Киев: Наукова думка, 1967. XXXV, 918 с.
191. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 гг.: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. Москва : АИРО-XX, 1997. 285 с.
192. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 5.
193. Грецов М.Д., Коротков И.С. Штурм Перекопа. М., 1951. 31 с.
194. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. Львів, 1999. Вип. 2. С. 117–137.

195. Грищенко А. Н. «... Рядовую массу казаков влить в свою армию»: рейд махновской армии на Верхний Дон (сентябрь 1920 года). «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015. С.440-459. 856 с. илл.
196. Грищенко А. Н. Где и когда погиб махновский атаман Брова?: Материалы международной научно-практической конференции «История Гражданской войны в России 1917–1922 гг.». Москва, ЦМВС РФ, 24-25 мая 2016 г. М., 2016. С. 209-214.
197. Грищенко А. Н. Украинские повстанцы-махновцы на донской земле (июль 1920 г.). Украинцы Юга России: проблемы истории, культуры, социально-экономического развития: мат-лы междунар. науч. конф. (г. Ростов-на-Дону, 3-4 октября 2013 г.). Ростов н/Д, 2013. С. 197-201.
198. Гудзь В. В., Ковальов М. В., Дем'яненко К. В. Махно і махновський рух в сучасній російській літературі. Наукове сьогодення: стан та перспективи регіональних досліджень. Матеріали науково-практичної конференції 4-5 листопада 2020 р. / За ред. Л.М. Донченко, І.А. Арсененко, В.Д. Гапотія та ін. Мелітополь: МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2020. С.40-44.
199. Гудзь В. В., Ковальов М. В. Сучасний стан досліджень ідеології махновського руху в російській історіографії. Старожитності Лукомор'я. Науковий електронний рецензований журнал. 2021. №2(5). С. 69-84. URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/63/56>
200. Гудзь В. В., Ковальов М. В. Сучасний стан досліджень ідеології махновського руху в російській історіографії. Старожитності Лукомор'я. Науковий електронний рецензований журнал. 2021. № 2(5). С. 81-82. URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/63/56>
201. Гуменюк Олена. Нестор Махно в Польщі: маріонетка польсько-радянського протистояння чи безкомпромісний лідер анархістів. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. С. 15-18.*
202. Гусев-Оренбургский С. Еврейские погромы на Украине в 1919 г. Петроград, 1924. С. 24.
203. Гутман М. Под властью анархистов: Екатеринослав в 1919 году. Русское прошлое. Санкт-Петербург. 1923. № 5. С. 65-67.

204. Дамье В. В. Всеволод Волин: жизнь ради революции. Прямухинские чтения 2015 года. М.: «Регтайм», 2016. С. 116–120. С. 114–134.
205. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. Крестьяне и власть. Москва-Тамбов, 1996. С. 4- 23. URL: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
206. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Москва: Мысль, 1991. 205 с.
207. Дмитренко-Думич Ю. М. Український вузол. Махновці: (23 листопада 1920 – 28 серпня 1921 року). Полтава: Полтавський літератор, 2000. 135 с.
208. Дневник Алексея Чубенко (адъютанта Махно). Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. М.: РОССПЭН, 2006. С. 743. С. 731 766с.
209. Добко Т. Біобібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.) як джерело енциклопедичних досліджень. Українська енциклопедистика. Регіональний аспект: матеріали V Міжнар. наук. конф. «Українська енциклопедистика». Київ: Ін-т енцикл. дослідж., 2017. С. 34–43.
210. Добржинский Г. Освобождение Крыма. Москва: Изд-во Всесоюзного Общества Политкаторжан и Ссылно-Поселенцев,, 1932. 88 с.
211. Дубовик Анатолий. Экономика махновщины. 25 июня, 2019. <https://akrateia.info/ekonomika-makhnovshchiny/> (дата звернення: 05.08.2021)
212. Дубовик Анатолий. "Заявляють, що вони із загонів Махно". Як білих з Полтави вигнали. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-zayavlyayut-shcho-voni-iz-zagoniv-mahno-yak-bilih-z-poltavi-11122019200000 (дата звернення: 05.08.2021)
213. Дубовик Анатолий. "Іду на ви". Як Махно перемагав "червоних" у Приазов'ї https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/idu-na-vi-yak-mahno-peremagav-chervonih-u-priazov-ji-14122020-409288 (дата звернення: 24.07.2021).
214. Дубовик Анатолий. "Подякували за боротьбу проти білих, а потім розстріляли". Кінець союзу червоних і Махна: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/podyakovali-za-borotbu-proti-bilih-a-potim-rozstrilyali-kinec-soyuzu-chervonih-i-mahna-26112020-407478 (дата звернення: 24.07.2021).
215. Дубовик Анатолий. "Поле изуродованных трупов". Як армія батька Махна змела денікінців під Уманню:

- https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-yak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 (дата звернення: 24.07.2021).
216. Дубовик Анатолій. "Советская трибуна для проповеди анархических идей". Навіщо червоні і махновці вдруге союз уклали https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolutsiya_1917/sovetskaya-tribuna-dlya-propovedi-anarhicheskikh-idey-navishcho-chervoni-i-mahnovci-vdruge-soyuz-uklali-29092020-400769 (дата звернення: 05.08.2021)
217. Дубовик Анатолій. "Я піду з народом хоч за монархістом, хоч за анархістом": махновці на службі у Врангеля: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolutsiya_1917/ya-pidu-z-narodom-hoch-za-monarhistom-hoch-za-anarhistom-mahnovci-na-sluzhbi-u-vrangelya-27072020-393554 (дата звернення: 05.08.2021)
218. Дубовик Анатолій. Машиніст, наймит, швець, слюсар: обличчя ватажків махновського руху. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolutsiya_1917/mashinist-naymit-shvets-slyusar-oblichchya-vatazhkiv-mahnovskogo-29052020203000
219. Дубровський В. Батько Махно: український національний герой ... С. 5.
220. Думич М. М., Дмитренко Ю. М. Я, комбриг, батько Махно: худож.-докум. розвідка. Полтава: Астрей, 1992. 149 с.
221. Дутчак В.В., Петровська А.О. Повстанський рух на Катеринославщині: махновські альтернативи економічній складовій політики воєнного комунізму (огляд подій 1919 року). Причорноморські економічні студії. 2017. Вип.13-1. С. 89-93.
222. Елизаров М. А. Революционные матросы и анархистское движение Н. И. Махно. 1917-1919 гг. Военно-исторический журнал. 2007. №6. С. 36-41.
223. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини. Літопис революції. 1930. №1. С. 41-64; №2. С. 28-50.
224. Ермаков В. Д. Анархисты на фронтах Гражданской войны 1917-1922 годов. Санкт-Петербург: СПбГИК, 2018. 272 с.
225. Ермаков В. Д. Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины. Социологические исследования. 1991. № 3. С. 76-86.

226. Ермаков В. Д., Аптекарь П. А. А был ли орден? Родина. 1994. №10. С.37-41.
227. Ефимов Н. А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. Сборник трудов научного общества при ВА РККА. 1921. №1. С. 197.
228. За власть Советов: Сб. документов и воспоминаний о борьбе за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. Запорожье: Обл. изд-во, 1957. XXVIII, 280 с.
229. Зайцев С. Вплив тактичних властивостей території Катеринославщини на особливості бойової діяльності місцевих повстансько-партизанських формувань у 1917 – першій половині 1920-х рр. Проблеми історії війн і військового мистецтва. Львів, 2018. С. 255–263.
230. Зайцев С. І. Організація тилового забезпечення Революційної повстанської армії України (махновців). Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Вип. 29. Львів: НАСВ, 2018. С. 134–141.
231. Зайцев С. Особливості комплектування повстансько-партизанських загонів на території Катеринославщини у 1917 – першій половині 1920-х років. Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Вип. 30. Львів: НАСВ, 2018. С. 92–101.
232. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / упоряд. В. Чоп. Запоріжжя: Тандем-У, 2006. 136 с.
233. Зеленьак О. М. Огляд радянської та зарубіжної історіографії повстанського руху під проводом Нестора Махна у другій половині 50-х – початку 90-х років ХХ ст. Наукові праці історичного факультету ЗНУ. 2015. Вип. 44. Том 2. С. 190-193.
234. Зеленьак О. М. “Махновщина” в радянській публіцистиці та історіографії 20-х – першої половини 50-х років ХХ ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2015, вип. 43. С. 90-93.
235. Зинько Ф. Оболганный Лев Задов. Историчний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна: матеріали наук.-теорет. конф. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). Ч. 1. Запоріжжя, 1998. С. 130–142.
236. И.В. МАХНО ПРЕПЯТСТВУЕТ СТРОИТЕЛЬСТВУ. Махно вне закона. Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. 1920. 1 грудня. № 91. С. 1–2.

237. Иванов Ю. В. Н. И. Махно в Польше. 1922–1925 годы. Новая и новейшая история. 2006. №6. С. 175-179.
238. Игнатьева О. А. Взгляды анархистов на проблемы экономического переустройства общества после Октябрьской революции. Социологические исследования. 1991. № 3. С. 68-76.
239. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 г. – июнь 1919 г.). Революция на Украине: по мемуарам белых / репринт издания 1930 г.; сост. С.А. Алексеев, под. ред. Н.Н.Попова. Киев: Политиздат Украины, 1990. С. 186-195.
240. Из истории гражданской войны в СССР: Сборник документов и материалов: В 3-х томах: 1918–1922 / Редкол. Г.А.Белов и др. М.: Советская Россия, 1961. Т. 3. 875 с.
241. Именной указатель / Составители: А. Дубовик, Ю. Кравец, А. Белаш. Официальный сайт Нестора Ивановича Махно: <http://www.makhno.ru/makhno/>
242. Иоффе Г. Читая «Архив русской революции». Архив русской революции. В 22-х т. М., 1991. Т. 1-2. С. XIII-XIV.
243. История Всесоюзной Коммунистической Партии (большевиков): краткий курс / под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). Москва: Правда, 1938. С. 212, 213, 232.
244. История гражданской войны в СССР: В 5-и томах. Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции. (март 1919 г. – февраль 1920 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П. и др. М.: Госполитиздат, 1959. С. 70. 444 с.
245. История гражданской войны в СССР: В 5-и томах. Т. 5: Конец иностранной военной интервенции и Гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции (февраль 1920 года – октябрь 1922 года) / Ред. комиссия тома: Будённый С. М., Найда С. Ф., Обичкин Г. Д. и др. Москва: ОГИЗ, 1960. С. 205. 420 с.
246. История гражданской войны: План издания, утвержденный главной редакцией. Москва: Объедин. гос. изд-во, 1932. 127 с.
247. Иваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою: (Відома та невідома Україна...). Київ: Генеза, 1997. С. 178, 179, 182. 208 с.
248. Іваніченко Л. М. Поразка махновського руху як наслідок союзів із більшовиками. Революції в Україні у ХХ-ХХІ століттях: співзвуччя епох:

- мат-ли VI Всеукр. наук. конф., присв. 100-річчю Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Одеса: ОДУВС, 2017. С. 38-43.
249. Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю: 1914–1939 рр. Запоріжжя, 2001. С. 76.
250. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2001. 23 с.
251. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. / Ред. кол. : В.А. Дядиченко та ін. Т.1. К.: Наук. думка, 1967. Т. 2. с. 233.
252. Історія України: нове бачення: Навчальний посібник / під ред. В.А. Смолія. Київ: Альтернатива, 2000. 464 с.
253. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.; під ред. В. А. Смолія. Т. 2. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 494 с.
254. Історія Української РСР. У 2-х т. / гол. ред. К.К. Дубина. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 121, 138. 860 с.
255. Йоффе Г. Читая «Архив русской революции». Архив русской революции: В 22-х т. Москва: Терра, Политиздат, 1991. Т. 1–2. С. XIII–XIV.
256. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Том 1. 1917–1918 годы. 2-е изд., уточн.
257. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Том 2. 1919-1920 годы. 2-е изд., уточн. / Под ред. А.П. Ненарокова. М.: Политиздат, 1990. С. 139. 431 с.: ил.
258. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. С. 21. 496 с.
259. Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. М.: Мысль, 1974. 415 с.
260. Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва: Мысль, 1987. 327 с.
261. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ: Олан, 2003. 608 с.

262. Капустян Г. Т. Селянський повстанський рух Півдня України (Махновщина) в контексті Української революції 1917–1921 рр. Український селянин. 2018. Вип. 19. С. 31-36.
263. Капустян Ганна. Принципи народного самоуправління в махновському Українській визвольний рух. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2017. № 22. С.138-149.Збірник 16. С. 31-36.
264. Капчинский О. Батька под колпаком ЧК: Сексоты железного Феликса в махновском войске. Родина. 2001. №3. С. 62-63.
265. Кара-Мурза С. Гражданская война (1918-1921) – урок для XXI века. М.: Алгоритм, Эксмо. 256 с. С. 115-116.
266. Каратыгин П. Партизанство: Начальный опыт тактического исследования. Харьков: Червона зброя. 1924 г. С. 25. 43 с.
267. Карр Э. История Советской России: Большевистская революция: 1917–1923: В 2-х кн. / пер. с англ.; вступ. слово А.П. Ненарокова. Москва: Прогресс, 1990. Кн. 1. Т. 1–2. 768 с.
268. Кацапов В. Похвала Махновщине. Мулета ь. Внеочередной выпуск семейного альбома. Париж, 1986. С. 23-43. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/muleta_tverdy_znak_volnoe_slovo_1986__ocr.pdf
269. Кин Д. Повстанческие движения против деникинщины на Украине. Летопись революции. 1926. № 3–4. С. 17–28.
270. Киселев М. В. Годы огневые: Воспоминания. Москва: Молодая гвардия, 1958. 146 с.
271. Ковальов М. В. Махновщина в радянській публіцистиці та історіографії 20-х років. Сучасна наука : тенденції та перспективи Матеріали регіональної internet-конференції. Мелітополь, 15-19 травня 2017 р. С. 368-371. URL: <https://drive.google.com/file/d/0Bw9OYXqr5PIWaHN4UnpmQjB4VTQ/view?resourcekey=0-8cey0lHZv3TTfVoD4-a-lQ>
272. Гудзь В. В. Ковальов М. В. Демяненко К. В. Махно і махновський рух в сучасній російській літературі. Наукове сьогодення: стан та перспективи регіональних досліджень. Матеріали науково-практичної конференції 4-5 листопада 2020 р. / За ред. Л.М. Донченко та ін. Мелітополь: МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2020. С. 40-44. (особистий внесок здобувача: брав участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці тез доповіді).

273. Ковальов М. В. Критика махновського руху сучасними зарубіжними дослідниками соціалістичної орієнтації. The 4th International scientific and practical conference “Modern directions of scientific research development” (September 28-30, 2021). BoScience Publisher, Chicago, USA. 2021. С. 299-308.
274. Ковальов М. Обставини утворення та розпаду союзу махновців з військами Директорії УНР влітку 1919 року: історіографія питання. Емінак. 2018. № 1(2). С. 130-135. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2018_1\(2\)_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2018_1(2)_24).
275. Ковальов М. В. Радянська історіографія селянського анархістського руху під проводом Нестора Махна (1920 ті р.р.) Nad Wisla I Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. Warszawa-Torun 2019. С. 212-213.
276. Ковальов М. В. Спогади Нестора Махна «Буремна юність» як історичне джерело з вивчення характеру та світогляду автора. Humanities and Social Sciences. Budapesht. June 2020. VIII (39). Is. 231. С. 11-13.
277. Гудзь В. В. Ковальов М. В. Сучасний стан досліджень ідеології махновського руху в російській історіографії. Старожитності Лукомор'я. Науковий електронний рецензований журнал. 2021 №2 (березень-квітень). С. 69-85. URL: http://www.lukomor.mosk.mk_sat.net (особистий внесок здобувача: брав участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).
278. Гудзь В. В. Ковальов М. В. Махновський рух в національно-державницьких та соціальних координатах української революції 1917-1921р.р.: вітчизняний історіографічний дискурс. Гілея. Науковий вісник. Випуск 163 (6-7). Історичні науки. Київ, 2021. С. 31-37. Ковальов М. В. Спогади Нестора Махна «Буремна юність» як історичне джерело з вивчення характеру і світогляду автора. Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. 2020 June. VIII(39). I.: 231. С.11-13.
279. Ковальов Максим. Радянська історіографія селянського анархістського руху під проводом Нестора Махна (1920-ті рр.). Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra 2019. С. 212-214.

280. Колісник М. К. Відновлення і зміцнення радянської влади на Україні (1919–1920 рр.). Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1958. С. 9, 27;
281. Комин В. В. Анархизм в России: Спец. курс лекций, прочит. на ист. фак. пед. ин-та / Калининский гос. пед. ин-т им. М. И. Калинина. Калинин: [б. и.], 1969. 244 с.
282. Комин В. В. Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий России. Москва: Мысль, 1965. 284 с.
283. Комин В. В. Нестор Махно: мифы и реальность. Калинин: Московский рабочий, Калининское отд., 1990. С. 52. 79 с.
284. Коммунист. Харьков, 1921. 2 июня.
285. Кондрашин В. В. Повстанческая армия Махно: мифы и реальность. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015. 856 с. + 20 с. илл.
286. Кораблев Ю. А. В.И. Ленин и защита завоеваний великого Октября. 2 изд. Москва: Наука, 1979. С. 220. 544 с.
287. Корновенко С. В. Крестьянский характер Украинской революции 1917–1921 гг. Вестник Оренбургского государственного педагогического университета: электронный научный журнал (Online). 2014. № 2 (10). С.91-99. URL: <http://www.vestospu.ru> (дата звернення: 01.05.2021).
288. Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 142-146.
289. Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. Москва: Политиздат, 1981. 192 с.
290. Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. Москва: Политиздат, 1981. 192 с.
291. Короливский С. М. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов. В 3 т. Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине: май 1919 г. – февраль 1920 г. / Под ред. С. М. Короливского. К.: Наук. думка, 1967. 957 с.
292. Космина В. Г. Махновщина: деякі питання методології соціального аналізу. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2009. Випуск XXV. С. 47–57.

293. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Кн. 1. К.-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. 156 с.
294. Котляр Ю. Національні меншини в типології селянського повстанського руху Півдня України. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 168-172.
295. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 183–201.
296. Котляр Ю. В. Національне питання у повстанському русі селян Півдня України. Народознавчі зошити. 2001. №3(39). Травень–червень.
297. Котляр Ю. В. Німецьке та болгарське населення України у повстанській боротьбі (1917–1920 рр.). Гілея. 2006. Вип.6. С. 71-83.
298. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв; Одеса: ТОВ Від,, 2003. 196 с.
299. Котляр Ю. В. Історія українського селянства 1917–1929 рр. у творах зарубіжних дослідників. Чорноморський літопис. 2013. №7. С. 95-99.
300. Кочевий О. Про махновщину. Харків: Всеукраїнське держ. вид-во, 1920. 23 с.
301. Кравец Ю. И. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920–1922 гг. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сб. ст. и матер. / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015. 856 с. илл.
302. Кравец Ю. И. Михаил Полонский и «заговор» против Махно в начале декабря 1919 г. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015. 856 с. + 20 с. илл. с. 419. С. 393-419.
303. Кравец Ю. П. Махновский командир Пантелеймон Каретников и его судьба. Музейний вісник. 2011. № 11. С. 131–141.
304. Кравец Ю., Фёдоров А. Агитация и пропаганда махновского движения. Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Випуск 24. Одеса: Друкарський дім, 2018. С. 51-52.

305. Кравец Ю., Фёдоров А. Агитация и пропаганда махновского движения. Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Випуск 24. Одеса: Друкарський дім, 2018. С.50-85.
306. Кравец Ю., Фёдоров А. Агитация и пропаганда махновского движения. Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 24. Одеса: Друкарський дім, 2018. С. 52-53.
307. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Ленинград: Прибой, 1928. 228 с.
308. Кузьменко Галина. Щоденник. Березіль. 1991. № 3. С. 133-143.
309. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри при РНК УРСР, 1940. С. 11. 56 с.
310. Кульчицький С. В. Як вирішувалось українське питання. Чи була Україна в 1917–1922 рр. незалежною. Політика і час. 1994. №11. С. 66-72.
311. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. 260 с.
312. Куренышев А. А. Н. И. Махно и махновское движение на Украине. 1917 – лето 1918 гг. От «германской» к Гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М., 2014. С. 211-23
313. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 роках. Харків: ХДУ, 1971. 172 с.
314. Кушніренко І. К. Реформи Нестора Махна. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2018. 260 с.
315. Кушніренко І. К. Нестор Махно: від анархізму до... республіки. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. 230 с.
316. Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Нестор Махно і "Союз бідних хліборобів": початок революційної боротьби. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2010. 172 с.
317. Кушніренко І., Жилінський В. Газети 1919–1921 років: (рупор махнов. ідей). Преса Гуляйпільщини. Запоріжжя, 2005. Ч.1. С. 6-26.
318. Кушніренко Іван, Жилінський Володимир. Нестор Махно і повстанці: слідами махновців. Запоріжжя: Дніпров. металург, 2009. 355 с.: іл., портр.

319. Лазутин А., Кириченко В., Григорян А. От издателей. Аршинов П. История махновского движения (1918-1920). Запорожье, 1995. С. 9.
320. Лазутин А., Кириченко В., Григорян А. От издателей. Аршинов П. История махновского движения (1918–1921). Запорожье. Дикое поле, 1995. С. 3
321. Латов Ю. В. Теневая экономика времён гражданской войны - общее и особенное. Теневая экономика: экономический и социальный аспекты: пробл.-тематич. сб. Москва, 1999. С. 92-102
322. Лебеденко А. М. История анархизма в Украине (конец X – начало XIX вв.). Киев: Институт истории Украины НАН Украины, 1995. С. 69–70, 189 с.
323. Лебеденко О. М. Анархізм в Україні (кінець XIX –початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст.наук. Київ, 1996. С. 7. 28 с.
324. Лебедь Д. З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков: Всеукр. гос. изд-во, 1921. 54, [1] с.
325. Легендарний син Гуляйпілля: до 125-річчя від дня народження Н. І. Махна: біобібліографічний покажчик. Вид. 2-е доп. і перероб. Запоріжжя: Обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. М. Горького, 2013. 64 с.
326. Ленин В.И. IX съезд РКП(б). Доклад Центрального комитета. Избранные сочинения. В 10-ти Т. Т. 9. М., 1987. С. 186.
327. Ленин В.И. X съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. Заключительное слово по отчету ЦК РКП(б) 9 марта. С. 36. С. 34-51.
328. Ленин В.И. X съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. Отчет о политической деятельности ЦК РКП(б) 8 марта. Полное собрание сочинений. Издание пятое. Том 43: март- июнь 1921 г. Москва: Издательство политической литературы, 1970. С.18. С.7-33.
329. Ленин В.И. О производственном налоге. Избранные сочинения. В 10-ти т. Т. 10. М., 1987. С. 5, 11.
330. Ленин В.И. Речь на Всероссийском совещании политпросветов. Избранные сочинения. Т. 9. С. 428.
331. Лисенко А. А. Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918–1919 рр. Переяслав- Хмельницький, 2003. 262 с.
332. Лисенко Андрій. Українські повстанці у збройному протистоянні на українських теренах у 1918–1919 рр. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 1 (23) / Національний музей

- історії України у Другій світовій війні; Ін-т історії України НАН України. К., 2019. С. 42-49.
333. Лисяк-Рудницький Іван. Нариси з історії нової України / Передмова Я. Грицака.
334. Лихаревский Е. «Андреевский конфуз». Армия и революция. 1921. № 2/3. С. 115.
335. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.) Л.: Госполитиздат, 1954. 655 с.
336. Лізов Б. Криваві заграви. Інтервенції проти СРСР. Минуті та загроза майбутніх. Харків: Радянська школа, 1932. 199 с.
337. Луценко А. Нестор Махно – раб ідеології. Смолоскип. 1996. № 4. С.115, 116.
338. Львів: Меморіал, 1991. 101 с.
339. Кабанда М. Махновщина. Москва, 1925.
340. М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны. М., 1941. С. 466.
341. Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
342. Максимов Г. П. За что и как большевики изгнали анархистов из России. Штетин: Изд. Анархистско-коммунистической группы, 1922. С. 3–4.
343. Макушенко М. Операція проти банди Махно с 9 по 16 июня 1921 г. Армия и революция. 1922. № 3-4. С. 106-116.
344. Мармазова Т. Періодизація та історичне значення махновського руху. Схід. 2003. № 4. С. 89–92.
345. Мармазова Т. І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н. І. Махна (1918–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2003. 218 с.
346. Мармазова Т. І. Співвідношення соціальних і національних мотивів повстанського руху під керівництвом Н.І. Махна: історіографічний аналіз. Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». 2002. № 12. С. 166–173.
347. Масненко В. В. Нестор Махно й Україна: до проблеми самоідентифікації «селянського батька». Ukrainian Peasant. 2019. № 21. С. 21-33.

348. Махно Н. Еврейский вопрос. Н. Махно. Азбука анархиста / сост., предисл.: Владимир Черкасов-Георгиевский. Москва: Вагриус, 2005. С. 521. С. 521-529.
349. Махно Н. И. На чужбине. Записки и статьи. 1923–1934 / Подборка и предисл. А. Скирда. Париж : Громада, 2004. 226 с.
350. Махно Н. Махновщина и её вчерашние союзники – большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина»). Париж: Издание «Библиотеки Махновцев», 1928.
351. Махно Н. И. Мятежная юность (1888–1917). Приложение: Группа “Дело Труда” Большевицкая диктатура в свете анархизма. 1928 / Предисл. и составление – Александр Скирда. Париж: Громада, 2006. 104 с.
352. Махно Нестор Иванович. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. М.: «Советская Энциклопедия», 1974. Т. 15. Ломбард–Мезитол. 1974. 632 с. с илл. С. 1559-1560.
353. Махно Нестор. Воспоминания. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Книга I. Париж: библиот. Махновцев; Федерация анархо-комм. групп Сев. Аиерики и Канады, 1929. 217 с. (Репринт: Киев: Изд. «Україна», 1991).
354. Махно Нестор. Воспоминания: в 3 кн. Кн. 1. Київ: Україна, 1991. Нестор Махно. Воспоминания: Кн. 2. Париж: Изд. Ком. Н. Махно, 1936; Харьков: Скорпион, 1998. С.156. 164 с.
355. Махно Нестор. Несколько слов о национальном вопросе на Украине. Дело труда (Париж). 1926. № 19. С. 4-7.
356. Махно. Большая советская энциклопедия / гл. ред. О.Ю. Шмидт. 1-е изд. Москва: ЮГИЗ, 1938. Том 38. С. 500, 501. С. 500–501.
357. Махновцы. Именной указатель / составители: А. Дубовик, Ю. Кравец, А. Белаш. Официальный сайт Нестора Ивановича Махно: URL: <http://www.makhno.ru/makhno/>
358. Махновщина. Большая советская энциклопедия / гл. ред. О.Ю. Шмидт. Т. 38: Маммилярия – Мера стоимости. Москва: Советская энциклопедия – ОГИЗ, 1938. С. 500. С. 500–502.
359. Махновщина. Большая советская энциклопедия. 2-е изд. Москва: Большая Советская Энциклопедия, 1949. Том 26. С. 548. 640 с.
360. Махновщина. Большая Советская Энциклопедия. В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. Т. 15. Ломбард-Мезитол. Изд. 3-е. М.: «Советская Энциклопедия», 1974. 632 с. С. 1560-1562.

361. Мельник О. О. Антибільшовицький рух опору на Криворіжжі 1919–1923 років. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2018. 250 с.
362. Митрофаненко Ю. С. "Вільне місто": територія та практика махновського самоврядування у Катеринославі (листопад 1919 р.). Придніпров'я. Дніпропетровськ, 2009. Вип.7. С. 62 - 68.
363. Михайличенко Д. Ю. Політика "воєнного комунізму" і українське селянство, 1919 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 236 с.
364. Михайлюта В. П. Образ Нестора Махна в творах українських письменників. Наукова достовірність і художній домисел: дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 1999.
365. Мишина А. В. Атаман Махно и Красная армия. Труды Института российской истории РАН. 2008. №7. С. 103-121.
366. Мишина А. В. Большевики и крестьянское повстанческое движение Н. И. Махно (1918–1921 гг.). Отечественная история. 2006. №1. С. 65-73.
367. Мишина А. В. Повстанческое движение Н. И. Махно и Красная армия. Уральский исторический вестник. 2009. №3(24). С. 54-62
368. Мишина А. Из истории Гражданской войны: «прорыв Шкуро» в свете архивных документов. Вестник РУДН. 2006. №3(7). С. 208-209. С. 204-209.
369. Мишина А. В. Н.А. Григорьев – атаман повстанцев Херсонщины: www.nivestnik.ru/2007-1/014_shtml (дата звернення: 21.05.2021)
370. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто: Ліга визволення України, 1957. С. 49.
371. Мороко В. М. Рец. на: Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 гг.). Симферополь, 1996. Південна Україна. 1998. № 1: URL: web.znu.edu.ua/ru/about.php?lang=ukr
372. Н. Махно и махновское движение: из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: сб. докум. и материалов / сост. Д. Ю. Борисов и др. Днепропетровск: АО "DAES", 1993. 79 с.
373. На защите революции: Из истории ВУЧК. 1917-1922 гг.: Сб. документов и материалов / Под ред. Бачинского П.П. К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1971. 392 с.
374. Надеждин Н. Я. Нестор Махно: «Батько». Москва: Майор (Осипенко. А.И.), 2011. 192 с.

375. Назаров И. Ю. Идеология и политическая практика махновского движения: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2006. 32 с.
376. Назаров И. Ю. Махновское движение (Историографический обзор). Наше Отечество. Страницы истории: сборник научных трудов. Выпуск второй. М., МАИ, 2005. С. 109-125.
377. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В.Кульчицький та ін. К.: НВП "Видавництво "Наукова думка" НАН України", 2011. Кн. 1. С. 7, 10. С. 5-12. 390 с.
378. Нариси історії української революції 1917–1921 років: у 2 кн. Кн. 2 / В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Наукова думка, 2011. 390 с.
379. Народи Північного Приазов'я: етнічний склад та особливості побутової культури / Б. М. Кочерга та ін. Запоріжжя: Просвіта, 1997. С. 21. 176 с.
380. Наумов В. П. Советская историография империалистической и гражданской войны в СССР: автореф. дис. ... докт. ист. наук. М., 1971. 52 с.
381. Незнамова Т. М. КП(б) Украины – организатор трудящихся масс на разгром махновщины (конец 1920–1921 г.). Киев, 1971
382. Нестеров О. В. Селянський повстанський рух на правобережній Україні (1919р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 19 с.
383. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы / отв. ред. В. А. Замлинский; сост. В. Ф. Верстюк. Київ: Дзвін, 1991. 192 с.
384. Нестор Махно намагався поєднати два ідеали: анархії та Запорозької Січі – дослідник / інтерв'ю кореспондента радіо «Свобода» Дмитра Шурхала з Данилом Ковалем. 20 жовтня 2019 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30226380.html> (дата звернення: 13.08.2020)
385. Нестор Махно намагався поєднати два ідеали: анархії та Запорозької Січі – дослідник / Інтерв'ю Данила Ковалю Дмитру Шурхало 20 жовтня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30226380.html> (дата звернення: 13.08.2020)
386. Нестор Махно. Воспоминания. Книга III. Украинская революция (июль-декабрь 1918 года). URL: http://history.org.ua/LiberUA/MNVosp_3/MNVosp_3.pdf
387. Нестор Махно. Воспоминания: Кн. 2. Париж: Изд. Ком. Н. Махно, 1936. 168 с.

388. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 727.
389. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / под ред. В.Данилова и Т.Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. 1000 с.
390. Нестор Махно. Москва: Молодая гвардия, 2008. 528 с.
391. Нестор Махно: реальність і міфи: бібліогр. покажч. / Запорізь. обл. універс. наук. б-ка; уклад. Г. Нагорна. Запоріжжя, 1999. 20 с.
392. Нестор Махно: роль «батьки» в истории Украины / интервью Любови Геньбы Юрию Гаеву. МИГ. (Запорожье). 2017. 26 октября; 2 ноября.
393. Нестор Махно: самородок, військові таланти якого годі пояснити / інтерв'ю Д. Архірейського кореспонденту радіо «Свобода» Д. Штурхалу: URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29581007.html> (дата звернення: 25 грудня 2019)..
394. Николаев А. Ф. Первый среди равных. Детройт: Изд. профсоюза г. Детройта, 1947. 178 с.
395. Николаев Алексей. Батько Махно: рассказы. Рига, 1928. 127 с.
396. Никулин Л. Гибель махновщины. Знамя. 1941. № 3. С. 169-197.
397. Новополин Г. Махно и гуляй-польская группа анархистов, по официальным данным. Каторга и ссылка.1927. № 5(34). С. 70-78.
398. Октябрь и гражданская война на Украине: страницы истории / под ред. Гамрецкого Ю.М., Гриценко А. П., Верстюка В.Ф. и др. Киев: Наук. думка, 1987. 255 с.
399. Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. Петрозаводск: Руди-Барс, 1994. 285 с.
400. Осташева Н. В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. М., 1998. С. 57
401. Официальный сайт Нестора Ивановича Махно: <http://www.makhno.ru/makhno/>
402. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. К., 1995.
403. Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 рр. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми.

- Коллект. моногр. за ред. Л.Зашкільняка. Львів: Львівський ун-тет ім. І. Франка, 2004. С. 168–183.
404. Павлов Я. С. В. И. Ленин и партизанское движение. Минск: «Беларусь», 1975. 544 с.
405. Пасічна Ю.Г., Кирилюк Є.М., Берестовий А.І. Суспільно-політична активність селянства в період української революції 1917–1921 рр.: виступи, повстанство чи бандитизм? Український селянин. 2019. Випуск 21. С. 103. С. 101-108.
406. Паттерсон Шон. Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу. 29.08.2018. / перекл. з англ. Ярослав Ковальчук. URL: <https://commons.com.ua/uk/mahnovskij-eksperiment/> (дата звернення: 13.09.2018)
407. Первая конференция анархистских организаций Украины “Набат”. Декларация и резолюции. Б. м., 1918.
408. Петрович Ю. Махно: історія одного повстанського ватажка. Львів: Накладом «Неділі»: [Друк. «Слово»], 1935. 65, [1] с.
409. Петровський Г. До історії радянського будівництва в Українській РСР в роки громадянської війни. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 - 1920): зб. док. і матеріалів / АН УРСР; Редкол.: М. А. Рубач (відп. ред.) та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. С. XI. 1083 с.
410. Покровский М. Н. Контрреволюция за 4 года. М., 1922. с. 4
411. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2. 608 с.
412. Постолатій В. Марія Никифорова – людина та отаманша: факти та міфи. Народне слово: газ. Кіровогр. обл. ради та ДА. 2018. № 31(2 серп.). С. 9.
413. Правда о гуляйпольских событиях. Набат. 1919. 20 июня.
414. Проект декларации революционной повстанческой армии Украины (Махновцев). (Принят Военно-Революционным Советом армии на заседании 20-го октября 1919 года). Н. И. Махно. Воспоминания. Материалы и документы / Сост. В.Ф.Верстюк . Киев, 1991. С. 156-163.
415. Путь к свободе. Гуляй-Поле, Александровск, Екатеринослав. 1919.
416. Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. Екатеринослав: Всеукр. изд-во Екат. отд., 1920. 20 с.

417. Ревегук В. Я. За волю України. Нариси повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. Полтава, 2007. 299 с.
418. Ревегук В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. URL: <https://bandera.lviv.ua/nestor-mahno-na-poltavschni/> (дата звернення: 29.07.2021)
419. Ревегук Віктор. Отамани повстанців Гадяцького краю (1920–1923 рр.). Краєзнавство: науковий журнал. 2013. №2. С. 76-85.
420. Революция на Украине: по мемуарам белых / репринт издания 1930 г.; сост. С.А. Алексеев, под. ред. Н.Н.Попова. Киев: Политиздат Украины, 1990. 438 с.
421. Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 2016. 280 с.
422. Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. Київ, 1994. 9. С. 1-39. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1994_9_1
423. Резніков В. В., Харламов М. І. Більшовицький режим у боротьбі з селянським повстанським рухом на Слобожанщині в 1920 р. Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали II Всеукраїнської науково-практ. конфер. «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018». Слов'янськ, 2018. Вип. 1(9). С. 127-140.
424. Резолюции первого съезда Конфедерации Анархистских Организаций Украины “Набат”, Б. м., 1919. 64 с.
425. Резолюция 3-го районного съезда представителей волостей и уездов Екатеринославской губернии, повстанческих фронтовых частей в поддержку действий Махно. 10 апреля 1919 г. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине ... С. 111-112.
426. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків: ХДУ, 1966. 192 с.
427. Романов-Лопатко Лукьян. Воспоминания о работе за 1918–1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. Архив Бердянского краеведческого музея.
428. Романцов В. М. 3-я Радянська Задніпровська бригада в подіях громадянської війни навесні 1919 р. Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XIV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 10 січ. 2012 р. Маріуполь, 2012. С. 380-383.

429. Романцов В. М. Завершальний період Громадянської війни на теренах Маріупольського повіту. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2014. №10. С. 38-46.
430. Романцов В. М. Північне Приазов'я в період наростання Громадянської війни (листопад 1918 – березень 1919 рр.) Схід. 2011. №6 (113). С. 84-88.
431. Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини. Літопис революції. 1931. №4. С. 24-132.
432. Романько І. І. Національно-демократична революція в Україні (1917–1921 рр.). Історичні нариси. Навчально-методичний посібник. Частина 2. Кропивницький: КЛІА НАУ, 2017. 260 с.
433. Рублев Дмитрий. Российский анархизм в XX веке. Москва: Родина, 2020. 900 с. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=92109&p=123
434. Руднев В. В. Махновщина. [Харьков] : Книгоспилка, [1928]. 103 с.
435. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів: Світ, 1994. С. 264-265.
436. Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920 - 1922 гг. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015. 856 с. + 20 с. илл. с. 420-439.
437. Савченко В. «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат». Україна: становлення незалежності: всеукр. істор. наук.-метод. конференція. Одеса: ОГУ, 1993. Ч. 1. С. 58. С. 52–58.
438. Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01: Київ, 2017. 566 с.
439. Савченко В. А. Ідея козацької волі в пропагандистський і організаційній діяльності анархістів в українському селі (1905–1920 рр.). Чорноморська минувшина. 2015. №.10. С.35-45.
440. Савченко В. А. Махно. Харків: Фоліо, 2005. 415 с.
441. Савченко В. А. Південноукраїнська трудова федерація 1919 р. – забута форма української державності. Життя і пам'ять. Наукова збірка присвячена пам'яті В. І. Шамко. Одеса. 2009. С. 127-139.

442. Савченко В. А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Одесса, 1990. 18 с.
443. Савченко В. А. Політичний проект махновського руху жовтня–грудня 1919 р. Матеріали I Міжнар. наук. конф. (Одеса, 18–19 лист. 2005 р.). Одеса, 2005. С. 152–156.
444. Савченко В. А. Проект «Україна». Махновська Трудова федерація (1917–1921рр.) Харків: Фолио, 2018. 298 с. : іл.
445. Савченко В. А. Українська складова махновського руху. Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса, 2011. № 21. С. 55–62.
446. Савченко В. Авантюристы гражданской войны. Харьков: Фолио, 2010. 411 с.
447. Савченко В. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.). Крим від античності до сьогодення: Історичні студії: зб. статей / Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.). К., 2014. С. 400–409.
448. Савченко В. А. «Махновщина после Махно»: махновское движение после вынужденной эмиграции Нестора Махно из Украины. Крестьянский фронт 1918–1922 гг. Сб. статей и материалов. М., 2013. С. 237-253.
449. Савченко В. А. Анархистская эмиграция первых десятилетий XX века (1903–1939 гг.). Юго-Запад. Одессика. 2007. Вып. 4. С. 57-89.
450. Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903-1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування: дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01. Київ, 2017. С. 59.
451. Савченко В. А. Анархо-махновские атаманы мятежного Донбасса в 1920–1922 гг. «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015. С.420-439. 856 с. илл.
452. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика: монографія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017. С. 203. 444 с.
453. Савченко В. А. Причины и следствия махновского мятежа. АН СССР. М., 1989. 28 с. Депонировано в ИНИОН АН СССР. 9.10.1989. № 38479.
454. Савченко В. А. Украинские атаманы. Вожаки и лидеры Смуты. 1918—1922 гг. Биограф. материалы / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО–XXI. 2017. С. 338-368.

455. Савченко: Измена «батьки» Махно и «железная метла» Л.Д. Троцкого (причины и следствия махновского мятежа 1919 г.). История СССР. 1990. № 2. С. 75-90.
456. Седов Н. Хождение Левы Задова. Наша республика. 1994. № 6–7. С. 23–24.
457. Семанов С. Н. Махно. Подлинная история. Москва: ЗАО "Компания "АСТ-ПРЕСС", 2001. 318 с.
458. Семанов С. Н. Под черным знаменем, или Жизнь и смерть Нестора Махно. Москва: Тов-во "Возрождение", 1990. 76, [1] с.
459. Семанов С. Н. Махновщина. Большая советская энциклопедия / гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1974. Т. 15. С. 524-525.
460. Семанов С. Н. Махновщина и ее крах. Вопросы истории. 1966. № 9. С. 37-60.
461. Сергеев П. Полтавская операция против Махно. Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. К., 1991. С. 116-123.
462. Сидоров П. В. В борьбе с анархистами. Особое задание: Сборник воспоминаний советских чекистов. М.: Московский рабочий, 1977. С. 120–128.
463. Ситник О. Ідейно-політичний характер селянського анархізму в Україні 1917–1921 рр. Гуржіївські історичні читання. 2014. Вип. 7. С. 292. С. 290-293.
464. Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років. Схід. – 2009. № 5. С. 78–80.
465. Ситник Олександр. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (на початку ХІХ ст. до 1939 р.). Монографія. Донецьк: Нуолідж, 2009. С. 349. 547 с.
466. Скирда А. Нестор Махно – казак свободы (1888–1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917–1921 гг. Париж: Громада, 2001. 350 с.
467. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. 979 с.
468. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). Київ: Книга пам'яті України, Вид. центр «Просвіта», 1999. 508 с.

469. Солдатенко В. Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XXIV. Запоріжжя, 2008. С. 97.
470. Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 75-88. С.78.
471. Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції. Український історичний журнал. 1999. №1. С. 68–83.
472. Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції. Український історичний журнал. 1999. №2. С. 27–47.
473. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
474. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. С. 13. 416 с.
475. Стеценко Святослав. Махновський рух і Українська Народна Республіка – союз, який не відбувся. Воєнна історія. 2009. №1 (43) URL: <http://prosvilib.ipsys.net/books/gon4arm/4rpaum.htm> (дата звернення: 23.01.2021)
476. Стишов М.И., Найда С.Ф. Разгом трех походов Антанты. Победа Советской власти на национальных окраинах и на Дальнем Востоке: Лекции, прочитанные на историческом факультете Московского университета. Москва: Изд-во МГУ, 1953. 174 с.
477. Стрельбицкий Иван. Ураган: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1977. (Военные мемуары, книга о гражданской войне). С. 65. 192 с.
478. Струве П. Идеология махновщины. Русская мысль. (София). 1921. № 1/2. С. 226-232.
479. Струве П. Идеология махновщины. Русская мысль. 1921. № 1–2. С. 226–232.
480. Сулько В. С. Коммунисты во главе борьбы трудящихся Юга Украины против кулацкого бандитизма. Годы борьбы и побед: мат-лы Всесоюз. науч. конф. посвященной 60-летию победоносного окончания

- гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.). Киев: Наукова думка, 1983. С. 96-102.
481. Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.). Київ: Держполітвидав, 1951. С. 181, 215. 342 с.
482. Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. Київ: Наук. думка,, 1979. С. 208, 209 287 с.
483. Сургай Г. І. Завершення громадянської війни. Втрата Україною незалежності. Історія України: Курс лекцій. У 2-х томах. Т. 2. ХХ століття: навч. посібник / Л.Г. Мельник та ін. Київ: Либідь, 1992. С. 175–176.
484. Сургай Г. І., Слюсаренко А. Г., Гусев В. І. Новітня історія України (1900-2000): підручник. Київ: Вища школа, 2000. 663 с.
485. Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине. Кандальный звон. 1927. № 6. С. 37-64.
486. Сядро В., Скляренко В. Злети й падіння Н. Махно. 101 героїчна битва: ілюстрована. енциклопедія. [Харків]: Ранок, 2010. С. 44–46. 29.
487. Тараненко Микола, Мельник Володимир. Нестор Махно – провідник ідей анархо-комунізму в Україні. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2020. Nr. 2(42). С. 21-28.
488. Телицын В. Т. Нестор Махно: Историческая хроника. Москва: Олимп; Смоленск: Русич, 1998. 448 с.
489. Телицын В. Л. Нестор Махно. Биографический очерк. Преподавание истории в школе. 2002. №5. С. 39.
490. Тепер И. (Гордеев). Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. Киев: Молодой рабочий, 1924. 121 с.
491. Терещенко Ю. І., Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Український історичний журнал. 1992. № 7-8. С. 150.
492. Тесляр Казимир-Валериан. Правда о мужике-анархисте Махно и анархо-махновщина. Волна. (Нью-Йорк). № 34-35.
493. Тимков О. А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези. Нововоронцовка, 1995. С. 31.
494. Тимков О. А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези. Нововоронцовка, 1995. С. 31.

495. Тимощук А. (Симферополь) Из истории махновского движения: в составе Красной Армии против Врангеля (1920 г.) <http://mil.sevhome.ru/voenistor/garzhdwoina/mezhdugrw/a-timoshhuk-simferopol-iz-istorii-mahnovskogo-dvizhenija-v-sostave-krasnoj-armii-protiv-vrangelja-1920-g/> (дата звернення: 14.06.2018).
496. Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917- август 1921 г.). Симферополь: Таврия, 1996. 190 с.
497. Тимощук О. Чи варто Нестора Махна вважати національним героєм України? Кур'єр Кривбасу. 1999. № 110. С. 149. С. 148–160.
498. Тимощук О. В. Анархо-комуністичні формування Н.Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.): дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1992. 203 с.
499. Троцкий Л. Д. Махновщина. В пути. 1919. №51. Купянск-Харьков. 2-го июня 1919 г. URL: <http://www.makhno.ru/other/39.php> (дата звернення: 04.05.2021).
500. Троцкий Л. Как вооружалась революция Т. 2. Кн. 2. Москва: ВВРС, 1920. 470 с.
501. Троцкий Л. Что означает переход Махно на сторону Советской власти? М.: 20-я гос. тип., 1920. 8 с.
502. Троцкий Л. Д. О Ленине. К истории русской революции. / Сост., авт. биогр. очерка и примеч. Н. А. Васецкий. М.: Политиздат, 1990. С. 224. 447 с.
503. Троцкий Л. Д. Основные задачи и трудности хозяйственного строительства. Троцкий Л. Д. К истории русской революции / сост., авт. биогр. очерка и примеч. Н. А. Васецкий. Москва: Политиздат, 1990. С. 160. 447 с.
504. Троцкий Лев Давидович, Махно Нестор Иванович / ред. Н.А. Копылов. Москва: ИД «Комсомольская правда», 2014. 72 с.
505. Турченко Г. Ф. Махновський рух і українська ідея. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 48. С. 92-97.
506. Турченко Г. Ф. Південь в період Української революції: націєтворення чи національна дезінтеграція. Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University. 2018. Vol. 50. С.56-69. С.59.
507. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.

508. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.). Київ: Генеза, 2003. 304 с.
509. Тютюнник Ю. Неизвестная битва. Альтернативы. 2003. № 4. С. 76-89.
510. Удод О. А. Идеали та ціннісні орієнтації українського народу (на матеріалах махновського руху). Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). Ч. 1. Запоріжжя, 1998. С. 11–16.
511. Украинцы Юга России: проблемы истории, культуры, социально-экономического развития: мат-лы междунар. науч. конф. (г. Ростов-на-Дону, 3-4 октября 2013 г.). Ростов н/Д, 2013. С. 197-201.
512. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колект. моногр. за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львівський університет ім. Івана Франка, 2004. 406 с.
513. Мелешко Ф. «Нестор Махно та його анархія», «Новий шлях» (Вінніпег). 1959. 18 грудня. С. 3.
514. Феденко П. Український рух у 20 ст. Лондон: Наше слово, 1959. С. 214.
515. Федоровський Ю. Р. Повстанський рух на Донбасі та Махно: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 180 с.
516. Федоровський Ю. Р. Повстанський рух у Донбасі та Махно: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 18 с.
517. Федорук О. Махновщина і українська національна революція 1917–1920 р. 13 с.
518. Федюк В. П. Белое движение на юге России 1917 – 1920 гг.: дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Ярославль, 1995. С.376 572 с.
519. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918–1921 гг. Иерусалим: Лексикон, 1987. 251 с.
520. Фрунзе М. В. На фронтах гражданской войны: сб. докум. М., 1941. С. 458-459.
521. Хаджийски М. Пуста чужда чужина. Гладна година. София, 1966. С. 64. С. 74–97.
522. Черномордик С. (П. Ларионов). Махно и махновщина (анархисты за "работой"). Москва: Изд-во политкаторжан, 1933. 56 с.

523. Чобан С. В. Социально-политические преобразования Н. Махно (с марта 1917 г. по март 1918 г.). Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. 2010. №2. С. 30-33.
524. Чоп В. Декларації Революційної повстанської армії України (махновців) – головні програмні документи махновського руху. Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства. Т. 5. Київ, 1999. С. 245–255.
525. Чоп В. Джерела з історії єврейського питання в політичній практиці махновського руху (1917–1921 рр.). Шестые запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2002. С. 97–102
526. Чоп В. Єврейське питання в історії махновського руху. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2000. Випуск XII. С. 40–44.
527. Чоп В. Збройні сили та бойові засоби махновського руху. Грані. 2000. № 6. С.31-37.
528. Чоп В. М, Лиман І. І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. 478 с.
529. Чоп В. М, Лиман І. І. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918-1921 рр.). Запоріжжя: Дике Поле, 2018 . 436 с.
530. Чоп В. М. Всеволод Волин – глава махновського культпросвета. Избранные труды Запорожских еврейских чтений. Запорожье, 2005. С. 369–382.
531. Чоп В. М. Галина Андріївна Кузьменко – голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки (1919–1920 рр.). Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. Вип. 1. Дніпропетровськ, 2004. С. 128–134.
532. Чоп В. М. Маруся Никифорова. Запорожье: РА "Тандем-У", 1998. 68 с.
533. Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 289 с.
534. Чоп В. М. Політична програма махновського руху. Наукові праці історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя, 2009. Вип. XXV. С. 57–63.
535. Чоп В. М. Проблеми традицій запорозького козацтва в історії махновського руху. Українське козацтво у вітчизняній та

- загальноєвропейській історії: Тези доповідей міжн. наук. конф. Одеса, 2005. URL: www.makho.ru/lit/chop/5.php (дата звернення: 07.02.2020)
536. Чоп В. М. Рання біографія Нестора Махна: джерела та історіографія. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. Запоріжжя, 2008. Вип. 9. С. 162. С. 162–180.
537. Чоп В. М. Стосунки німців-колоністів з махновськими повстанцями (1918–1920 рр.). Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: зб. наук. пр. Всеукр. наук.-практ. конф. 4–5 жовт. 2001 р., Запоріжжя / Запоріз. нац. техн. ун-т. Запоріжжя; Сімферополь: Доля, 2001. С. 87–91.
538. Чоп В. Нікопольщина в історії махновського руху (1919 р.). Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства. Т. 6. Київ, 2001. С. 340-348.
539. Чоп В. Отаман Федір Зубко. Официальный сайт Нестора Ивановича Махно. Махно. URL: ru.: <http://www.makhno.ru/lit/chop/4.php>. (дата звернення: 22. 12. 2019)
540. Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. С. 398.
541. Чоп В. М. «Всеволод Волин – глава махновского культпросвета». Избранные труды Запорожских еврейских чтений. Запорожье: Диво, 2005. С. 369-382.
542. Чоп В. М. «Участь болгарських колоністів Приазов'я в повстанському русі 1918–1920 рр.». Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць V Всеукр. наук.-практ. конф. 2-3 жовтня 2003 р. Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003. С. 92–96.
543. Чоп В. М. Авиация Махно. Экспедиция XXI (Днепропетровск). 2008. № 10. С. 8-9.
544. Чоп В. М. Евреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху. 1-е запорожские чтения «Еврейское население юга Украины» 29-30 мая 1997 г.: доклады и сообщения. Запорожье, 1997. С. 156-167.
545. Чоп В. М. Культурна традиція запорозького характерництва у пізніші часи (на матеріалах з історії махновського руху 1918–1921 рр.). Музейний вісник. 2011. № 11. С.129-138.

546. Чоп В. М. Лиман І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.). Мелітополь: Вид. буд. ММД, 2019. 609 с.
547. Чоп В. М. Маріупольський десант: історія однієї революційної авантюри 1918 року. Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т.27. Київ, 2013. С. 362–372.
548. Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: автореф. дис. ... С. 9–11.
549. Чоп В. М. Організаційна структура збройних сил махновського руху. Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства НАН України. Т.7. Київ, 2001. С. 502-511.
550. Чоп В. М. Освітня реформа батька Махна. Історія і культура Придніпров'я. 2009. Вип.6. С. 181-186.
551. Чоп В. М. Повстанське угруповання “зубківців” у подіях 1918-1919 років (маловідома сторінка історії повстанського руху на Запоріжжі та Херсонщині). Наукові записки. Праці молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М.С.Грушевського. Т. 12. К., 2006. С. 283-305.
552. Чоп В. М. Проблема існування Запорозьких козацьких традицій в історії махновського руху. Записки історичного факультету Одеського Національного університету імені І.І. Мечнікова. Одеса, 2006. Вип.17. С.196-204.
553. Чоп В. М. Союз і змова: обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ(махновців) та УНР (вересень 1919р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2005. Вип. XIX. С. 206.
554. Чоп В. М., Латун О. І. Махно та махновщина: вигадки та реальність. Запоріжжя: Знання, 1991. 20 с.
555. Чоп В. М., Лиман І. І. Азовська операція Революційної Повстанської армії України (махновців). Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 5. Дніпропетровськ: Національна гірничий університет, 2008. С. 169–173.
556. Чоп В. М., Лиман І. І. Місцями пам'яті повстанських перемог у запорозькому краї: Азовська операція Нестора Махна. Запоріжжя: Просвіта, 2017. 100 с.

557. Чоп В.М. “Шлях до волі” (Катеринослав) – перша україномовна газета махновського руху. Гуманітарний журнал. (Дніпропетровськ). 2004. № 1-2 (зима-весна). С.188-192.
558. Чоп В.М. Газети махновського руху. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: “Просвіта”, 2004. Вип.ХVІІ С.239-258.
559. Чоп В.М. Запорозьке козацтво та махновське повстанство: пошуки традицій та історичних паралелей. Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. 2005. Вип. 2. С. 136-140.
560. Чоп В.М. Нестор Іванович Махно. Запорожжя: РА “Тандем-У”, 1998. 84 с.
561. Чоп В.М. Стосунки махновських повстанців з болгарськими колоністами Приазов'я (1919–1921). Наукові записки: праці молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М.С. Грушевського. Т.11. К., 2005. С. 171–187.
562. Чоп В.М. Українське питання в ідеології махновського руху. Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-практичної конференції. (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). Частина перша. Запоріжжя: Просвіта, 1998. С. 83–99.
563. Чоп В.М. Участь приазовських греків – колоністів у махновському русі (1918–1921 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2007. Вип. ХХІ. С. 189–196.
564. Чоп В.М., Лиман І. І. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918–1921 рр.). Запоріжжя: Дике Поле, 2018. 436 с.
565. Чоп Володимир, Лиман Ігор. Нащадки запорожців: Махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.). Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2019. 609 с.
566. Чоп Володимир. "Шлях до волі" (Катеринослав) – перша україномовна газета махновського руху. Гуманітарний журнал. 2004. №1-2. С. 188-192.
567. Чоп Володимир. «Приазовська Болгарія» в історії махновського руху (1919–1921 рр.). Музейний Вісник. № 15/2. Запоріжжя, 2015. С. 259-270.

568. Чоп Володимир. Нестор Махно: Останній селянський герой. Київ: Видавничий дім "АртЕк", Видавництво "Мистецтво", 2019. 288 с.
569. Чуднов М. Н. Под черным знаменем. Записки анархиста. М.: Молодая гвардия, 1930. 224 с.
570. Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / под ред. В.Данилова и Т.Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 28. С. 5–34.
571. Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В.Данилова и Т.Шанина. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. С. 5-34.
572. Шаповал М. Велика українська революція. Прага, 1927. С. 241.
573. Шаповал М. Соціологія Українського відродження. К., 1994. С. 35.
574. Шаталина Е. П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20–30 годов / АН УССР, Ин-т истории. Киев: Наук. думка, 1982. С. 83. 131, [2] с.
575. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. К., 1999.
576. Шевчук Г. М. Борьба трудящих радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р. К.: АН УРСР, 1956. 196 с.
577. Шкірчак С. І. Ідеологія анархізму в політичній думці України: в пошуках ідей для формування громадянського суспільства. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Політологія: наук. журн. 2010. Випуск 137. Том 149. С. 56. С. 55-57.
578. Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни. Харків, 1932. С. 258.
579. Штирбул А. А. Пережогин, Караев, Лавров и другие: анархо-партизанщина в Сибири в начальный период гражданской войны (весна - лето 1918 г.) «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А. В. Посадского. М.: АИРО-XXI. 2015. С.61-81.
580. Штирбул А. О. Н.І. Махно, махновщина і Сибір. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVII.

581. Шубин А. В. Анархистский социальный опыт: Украина и Испания 1917–1939 гг.: автореф. ... дисс. д-ра ист. наук: 07.00.03. Москва, 1999: URL: <https://www.dissercat.com/content/anarkhistskii-sotsialnyi-opyt-ukraina-i-ispaniya-1917-1939-gg>.
582. Шубин А. В. Махновское движение: идеи и люди. Община. 1989. № 33. URL: <http://www.makhno.ru/st/57.php>
583. Шубин А. В. Махновское движение: трагедия 19-го. Община. 1989. № 34. URL: <http://www.makhno.ru/st/62.php>
584. Шубин А. В. Нестор Махно и национальный вопрос. Община. 1989. 10 марта. № 29. URL: <http://www.makhno.ru/st/57.php>
585. Шубин А. В. Красное и черное: раскол Махно и большевиков // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2011. №1. С. 63-75
586. Шубин А. В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917-1922 гг. в России и на Украине. Москва: ЛИБРОКОМ, 2013. 320 с.
587. Шубин А.В. Махно и махновское движение. Москва: Изд-во "МИК", 1998. 176 с.
588. Щербатюк В. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній вітчизняній історіографії. Наука, релігія, суспільство. 2010. Т.2. С.49–65.
589. Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. К.: Наукова думка, 2012. 528 с
590. Щербатюк В. Стан дослідження махновського селянського повстанського руху у сучасній українській історичній науці. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. 2014. Т.7. С 55–58.
591. Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанческим бандитизмом. Харьков, 1921. 88 с.
592. Эйдеман Р. Повстанчество и его роль в современной войне. Армия и революция. 1922. № 3/4. С. 92-105.
593. Яковлев Я. (Эпштейн) Русский анархизм в великой русской революции. Харьков, 1921. С. 32.
594. Яковлев Я. Советская власть на Украине и махновщина. Харьков, 1920. 52 с.

595. Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина: розповідають фотокартки. Київ, Гуляйполе: Видання журналу "Ярмарок". 1999. 544с.
596. Ярославский Е. Анархизм в России. Москва: Госполитиздат, 1939. 120 с.
597. Яруцкий Л. Д. Махно и махновцы. Мариуполь: Б. и., 1995. 366 с.
598. Яруцкий Л. Евреи Приазовья. Мариуполь, 1996. 322 с.